

522. m.

002508

BÁCS-BODROGH VÁRMEGYEI
TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ÉVKÖNYVE.

SZERKESZTI:
GROSSCHMID GÁBOR.

V. ÉVFOLYAM.

ZOMBOR.
NYOMATOTT BITTERMANN NÁNDOR KÖNYV- ÉS KÖNYOMDÁJÁBAN.
1889.

302400

BÁCS-BODROGH VÁRMEGYEI

TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

ÉVKÖNYVE.

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

	Lap.
I. Mohácestől Martinovicsig Grosschmid Gábortól	1.
II. Vármegyénk helynévtára, Bács-Bodrogh megye földrajzi és történelmi helynévtára. Írta: Iványi István. Birálat dr. Dudás Gyulától	70.
III. Régészeti leletek. Közli: Grosschmid Gábor	75.
IV. Az 1889. évi március 24-én tartott társulati közgyűlés jegyzőkönyve	79.
V. Az 1888-ik évi titkári jelentésből	81.
VI. Az 1889-ik évi Bács-Bodrogh vármegye történelmi társulata tagjainak névsora	83.
VII. Mohácestől Martinovicsig. (Folytatás.)	87.
VIII. A Tisza-Duna-köz története. II. Rákóczy Ferenc korában. Írta: Dudás Gyula	179.
IX. Történeti ismertetés. Rodostó és a bujdosók sírja. Thaly Kálmántól. Közli: Grosschmid Gábor	193.
X. Történelmi szemle. Írta: Grosschmid Gábör	206.
XI. A társulat régészeti gyűjteményének folyó évi szaporodása . .	209.

BÁCS-BODROGH
VÁRMEGYEI
TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ÉVKÖNYVE.

SZERKESZTI:

GROSSCHMID GÁBOR
TÁRSULATI TITKÁR.

V. ÉVFOLYAM. I. és II. FÜZET.

ZOMBOR.
NYOMATOTT BITTERMANN NÁNDORNÁL.
1889.

Tartalom.

	Lap.
I. Mohácestől Martinovicsig. Irta: Grossechmid Gábor	1.
II. Vármegyénk helynévtára, Bács-Bodrogh megye földrajzi és történelmi helynévtára. Irta: Iványi István. Birálat dr. Dudás Gyulától	70.
III. Régészeti leletek. Irta: Grossechmid Gábor	75.
IV. Az 1889. évi március 24-én tartott társulati közgyűlés jegyzőkönyve	79.
V. Az 1888-ik évi titkári jelentésből	81.
VI. Az 1889-ik évi Bács-Bodrogh vármegye történelmi társulata tagjainak névsora	83.

Tájékoztatásul.

A Bács-Bodrogh vármegyei történelmi társulat 1883-ban alakult azon célból, hogy e vármegye történelmét egész kiterjedésében s minden ágában művelje.

E társulat **pártoló tagja** lehet minden történet- és régiségkedvelő, aki ez iránti szándékát írásban egyik elnöknél vagy a titkárnál személyesen, vagy valamely társulati tag által bejelenti és a társulat pénztárába évenként 3 frt tagdíjat fizet. A kötelezettség három évre szól. Aki ennek lefolytával a titkárnál nem jelenti be írásban kilépését, az további három évre marad e kötelezettség alatt.

Működő tagok azok, kik **tettlegesen** elősegítik a társulatot célja elérésében, felolvasásra munkálatokat küldenek be. S e címen a tagdíjak befizetése alól felmenthetők.

Alapító tag egyszer mindenkorra legalább 50 frt alapítvánnyal járul e társulat céljai előmozdításához.

A társulat minden rendű tagjai fel vannak jogosítva az őket megillető társulati címek használhatására.

A társulat elnöke Schmausz Endre vármegyei alispán Zomborban, al-elnöke Iványi István főgymn. tanár Szabadkán, titkára Grossechmid Gábor Zomborban, pénztárnoka Bittermann Nándor Zomborban.

A társulat tagjai tisztelettel kéretnek, hogy folyó és mult évi tagdíjaikat Bittermann Nándor társulati pénztárhoz mielőbb beküldeni szíveskedjenek, hogy a következő füzetben nyugtáztathassanak.

Mohácstól Martinovicsig.

Rara temporum felicitas ubi quae velis sentire et
quae sentis dicere licet. Seneca.

Ritka szerencsés kor, melyben érezhetünk mint aka-
rank és kimondhatjuk mit érzünk. Seneca.

artinovics katasztrofája az egész országra
kiható esemény, de közelebbről érinti
Bács-Bodrogh vármegyét is, a mennyire
Martinovics ifjúságát e vármegyében
töltötte, mert tanulmányait a bácsi és
bajai szent-ferenci rend zárdájában kez-
dette meg, és családja is itt és a szomszéd Sze-
rémségben élt, sőt még most is élnek a család-
nak oldalági ivadécai Zomborban, Szabadkán és
a vidéken.

I.

Magyarország népei mindig fogékonyak vol-
tak a nyugot világ eszméi iránt. A keresztény
hitrei térést, és *Kálmán* király törvényeit csak említve, kezd-
jük a kereszthadaknál. *Szent Lászlót* csak kora halála akadá-
lyozta, hogy azokban résztvegyen; később nem egy magyar
nyerte armálisát *Jeruzsálem* vagy *St. Jean d' Acre* falai alatt,
mert II-ik András, mint jeruzsálemi király tért vissza keleti
hadjáratából.

Későbbben a tudományok ujjaszületése korában, ismét Ma-
gyarország ülte *Corvin Mátyással* a középkor felvirágzásának
dicsőségét. Végre a hitvallási mozgalmak idejében, már a *hussi-*

táktól kezdve, talán sehol sem vertek a hitvallási küzdelmek oly magos hullámokat, mint épp nálunk.

Az Árpádok alatt a pápák, a vegyes királyok korszakában a franciák, olaszok, különösen a velenceinek, a Habsburgok alatt a németek, mindig bizonyos befolyást gyakoroltak.

A mohácsi vész után a hosszan tartó török hódítás idejében az ország déli részeiben, minden állami, mint társadalmi élet elhalt, a nép menekült vagy elveszett. Az ország csonka felső részében pedig pártoskodás ütötte fel tanyáját, mely akadályozott bármely állapotást, így lett a zavar általános.

Az egymást követő gyenge, mégis autokratákként uralkodni vágyó, a nemzettől idegen, csak a római német császári hatalom felé gravitáló *Habsburgok* uralma nem volt képes a szétdarabolt, zavargó hazát új életre ébreszteni. Ez így tartott egész két századon át.

I-ső Ferdinándot a csillagász Rudolf és a vakbuzgó *II-ik Ferdinánd* követte. A harminc éves háború nem hozott áldást és békét sem ott, sem itt. *Gusztáv-Adolf* úgy *Wallenstein* véres árnyait nem engesztelte a 3000 mise, melyeket *Ferdinánd* utóbbi lelki üdvéért mondatott. Rudolf csillagai között nem sokat gondolt országára, ha panasz érkezett az országból, katonát ígért, ha ismét panasz jött, katonát küldött az országba. Ez volt egész kormányzása.

Bocskay István harcai (1608—1619.) úgy *Bethlen Gábor* felkelése (1619—1629.) a *linci* és *bécsi* békekötéshez vezettek ugyan, de ezek csak a kényszerűség engedményei voltak, és csak időnyerés végett kötöttek, hogy később azokat kijátszani lehessen.

Keletről, mint nyugatról fenyegetve, lépett a szinte gyenge, mégis kegyetlen jellemű *I-ső Lipót*, a töröktől, mint a viszálgató pártoktól szétdúlt ország trónjára (1657). Hízelgői nagy-nak nevezik, mert sikerült neki *Szobieszky* lengyelei, úgy *Lotharingi Károly* és *Savoyai Jenő* hercegek segítségével, élte végén

a török hatalmat megtörni, de azért Magyarországra nézve egész uralkodása csak nyomort és gyászt hozott.

A merev spanyol udvartartása által elszigetelt császárnak, idegen, az ország viszonyait nem ismerő, szinte csak a római német korlátlan császári hatalomért rajongó, az ország jogait megvető miniszterei, a császárt személyesen befolyásoló jezsuitákkal szövetkezve, nem hogy megnyerték volna a mérvadó magyar főurakat, de még a császári udvarhoz közelíteni sem engedték.

Lipót uralkodása alatt a magyar állami önállóság eszméje mindinkább letűnt, csak *Erdély* volt azon hely, hol folytonos harcok között az még nem egyszer felvillant, nálunk magyarhonban, főleg az úgynevezett erdélyrészi vármegyékben élt ugyan még a régi önállóság érzete, de a sok nyomor és erőszak már-már kifárasztotta. Dacára ennek, még is az ellentét a kormány és a nemzet között mindig élesebb lett, mert I-ső Lipótnak Magyarország irányában elhibázott politikája inkább kihívó, mint békítő volt, hozzá elbizakodott tanácsadói a kegyetlenség rémuralmával vélték az ellenkező országot leigázhatni, sőt 1675-ik évben az ősi alkotmányt is felfüggesztették. Mégis csalódtak, mert az eredmény mindég kétesebb lett. A gyűlölet oly fokra hágott, hogy az elégtelennek Tökoly vezérlete alatt inkább a „törökhöz“, mint a „némethez“ szegődtek; végre a szabadulás utáni vágy általánossá vált. *)

Az ország leverésére küldött német hadak vezérei, mint *Salm*, *Schwendl*, *Mansfeld*, *Heiszter*, *Caraffa*, *Rabutin*, *Montecuculi* és társaik hosszú évek során sem boldogultak, mert az idegen soldateska zsarnok fellépése mindenütt nemcsak az alsó nemességet, de a köznépet is végkép elidegenítette.

A hitvallási üldözések és jószágelkobzások egymást érték, sem személy, sem vagyon nem volt többé biztos; kit sem kíméltek, a nemzet legelőbbkelői: *Nádasdy*, *Zrinyi*, *Frangepán*,

*) Ezen időben használták jelmondatul az ismert latin verset:

„Flectere si nequeo superos acheronta movebo.“

Tettenbach és társaik, idegen birák által fejvesztésre ítélve, vérpadon haltak meg. (1672.) Ez sem volt elég, a törvényszegés és kegyetlenség az *eperjesi* ügynevezett „*mészárszék*“ felállításával tetőpontját érte. (1687.) *Damokles* kardja mindenkinek feje felett csüngött.

De azért hiába volt minden erőfeszítés, az elégületlenség nőttön-nőtt, míg végre a felingerelt nép egyes lelkesektől vezetve, kétségbe esve fellázadt.**)

Csak ily tűrhetlen viszonyok közt következhetett be az ön-feláldozó, de szerencsétlen *II. Rákóczy Ferenc* felkelése.***) (1703.)

Mily általános volt az ország külön népfajai közt is az elégületlenség, leginkább igazolja, hogy a felső magyarországi tótok és oroszok voltak az első felkelők, kikkel *Rákóczy* első sikerét aratta, és csak azután csatlakozott hozzá a magyarság a jászkunokkal, és a német polgárságnak nagy része.

Ellenben ismét a tót *Túróc* vármegye volt az, mely a confoederatio egyetértését első zavarta meg, mert a nevezett vármegye nevében *Okolicsányi Pál* és *Rakovszky Menyhért Rákóczyt*, mint a confoederatio vezérét, önzéssel vádolva, az *Ónodi* gyűlésen nyíltan megtámadták, melyért azután *Rakovszky* a közfelháborodás közepette életével lakolt. Ez történt 1707-ik évi június 6-án és ezen időtől vette kezdetét a szövetségnek lazulása; mert a hadakozással járó sok nyomor csakugyan mindig tűrhetetlenebb lett; a katolikusok neheztelni kezdettek a protestánsokat védő fejedelemre, míg a protestánsok ismét a jezsuiták által nevelt *Rákóczyt* gyanúsították.****) Így harapódzott be *Rá-*

*) Hasztalan írták Pozsony város nyugoti kapujára: Omne regnum in se ipsum divisum desolabitur. (Minden önmagában meghasonlott ország elpusztul.) Nem használt a Bécsújhelyben lefejezett (1672.) Zrinyi és Frangepan sírkövére írt: Ambitionis meta est tumba, (a diesvágó hatása a sír) sem.

**) Pro deo et libertate. (Istenért és szabadságért.)

***) A régi magyar közmondás: A magyart isten verte, mert soha egye nem érte, nagyon is érvényesült a confoederatio tagjai között is.

kóczy táborába is, a császáriak által úgy is mindinkább szított viszály és gyanuskodás.*)

Elszegényedés és nyomor volt a következők, ki sem bízott többé a francia udvar ügyis kétes támogatásába, de még kevesebbet a bécsi udvar kétszínű alkudozásaiba. Rákóczy helyzete nehéz volt, maga nem volt hadvezér, hadserege különben is kevés harcképességgel bírt, mert a megyék tarka hadaiból rög-tönzött, vagy idegen francia tisztek parancsa alatt összeállított hadseregében hibázott az egység, úgy, mint a jó vezénylet, de leginkább a fegyelem, mit a napról-napra hűlő lelkesedés nem pótolhatott, vezéreit pedig folyton csábították és gyanúsították. Három évi változó szerencsével folyt harcok közepette, végre a hízelgői által nagynak nevezett, mégis oly szomorú emlékü *I-ső Lipót* császár-király meghalt (1705).

Az öt követő szelidebb *I-ső József* már kormányzása kezdetén belátta, hogy Magyarország kibékülése a monarchiának létkérdése, ezen okból megváltoztatta minisztereit, különösen eltávolítván a hirhedt *Lobkoviczot*, *Pálffy Jánost* bízta meg a béke alkudozásával. A franciák akkori ellenei *Anglia*, *Hollandia*, úgy *Poroszország* követeinek közbenjárása mellett, különösen *Pálffy János* és *Károlyi Sándor* alkudozásai folytán, annyi vér és áldozat után megtörtént a *majthényi* sikoni fegyverletétel, és 1711. évi ápril 29-én a szatmári békekötés.

Rákóczy, *Bercsényi* és társaik, a feltételes amnestiát nem fogadták el, és előbb *Lengyel*-, többen *Francia*-, végre *Törökországba* számkivetésbe menekültek, de oda is követte őket sor-suk igazságtalansága, mindenkitől elhagyatva a szultán kegyeiből tengődve, végezték be szomorú végnapjaikat. Jóságaikat elkobozták, és a kurucok átkai között az új híveknek, mint *Ká-*

*) A magyarok elfelejtették mit írt 1442-ik évben Báthory András Ecsed vára kapujára: „Ut nominis Bathores non velint esse immemores, primum inter se sint concordēs, concordia enim res parvae crescunt, discordia maximae dilabuntur.“ Nefelejtsek a Báthory nevet, mindenek előtt legyenek egyetértők, mert az egyetértés által, kis dolgok is nagyra nőnek, míg a meg hasonlítás által a legnagyobbak is szétmállanak.

rolyi, Erdődy, Aspremont, Sztáray, Szirmay és számos másoknak adományozták, vagy Kolonics egykori tanácsa szerint külföldieknek eladták. Így kapta Schönborn gróf a Rákóczyak munkácsi uradalmát, Brezenheim herceg a pataki és regéci uradalmakat, akit, mikor nevét *Regéczi*re változtatni kérte, az öreg Ferenc király elutasított, mert „*Regéczi*“ „*Ragoczy*“-ra (úgy mondják a németek a *Rákóczy* nevet) emlékeztetne.

Éppen így osztották ki a „*neoaquistica commissio*“ kétes eljárása után Délmagyarországot az osztrák tábornokok, és egy-két magasabb rangú államhivatalnok között, még pedig „*jure armorum*“ címmel.*)

A szatmári béke után a kimerült ország megpihenni látszott, egyszersmind a zentai döntő ütközet következtében a *karlovici* (1699.) és *passarovici* (1722.) béke által a török hódítás is megszűnt, és az ország visszanyerte természetes határait, de azért a régi időknek hagyományos gyűlése még sokáig fennmaradt, és akadályozta a dinasztia, valamint kormánya iránti bizalom helyreállítását. Rákóczy felkelése, dacára szerencsétlen kimenetelének, maradandó hatást gyakorolt, mert a szatmári

*) Mily öntudattal és mily feláldozással működtek a confoederatio tagjai, tanúsíthatja Beresényi Miklósnak Szatmáry Miklós főstrázsamesternek, mint jó barátjának 1705-ik évi november 26-án Ungvárt irt egyik válasza, mely egytuttal nem kis világot is vet a felkelés belviszonyára:

Szolgálok keg'mnek!

Vettem az keg'd levelét, recognoscálok hazánk mellett való mindenkori szíves fáradságát keg'mnek, s' elégséges militaris és honesta nátiókkal megmutathatnám keg'nek az complementomos becsülő titulátiót nem preferálhatni — mert ugyanakkor nem volt 4 vmege hadainak függőse rendszerint keg'től, másként is csak utja ez keg'med promótiójának. De semmi az — Miklós, mint Miklós — én is Miklós keg'd is Miklós — volna nekem is okom az panaszra, ha azért engedné az magyarságom az szóamlást. Penigh rajtam csak Isten segít, de keg'med, ha megindultál Gömörre, csak ballagj Tornára, leszen nekem gondom az többire — nem esik faltúl Miklós mert keg'med jóakaró barátja.

G. B. Miklós.

Ungvár, 26. Novembris 1705.

Kívülről:

Nezetes, vitézlő Szatmári Miklós
Feő strázsamester urnak barátsággal

ibi ubi.

A Szatmáry család levéltárában létező eredetiből

békekötés a nemzet ősi önállósági érzelmeit nemesak mintegy megújítja, de az önérzetet az egész utánna következő századon át ébren tartotta, és nagyban hozzájárult, hogy nemzetünk ki-merülése dacára, Károly és leánya uralkodása alatt is, annyi viszontagság között, eredeti nemzeties jellemét megtartotta, ha-bár nem is mindig ősi erőben.

I-ső József halálával (1711.) VI-ik, nálunk mint király *III-ik Károly*, az utolsó *Habsburg*, uralkodása válpontja lett egész Ausztria, főleg Magyarország eddigi viszonyainak.

Elődei, a török hódítás és a hitvallási mozgalmak, később a francia háborúk által elfoglalva, hozzá ferde nézetektől vezetve, mi figyelmet sem fordítottak az ország belviszonyaira. *Károly* király kormánya a feudális rendszer átváltozásának kez-dete lett, melynek eddigi epigonjai: a *Zápolya*, *Rákóczy*, *Báthory*, *Bocskay*, *Bethlen*, *Zrinyi*, *Tököly* stb. családok mind lehanyat-lottak vagy legyőzettek. Mindezek, ha volt is egyik-másikban a nagyravágyás a főrugó, mégis mint a nemzet, a hitvallás és a szabadság martirjai szálltak sirba. Hol van nemzet, mely annyi áldozatot bir felmutatni? De ez által *Károly* király német mi-niszterei csak nyertek, hatalmuk mindig korlátlanabbá vált, mert közöttük, és a magyarellenes *Porcia* herceg által vezetett király többi tanácsosai között, az egyedüli magyar csak *Eszterházy Pál* nádor volt, az ország primásainak szava pedig elhangzott, így azután a miniszterek minden a magyarnak adott ígéretet vagy engedményt, mint a római német császári tekintély és hatalomnak csorbitását, meghiusították, ez okból *Eszterházy* ná-dor halála után új nádort választani nem engedtek, hanem *Lotharingi Ferenc* herceget, mint akkor már *Mária Terézia* fő-hercegnő részére kiszemelt jövőendő férjet, az ország helytartó-kormányzójává neveztették; (1732.) de éppen ezen, ha szintén törvényellenes intézkedés, nagy változást idézett elő, és döntő befolyást gyakorolt a jövőre nézve; mert noha *Károly* császár és király nem volt különb uralkodó, mint elődei, de új embe-

rek, új eszmékkel; új szellemet öntöttek az elavult ódon világba.*)

Ennek főoka volt, hogy dacára az élethalálrai harenak, mely *Spanyolhon* trónjáért és a hatalmi állásért a *Bourbonok* és *Habsburgok* között, majd két század tartama alatt dühöngött, mégis a francia nemzet és udvar volt az, mely szellemileg leginkább befolyásolta *Asztria-Magyarország* sorsát is; a francia királyok által birtokaiktól megfosztott *Lotharingi* hercegek, az egykor hatalmas *Guise* hercegek idősb ága, Ausztria szolgálataiba léptek, de még hatalmasabb eszköze lett a sorsnak, a francia kormány által visszautasított, gyenge testalkotása miatt papnak nevelt, de hőssé lett *Savoyai Jenő*, köznéven „*Eugen herceg*.”

Franciaország a XVII-ik, részben a XVIII-ik században is, igen szerencsés helyzetben volt, egyik nagy államférfi a másikat követte, *Sulli* után jött *Richelieu*, utánna *Mazarin*, végre *Colbert*, kik *IV-ik Henrik* és *XIV-ik Lajos* korszakát nagygyá és virágzóvá tették. Magyarország nem volt ily szerencsés, uralkodói épp e korszakban nem álltak a helyzet, valamint az idők magaslatán; mondhatni ezt majdnem egész *II-ik József* idejéig, ő pedig túlhaltott az idők korlátján.

Némi mentségéül szolgálhat az ezen idő alatti uralkodóknak, hogy a kérdéses időszakban egész *Europában*, a kis *Schweicot* és *Hollandiát* kivéve, mindannyi kormány, *Cromvell* után *Angliát* is ideértve, a lerombolt feudális intézmények romjain centralizált abszolutizmust tartotta az egyedüli boldogító kormányformának.

Első Lipót uralkodása már belenyúlt a XVIII. századba, melyben nemesak nálunk, de egész *Europában* egy egészen új iránynak előjelei nyilatkoztak, mert e század mindenben szakított az eddigi hagyományokkal, mint előkészítője egy újvilági nézetnek, melyben az egyházban a hitetlenség, a kormányokban

*) Lásd: Zselinszky Mihály az 1708-ik évi pozsonyi országgyűlés történetéhez. Akadémiai kiadás, 1888. 6—9. lap.

a filozófia, a társadalomban pedig a szédelgés mindinkább előtérbe lépett. Így történt ez nálunk is, hol minden gyorsan kezdett változni.**)

Az ellenséges, de akkor hatalmas francia udvar szellemében nevelt *Lotharingi* hercegek, valamint *Jenő savoyai* herceg onnan hozták magukkal azon nagyszabású, művelt udvarias modort, mely már *VI-ik Károly* alatt, de különösen leánya *Mária Terézia* a későbbi királyné idejében a mérvadó köröket, főleg a magyar főurakat az udvar részére megnyerni tudta, és a nemzetiesebb kormányzás által a köznépet is kibékítette. A *Ferdinandok* alatt dívó, a hirhedt *Porcia* herceg udvarmester által oly féltékenyen őrzött spanyol, merév udvartartási etiquette mindinkább lejártá magát, az azt követő szabadabb franciás szokások pedig csakhamar megkedveltették magokat.

Különben voltak mások is, kik a reformok szükségét belátták, és ha nem is mindig magyar nemzeties irányban, mégis hathatósan hozzájárultak az elkerülhetetlenül szükséges reformok keresztülviteléhez. Ezek közé tartozott már a régiebb időben *Kolonits Lipót* bibornok is, ki *I-ső Lipót* királyhoz már 1689-ik évi október 15-én tett jelentésében az ország mikénti kormányzására nézve célszerű javaslatokat tett, és az átalakítási eszméket mintegy előkészítette, de különösen az ország déli részeinek benépesítését sürgette. Felemlítjük még *Mária Terézia* idejéből *Pálffy Miklós* főkancellárnak Magyarország kormányzásáról írt emlékiratait.***) Ezen törekvés leginkább kitűnik az 1723-ik évi törvénycikkeken.

A török hódítás mi kulturális nyomot sem hagyott maga után, csak pusztulást és nyomort. Europa mindenképen haladt, míg a magyarvilág naponta hanyatlott, és kül-, mint belelenségtől szorongatva, már-már végveszélynek nézett elébe. Az egész magyarvilágot újból kellett szervezni, de hol volt magyar

*) Lásd: Pulszky Ferenc, Olesó könyvtár 136. sz.

**) Lásd: Pálffy Miklós főkancellár emlékiratai Magyarország kormányzatáról. Adalék Mária Terézia korának történetéhez. Írta: Marczali Henrik. 1883. Akadémiai kiadás

ember, ki arra az akkori körülmények között képes lett volna? Nem is volt az oly könnyű, mert a német társadalmi, mint állami eszmék, a magyar hasoneszmékkel nyílt ellentétben állottak. Ausztriában a római jog és a caesarismus, nálunk Verbőczy és az önkormányzó rendi alkotmány volt a mérvadó. A külföld elzárva, a protestans tanítók üldözve, a nép elvadulva, csak *Pázmán Péter* jezsuitáinak sikerült itt-ott állandó iskolákat tartani, vagy egyes családokban, mint nevelők működni, ez által a nevelés csak egyesekre szorítkozott.*)

Minden korban egyesek azok, kiknek megjelenése nem csak az államokra, de sokszor az egész emberiségre koralkotóvá válik. Ilyen volt *Ausztriára*, mint Magyarországra nézve *Mazarin* bibornok unokahúgának *Maucini Olimpiának* fia, a hírneves, egész *Europában* „*Prinz Eugen*“ név alatt ismert *Savoyai Jenő* herceg.

Mintha a nagy francia biboros szelleme egyesült volna *Jenő* herceg fényes tehetségeivel, oly sikerrel vezette befolyása Ausztria rozzant hajóját. Egyedül nyugszik a nagy ember a bécsi Szent-István székesegyház gótívei alatt. De bárhová tekintünk az akkori időkben, mindenütt találjuk alkotó szellemének nyomait. Az úgynevezett *Károly-kaszárnya* Budapesten, a *Belvedere*, a *Károly-templom* a Wiedenen, a Szent-János-utcai *palota*, *Schönbrunn* stb. Bécsben, melyek az úgynevezett *Mária Terézia* pompás izlést teremtették, mind az ő befolyásának művei. Da-

*) Ekkor keletkezett a magyar katolikus főuraknál a szokás, udvari papokat tartani. Többnyire barátok voltak. Feladatuk nemesak a misézés, hanem egyúttal a mulattatás is volt, a „páter“ gyakran valódi udvari bolondot is játszott. A család gyermekeinek első oktatása többnyire őket illette, voltak közöttük kivételkép valódi művelt és tudós emberek is. Csak egyet említek közülök, Horányit, Grassalkovics udvarában, kit egykor Gödöllőn egy ebéd alkalmával a nagy urak kihoztak türelméből, és egy *Distichon* mondására kényszerítettek. Ekkor hevenyészte Horányi azon híres jövőendő verspárt:

Congeries lapidum multis congesta rapinis

Corruet et raptas alter habebit opes.

Ezen, annyi rablás által összehordott köhalmaz

Összeomlik, és más fogja birni a rablott kincseket.

Beteljesedett.

cára az örökös pénzhiánynak,*) ő törte meg az addig rettegetti *Osmanok* hatalmát, ő szervezte harcképessé az osztrák tarka hadsereget. Diadalmas csatái a francia, mint török csatatérekén sokkal ismeretesebbek, hogysem arról szólanom kellene.

Négy évvel *Károly* császár és király előtt, 1736-ik évben minden utód nélkül halt meg a sok nehézséggel küzdő hős, de fenmaradt szelleme, mely a befolyása alatt nevelt egyéniségek által még sokáig tényező maradt az atyját követő *Mária Terézia* királyné hosszú uralkodása alatt is; ilyenek voltak a számos csatatéren: *Lajos* badeni örgróf, *Traun*, *Khewenhüller*, *Brown*, *Dau* és *Hadik*, utánok *Loudon*, *Lasci*, *Merci* tábornokok.

Mennyire volt *Savoyai Jenő* herceg a magyarok barátja vagy sem, nehéz meghatározni, a vélemények csak egyben egyesülnek, hogy *Jenő* herceg mindenek előtt osztrák hadvezér és diplomata volt, és mint ilyen működött a csatatérekén úgy, mint a kabinetekben; de tény az is, hogy Magyarország, különösen *Rákóczy* ellen, személyesen nem harcolt, és hogy mint a franciák elleni fővezér, a franciák szövetségesének, milyen *II-ik Rákóczy Ferenc* volt, nyílt barátja nem is lehetett, sőt legtöbbszö- nyire a francia csatatérekén elfoglalva lévén, ideje és alkalmá- sem maradt a magyar dolgokkal foglalkozni.

Azonban tagadhatatlan, hogy *Eugennek* a magyar dolgokra mégis nagy befolyása volt, de ezen befolyás tulajdonkép csak a francia háborúk befejeztével, és *Belgrád* és *Temesvár* visszafoglalása után, mikor *Eugen* a főhadi tanács elnöke és intézője lett, érvényesült leginkább, mert még III-ik mint császár, VI-ik *Károly* alatt is a német miniszterek és általuk a király, *Magyarországot* mint magok részére fegyverrel meghódított tarto- mányt tekintették, melynek főleg déli részében a hadsereg pa- rancsnokainak szabad kezét engedtek, sőt *Eugen* maga is ta- nácsolta, hogy a visszafoglalt *temesi* bánság egyelőre ne csatol- tasson Magyarországhoz.

*) A zentai csata pénzhiánya miatt majdnem elkésett. Lásd: Moritz Angeli, *Feldzüge gegen die Türken 1697—1698*.

Tudjuk különben azt is, hogy Jenő herceg inkább csak tanácsadó volt, mint tényleg kormányzó, és hogy a „*pragmatika sankció*“ helyett inkább 200,000 szuronyos hadsereget javasolt.

Hogy *Eugen* herceg nem volt a magyarság barátja, né- melyek azon válaszából vélik kulesolhatni, melyet a temesvári (1715.) kapituláció alkalmával a várba szorult kurucokra nézve a török basának adott. Az eredeti egyezségi okmány olasz sza- vai ezek: „*La canaglia puo andare dove vuole.*“ (A söpredék népség mehet a hová akar.)

Ennek ellenében, Jenő herceg nem egyszer a magyar fő- urakat pártolásában részesítette. Így például védte *Károlyi Sán- dort* a tatárok betörése alkalmával, mikor a német tábornokok által gyanusítottatott, sőt nemcsak védte, de valóságos császári altábornagygyá történt kinevezését eszközölte ki.)*

Az első *Habsburgok* törekvése *Magyarországot* állami füg- getlenségétől megfosztani, és ha máskép nem, hódítás útján is a monarchiába beolvasztani, a szatmári békekötés után véget ért ugyan, de azért nem szűnt meg utódaik törekvése Magyar- országot nem mint önálló társországot, hanem inkább mint a közhatalomnak alárendelt tartományát a monarchiához csatolni. ennek teljesítését kísérlették meg *III-ik Károly* alatt a „*prag- matika sankció*“ létesítése által, (1722.) mely szellemileg sem „*personal uniót*“, sem „*dualismust*“, de inkább Bécsben centra- lizált *foederalismust* tartalmaz. Ezen eszme húzódik végig *Mária Terézia* egész uralkodási korszakán is.**)

Mária Terézia kormánya (1740—1780.) ellentéte lett a régi kormányzási rendszernek, nem erőszak, nem bizalmatlan- ság, nem ferde eszmék vezették többé az ügyek rendezését. Minden politikai üldözés, hitvallási türelmetlenség, bár a királyné katolikus buzgóságból nem volt barátnéja a reformációnak, megszűnt, és a gyűlölt nemzetellenies intézkedések helyett a

*) Lásd: Feszler, Geschichte der Ungarn. V. köt. 451. lap.

**) Ezen törekvésnek legjellemzőbb jelképe volt az akkor dívó Magyarország címere a kétfejű sas közepében: „Sub umbra alarum tuarum“ körirattal.

megyei és városi önkormányzási rendszer fentartásával, célszerű, a nemzet, valamint az idők új szellemével inkább összeférő, újszabásu kormányformák léptek az előbbieik helyére, mert maradtak még a régiekből tapasztalattal bíró egyesek, mint *Kaunitz*, *Pálffy Miklós*, *Grassalkovics*, *Lichtenstein*, *Bruckenthal* és mások, akik képesek voltak úgy vezetni, mint szervezni; így sikerült *Mária Teréziának* sokszor személyes befolyása segítségével is, mit például a pozsonyi országgyűlés lelkesült felkiáltása: „*mori-amur pro rege nostro Maria Theresia!*“ is tanúsíthat, a monarchia népeinek hű ragaszkodását, a sok hare és háború dacára kiérdemelni.

Ily viszonyok között nyugodott meg Magyarország is. A régi keserű emlékek hatása mindinkább enyhült, és helytadott békülékenyebb érzelmeknek.

Alig mult fél század és már-már felejtve porladoztak a messzi *Márványtenger* partjain a szatmári száműzöttek hamvai, és csak néha-néha emlékeztek vissza a mindig újuló nemzedékek az egykori „*istenért és szabadságért*“ küzdő martirokra. *)

Vannak ugyan sokan, kik *Magyarország* korszakát *Mária Terézia* királyné idejében, az elnémetesedés és nemzeti hanyatlás korszakának tartják, melyben elhalt az ősi erő, és bekövetkezett a korcsosodás.

Bizonyára látszólag van igaz is e véleményben, de nem szabad felejtenünk, hogy e korszak átmeneti, átalakulási korszak volt, nem annyira a nemzet, mint annak rendi szervezete

*) Ezt fejezték ki egyik koszorús költőnk versei:

Rákócziánk hajh! Beresényiünk hajh!

Magyartok gyászban ül,

Még leng a szellő töletek, —

S már lelke sem hevül.

— — — — —
Bujdosóknak sírja te

Pontus határain

Nem kél egy sóhajítás feléd

Hív eszmék szárnyain.

Kölcsey.

hanyatlott le, és helyt adott egy más életnek, mely természet-szerűleg nem virágozhatott fel azonnal a siker tökélyében, mert fejlődésében gyermekkorát élte, és ha ebben némileg meggyengült is a változó nemzeties érzelem, de azért a „*copfos kanca mentében*“ sem halt ki a magyar ősi jellem, csak más alapot keresett, mert az ősi nemes „*fringia kard*“ nem volt többé elégséges eszköz az állam követeléseinek előteremtésére.

A kultartományaira támaszkodó idegen uralkodóház idegen, az országot eddig csak mint hadizsákmányt tekintő minisztereinek ellenséges befolyását, sikerrel nem ellensúlyozhatta, az országnak, különösen is a hosszú bel-, mint külharcokban kifáradt, és fejlődésében gátolt, csakis önérdekeit védő rendi szervezése.

Ezért vádolják főleg a magyar főurakat, valamint a birtokos nemességet, hogy Mária Terézia udvarában elnémetesedtek, és elidegenültek a magyar nemzetiségtől. De ha ezen vád áll is egyes kivételekre, és az Ausztria szomszédságában fekvő megyék nemességére és polgáraitra nézve, mi esetben sem áll általában. Olvassuk csak az akkori főurak és írók leveleit és iratait, bizonyára megfogunk győződni, hogy azok mindenkor magyarok maradtak. Ilyenek voltak tagadhatatlanul *Széchenyi Ferenc*, *Fekete János*, *Festetics György*, *Sztáray Mihály*, *Forgách Miklós*, *Károlyi Ferenc* és *Antal* grófok, és számos más, de sőt a német parancsnokság alatt álló magyar katonaságból sem halt ki a magyarság öntudata, bizonyítja ezt a *Greven* huszárezred tisztjeinek fellépése és annak a többi magyar ezredek általi pártolása, a mult század végefelé; de leginkább azon lelkesedés, mellyel *Józsefnek* a német nyelvet behozó rendelete az egész honban a bitófák alatt elégettetett.

A mondottak dacára, mégis tagadhatatlan, hogy az országnak átalakulása nem a nemzet törekvése következtében, de inkább az udvari körök kezdeményezése folytán, mondhatni az ország tényezői ellenzése dacára történt, csak *Mária Terézia* és *József* halála után, az 1790-ik évi országgyűlésen vették

kezdetüket a nemzet részéről a komolyabb reformtörekvések, melyek azonban az országgyűlési naplókban eltemetve maradtak.

De ha csökkent is a nemzetiség érzelmének hatása a magyar nyelv és szokások mellőzése által, másrészt el kell ismerünk, hogy *Mária Terézia* idejében a nevelés terén döntő lett a haladás, mert a XVIII-ik század új szelleme által sarkalva, egyik oldalról a jezsuiták okszerűbb tanrendszere, másrészt a protestansok szabadelvű és előretörekvő tanintézetei, egyesített erővel nevelték a tudást, és annak gyakorlati hatását.

Azonban az 1777-ik évben kiadott, az ausztriai provinciák mintájára készült: „*Ratio educationis*“ kőalkotó lett Magyarországra nézve. A latin nyelvet a mérvadó körök azon kapocsnak tarták, mely a különajkú népfajokat államilag összetartja. Ezen feltevés minden esetre hátrányára szolgált a speciális magyarságnak, mert az elvül maradt fenn a későbbi nevelési intézetekben úgy, mint az államban is. Sőt *József* halála után ezen okból nem a magyar lett a hivatalos nyelv, hanem maradt a latin, ugyanannyira, hogy a megyék is az addigi latin gyűlési jegyzőkönyveiket csak az utolsó XIX. század elein kezdték magyarul vezetni.*)

Mária Terézia idejében a katolikusoknak a papság, a reformátusoknak a külegyetemenek nevelt egyének szolgáltak tanerőket, melyekben eleinte nagy volt a hiány, sőt az elpusztult

*) Az udvari kancelláriának, valamint a helytartótanács és az udvari kamarának hivatalos nyelve latin maradt egész 1840-ik évig. Ezen okból küzdöttek többen még az 1840-ik évi országgyűlésen is, hogy a horvátországi képviselőknek a latin nyelv használata az országgyűlésen engedtesse meg, és noha a kormány és pártja az engedménymegadás mellett nyilatkozott, majdnem az egész alsótábla őket a magyar nyelvnek azonnali országgyűlési használatára kötelezte. Ekkor történt, hogy az országos ülésben elnökösködő királyi személynök, Szerenyesy István azon ülésben, melyben ezen kötelezettség a fiatalság örömrivalgása között elfogadtatott, a határozat kimondása előtt felállt, és esengő hangon kérdezte: „Meggondolták a tekintetes karok és rendek határozatuk horderjét?“ Mire általános harsogó „maradjon“ következett. Erre a személynök kimondván a határozatot, felugrott és köpenyét vállára vetve, csak a környezettől hallott, e szavakra fakadt: „no hát akkor b... szák meg határozatukat, és lássák következményeit!“ Ez időtől kezdődtek az úgynevezett „illyr“ mozgalmak, és a horvátországi nyugtalanságok.

déli vidékeken még papok sem léteztek elegendő számban. Alig lehetett az újonnan felállított számos plébániát lelkészekkel ellátni. Azért már *III-ik Károly* király idejében egy udvari bizottság, és pedig *Savoyai Jenő* elnöke alatt ült össze, melynek feladata volt megállapítani, hogy hogy és mely módon mozgáttasson elő a papi, valamint a népnevelés.

Ily viszonyok közt méltán meglephet bennünket az eredmény, mert már *Mária Terézia* 40 éves uralkodása idejében az ország itthon nevelt kitűnő műveltségű egyénekkel birt, habár maga a népnevelés lassan haladt. 1680-ik évtől 1780-ik évig, egy század alatt, roppant változott az egész magyarvilág.

Hogy mily rohamosan fejlődtek az új eszmék, ezt leginkább bizonyítja azon körülmény, hogy *Mária Terézia* utódja, már *II-ik József* lehetett.

Az államgazdaságban Magyarországra nézve sokkal mostohább lett az új rendszer, mert *Mária Terézia* kormánya teremtetten meg azon vámrendszert, mely Magyarországot az ausztriai tartományok irányában gyarmati viszonyba alácsontosította le, és az ausztriai ipar túlsúlyát megalapította; ennek dacára belbéke által elősegítve, a haladás a közélet minden ágában észlelhető volt.

Azonban nemcsak az anyagi jólét gyarapodott, a szellemi élet is mindenütt, habár nem is mindig magyar szellemben, ébredőben volt; mert a német kultúra a magyar szellemi műveltség fejletlen voltánál fogva mindig jobban terjedt, és hol lábra kapott, minden esetre hátrányára szolgált a magyarságnak. Kivétel erre nézve *Kazinczy Ferenc*, kiben a német kultúra gyökereiből a magyarságnak egyik legszebb virága fejlődött. De a tudományok ápolása utat nyitott egyúttal a francia új eszméknek is. *Montesquieu*, *Voltaire*, az *enciklopedisták*, *Rousseau*, valamint társaiknak eszméi beszívárogtak, és különösen a felsőbb körökben, hol a francia nyelv tudása majdnem általános volt, és mintegy a neveléshez tartozott, sőt még *Rákóczy* idejéből is nem csekély népszerűséggel birt, mindenütt tértfog-

laltak, még az udvarnál is, hol egy *van Swieten* és *Sonnenfels* élt, és hol azok az akkori trónörökös *II-ik József* személyében összpontosultak, kinek befolyása már anyja életében, mikor kormánytársának nevezte, mérvadó lett.

Ez volt oka talán, hogy a királyné a legjelentékenyebb reformáló rendeleteinek kibocsátásánál mellőzte a törvényes formákat, és nem hívta össze az országgyűlést, így történt az például az urbér szabályozása alkalmával is, és a megyék nem mertek ellenszegülni, de hallgattak, mert magok is kezdték érezni annak korszerűségét, vagy mert féltek saját jobbágyaiktól.

A legnagyobb változáson ment keresztül Magyarország hadi szervezete *III. Károly* és *Mária Terézia* idejében, a XVII-ik századtól kezdve, főleg a XVIII-ik században. A mohácsi vész előtt csak *I-ső Lajosnak* alig számbavehető bandérumai képeztek némi állandóbb hadsereget, egyedül *Corvin Mátyás* tartott állandó hadsereget. A hűbéri rendszer hadereje csak a hadakozni köteles hűbéresekből, és a véghelyeket őrző csekély számú zsoldosokból állott. A bandériumok a királynak, a püspököknek és az országnagyoknak hűbéreseiből és telkes jobbágyaiból gyűltek össze; és már *Mátyás* kényszerítve érezte magát *Zvonik* vára ostroma után, a kötelességüket nem teljesítő ellen, Bács várában (1465.) tartott törvényszéke alkalmával szigorral fellépni. A mohácsi csata szerencsétlen kimenetele, ezen rendszert tökéletesen tarthatatlannak bizonyította, de más rendszer hiányában az egészset chaos követte, mert hiányzott az alkotó, rendező kéz. A zsoldos hadseregek mindinkább lábra kaptak; a *Zápolyák* és az erdélyi fejedelmek külön hadsereget toboroztak, melyekben inkább a szabadhadjúság, mint a nemes-ség játszott főszerepet, de a fegyelem és a jó vezérlet mindig hiányzott. A császár-királyok a *Habsburg* házról szinte nem voltak hadvezérek, különben is sohasem bíztak a magyar katonák hűségében, azért mindig úgy intézkedtek, hogy minden összeállításnál több volt az idegen katonaság a magyarokénál.

A rosszul fizetett zsoldosokba csakugyan egyik fél sem

bizhatot, főleg, mert hiányzott a pénz azokat rendesen fizetni, és mert nem létezett valódi hadvezér, azért az ezenkori zsoldosokat alig nevezhetni állandó hadseregnek.

A XVII. században (1662.) *Zrinyi Miklós* gróf volt az első és egyedüli az országban, ki belátta az addigi hadászati rendszer elégtelenségét; „*Ne bántsál a magyart vagg a török affium ellen való orvosság*“ című kis műve nem elegendőleg becsülhető. Nyíltan kimondja az addigi hadászat hiányait, egyuttal ismer-teti a szükségelt elveket, a valódi hadsereg szervezését illetőleg.

Már Zrinyi idegen tiszteket kíván alkalmazni, mert „*ezek hibáznak a magyarságban*“, mert „*nem szégyen attól tanulni, ki valamit tud*“, és mert „*a magyarnak hadakozása nem volt, nincsen is oly embere, ki vezethetné.*“

Ostorozza a fegyelmetlenséget, mert „*fegyelem nélkül nem használhatni bármily vitéz hadsereget*“ szóval már *Zrinyi Miklós* az állandó hadsereg felállítását sürgeti, de ékesszóllása sem fogott a magyarságon, különösen nem a hadköteles nemességen. És így tartott ez hosszú ideig, mert még *Rákóczy Ferenc* hadseregében sem találunk állandóságot, még kevésbé fegyelmet, és a tiszteket, leginkább franciák pótolják.

Pálfi Miklós csapatjai szabadhajdukból állottak, azoknak megszűnte után toborzás útján keletkeztek ugyan magyar nemzeties csapatok, különösen huszárok, így Buda vára visszafoglalásánál a magyar huszárok nagyban szerepeltek, ismerjük *Deák* huszárjait is a zentai ütközetből, de ezek inkább az úgynevezett nemzeti ideiglenes miliciához, mint állandó katonasághoz tartoztak. Ilyen miliciák alakítottak az akkori időben majd minden nemzetiségből.

Csak 1715-ik évben kezdett az állandó hadsereg eszméje megtestesülni, mikor az 1715-ik évi VIII. t. c. kimondotta, hogy „*a nemesi felkeléssel nem lehet az országot védeni; és állandó hadsereg felállítása szükséges.*“

Mindazáltal az állandó hadsereg szervezése nem volt előnyös a magyar nemzeties eszmére. Az idegen származású ve-

zérők a magyarságot mindig alárendeltségben tartották, és pedig mindenben, még az ország önállóságára nézve is, melynek árnyékától is féltek. Így például maga *Mária Terézia* királyné megtiltotta a magyar országgyűlését *Reichstagnak* nevezni, csak mint *Landtagot* ismerte el, dacára, hogy az örökösödési (1740—1748.) és a hétéves (1756—1763) háborúban a magyarság talán döntőszerepet viselt a hadjáratokban.

Mint egykor a narvai és pultavai csaták után *Péter* cár a *svédektől* tanult hadsereget szervezni és vezetni, úgy az ausztriai vezérek is a legkitartóbb elleneiktől a *franciáktól* vették át a hadsereg szervezési mintát, ezt tanúsítja azon sok francia szó, mely az ausztriai seregben még most is elnevezésül szolgál; sőt még a fehér színt is átvették tőlük, holott az a *Bourbon* dinasztíának házi színe volt, mert az osztrák katonák, még *Jenő savoyai* herceg idejében is a spanyolos sárga színt viselték.

Hasztalan panaszkodtak a magyar rendek, hogy a magyar tiszteket mellőzik, és idegenek a vezérő tisztek, sőt a magyar tisztek is inkább a cosmopolitismushoz szegődtek, és közönyösek maradtak, mert csak így haladhattak katonai pályájukon; ellenben a nemesség felkelése, mint hadi tényező mindig tehetetlenebbnek bizonyult, mert azt használni rendes, gyakorlott hadsereg ellen alig lehetett. Míg 1741-ik évben is nem a nemességnek felkelése menté meg *Mária Terézia* trónját, hanem a megyék és egyes nagyurak által felállított és toborzott ezredek, melyeknek nagyrésze tovább is kiegészítő része maradt a császári állandó hadseregnek, de ez által megszűntek magyar nemzeties ezredek lenni, hanem beolvadtak az osztrák hadseregbe, és pedig majdnem kizárólag idegen tisztek vezénylete alatt.

Érdekes erre nézve *Károlyi Ferenc* grófnak, ki Szatmár-megye főispánja és a tiszántúli kerülethez tartozó 15 vármegyében a hétéves háború alatt fő-hadi kormányzó volt, a mult században a magyar haderőről tett nyilatkozata. Ugyanis mikor *Mária Terézia* 1758-ik évben a megyéktől ujoncokat kért, és bizalmasan *Károlyi Ferenc* grófot is a közreműködésre felszó-

lította, *Károlyi* válaszképen felterjesztést tett, melyben elmondja miért nehéz magyarországon ujoncokat állítani, és főleg két pontot hoz fel, 1-ör hogy a magyar ezredek ugyanoly egyenruhát tartoznak viselni, mint a német ezredek, 2-or hogy a magyar ezredeknel alig vannak magyar születésű tisztek, s akik alkalmazva lettek, azok se magyar érzelműek, egyúttal tanácsolja, hogy a kormány ne a régi ezredek kiegészítésére törekedjék, de állíttasson fel inkább egészen új ezredek, a melyek majd magyar szellemben fognának szerveztetni és vezéreltetni.

De *Károlyi* rövid időre megkapta a tagadó választ, azért is azután fiához írt levelében keserűen panaszkodik, hogy: „nem csudálja, hogy nem fogadták tanácsát, mert az eszes embernek való — de bánom azt, mert bizonynyal kárát vallják,” továbbá: „csudálom, hogy *Bécsben* s ott körül oly vakok lehetnek, de nem kell az eszes és hív tanács, csak a hízelkedés. Ez a bécsi bölcsesség, puha élet gyümölcse.”

Így németesedett el az idők során a magyar haderő, és az ország rendjeinek soha sem volt elegendő erélye, a bajt orvosolni, a nemesi insurrectió intézetéhez pedig nem mertek nyúlni, mert annak eltörlése által saját érdekükön csorbát ütni véltek.

Ennek volt kövekezménye, hogy a hadsereg két századon át tőlünk idegen, a monarchia egységét képviselő, valódilag császári, és csak címleg királyi is lett, hozzá bár közösnek mondták, mégis a közösségből ránk mindenkor csak a kötelesség és teher háramlott.

Ez volt az oka, hogy annyi viszontagság között, és annyi idő lefolyta után a közös hadsereg nálunk nem tudott, de nem is akart meghonosulni, mely körülmény nemesak reánk, de az osztrák tartományokra is egyaránt káros, és a hadseregnek kincsekbe kerülő felszerelése dacára, harcképességét nagy mértékben csökkenté, mely viszás állapot minden esetre nemesak a hadsereg vezetésének, de a nemzetnek is betudható, mert a közös szó, már természetes értelme szerint, kizárja az egyol-

daluságot, ha csak a hadsereget nem mint az uralkodó kezébe adott védelmi eszközt tekintjük, mely bármely hangzású szóra gépként működik. De hát hol keressük akkor a harci szellemet?

Ezen az úton szűnt meg végleg a valódi magyar haderő is, csak kivételesen maradt meg a nemzeties érzelem, mely gyakran kitört egyesek lelkesedésében. Külsőleg sem maradt egyéb, mint a huszárok zsinóros dolmánya, a gyalogosok medve-talpa, és a bakák szűknadrágos bakancsa.*)

A múlt század végéig annyira figyelembe vették mégis a magyar ezredek érzelmeit, hogy legalább magyarnevű tulajdonosokat adtak a magyar ezredeknek, mit a mellékelt táblázat eléggé bizonyít. Az is látható e kimutatásból, hogy 4 gyalog- és 3 huszár-ezred állíttatott I-ső Lipót alatt, úgy 5 gyalog- és 3 huszár-ezred III. Károly alatt, végre 11 gyalog- és 4 huszár-ezred Mária Terézia idejében, a többi ezredek pedig mind sokkal későbbben jöttek létre. A 19-ik században majdnem egészen megszűntek az ezredtulajdonosoknak magyar nevei.***)

Az ezredek tulajdonosainak és felállítási idejének kimutatása :

Mostani száma az ezrednek	Felállítási idő	Magyar tulajdonosuk neve
I. Gyalog-ezredek:		
2 1741	}	Ujvári László.
5 1762		Sékely-ezredek tulajdonos nélkül.
6 1767		
19 1754		Pálffy Lipót gróf.
25 1672		Serényi János gróf.

*) Lásd: Grünwald Béla, A régi magyarország 183—222. l.

**) Ekkor származott azon ismert katonai adoma: Wie gehts kamerad? Slekt, eke dem ungaris regiment, ungaris general, bi heiszt: Károlyi, Eszterházi, Bottyáni, jetzt ungaris regiment, deits general, bi heiszt: Likistván, Palánkistván, Bolondistván, Rác-ke-recz (Reusz-Köstritz) stb. az ebatta.

Mostani száma az ezrednek	Felállítási idő	Magyar tulajdonosuk neve
31	1741	Haller gróf, 1777. Eszterházy gróf, 1780. Orosz.
32	1741	Forgács Ign. gróf, 1773. Gyulay Sámuel gróf.
33	1741	Andrási Ádám br., 1753. Eszterházy Miklós herceg.
34	1734	Kökényesdy László, 1756. Batthyány Ádám gróf, 1780. Eszterházy Antal hg., 1799. Kray Pál br.
37	1741	Szirmay Tamás, 1747. Eszterházy József gróf.
39	1756	Pálffy János gróf, 1787. Nádasdy Ferenc gróf.
51	1702	Bagony Pál, 1707. Gyulay János gróf, 1729. Pálffy Ferenc gróf, 1735. Gyulay István gróf, 1759. Gyulay Ferenc gróf, 1788. Splényi Gábor báró.
52	1741	Bethlen Farkas gróf, 1765. Károlyi Ferenc gróf.
53	1741	Trenk Ferenc pandur-ezred, 1750. Buday Ádám.
60	1798	Gyulay Ignác gróf. Az 1702./12., 1672./23., 1717./26., 1704./29., 1705./38., 1715./43., 1744./44., 1798./61. számú ez- redeknek nem volt magyar tulajdonosuk. Az 5., 6., 46., 50., 62., 79. számú ezredek ha- társzéli ezredek voltak. A 64-től egész a 72. számig, úgy a 76., 78., 82. és 83-ik ezredek 1860-ban, és a 85., 86., 96. és a 101-ik 1883-ban más ezredekől kiegészítve állítottak fel.
II. Huszárok:		
1	1756	I-ső Ferenc római császár.
2	1743	1749. Kálnoky Antal gróf.
3	1702	Forgács Simon, 1704. Lehoczky Márton, 1712. Ba- bocsai Pál, 1727. Dezsőffy István, 1742. Festetics József. 1757. Széchényi Antal gróf, 1767. Uj- házy Nándor, 1768. Eszterházy Imre gróf.

Mostani száma az ezrednek	Felállítási idő	Magyar tulajdonosuk neve
4	1734	Havor János, 1744. Dezseőfy József báró, 1768. Ujházy Nándor, 1773. Greven Márton báró, 1791. Vécsey Szigbert báró.
5	1798	Ott Károly báró.
6	1734	Károlyi Sándor gróf, 1738. Károlyi Ferenc gróf, 1759. Pálffy Rudolf gróf, 1768. Hadik András gr. 1791. Blankenstein.
7	1798	Lichtenstein János herceg.
8	1696	Deák Pál, 1706. Viszlay András, 1706. Splényi János báró, 1730. Zungenberg, 1735. Dezseőfy Imre, 1739. Baranyai János báró.
9	1688	Czobor Ádám gróf, 1688. Pálffy János gróf, 1700. Ebergényi László, 1724. Csák György gróf, 1741. Nádasdy Ferenc gr., 1783. Erdődy János gr.
10	1741	Beleznay János gróf, 1754. Morocz Imre, 1759. Bethlen József gróf, 1773. Barco Vince báró, 1779. Mészáros János báró.
11	1763	Székely huszárok név nélkül.
12	1800	Nádor huszárok.

A 13. és 14-ik számú ezredek 1859-ik évben, a 15-ik számú pedig 1873-ik évben alakították az önkéntes ezredekből.

Mária Terézia királyné 1780-ik évi november 29-én meghalt, és fia *II-ik József* trónra lépett. A királyné halálával az egykor oly hatalmas *Habsburg* ház hagyományos politikája is változott. Már kormánya kezdetén megszűntek a nagyhatalmi állásért folytatott harcok, helyettük az önfentartási küzdelmek vették kezdetüket. A német római császársági politika is változott, főleg Magyarország irányában, mert az, ha nem is mint

önálló társország, de minden esetben, mint tényező előtérbe lépett. Ez által keletkezett azután az általános osztrák politika.

Ezen politikának legnagyobb tévedése volt Lengyelország szétdarabolása, hozzá a Mária Terézia, valamint II-ik József által vezetett és istápoltt orosz-török hadjáratok, melyek Lengyelhon megsemmisítését és a törökök romlását vonták maguk után, egyszersmind azok romjain Nagy Péter cár hagyományos politikája előmozdítása által a panszlavizmust teremtette meg.

József belpolitikája nem haladt anyja kormányának útján, meggyőződésének igazságába és hasznos voltába bízva, homlok-egyenest tört a multtal, és ez által az őtet nem értő, a megszokott úton haladó népek elégtelenségét idézte fel, habár nagyrésze elismerte vezéreszméinek igazságos voltát.

József jellemzésére nézve érdekes a szabad népek íróinak véleményét is meghallgatni. Ilyenek voltak a *belgák*, kiknek híres történetírójuk *Conscience* a következőkép jellemzi II-ik Józsefet.

„E fiatal fejedelem sok szellemi tehetséggel volt ugyan felruházva, éles elméjű és nemes jellemű volt, de egyszersmind dacos és nyugtalan: a XVIII-ik század francia elveivel telve, azaz: mély gyűlölettel telve minden iránt, miket régibb idők törvényekben, szokásokban, és rendszerekben reánk hagytak. A polgári társadalom átalakítása előmozdítására érezte magát hihivatva, azonban lelkesedése, mely tervei nagysága iránt áthattotta, vak zsarnokká tette, és a népeket legdrágább jogaikban megrövidítette. Az állam szolgálai véleményét megvetette, kik anyja alatt nagy tapasztalásokat szereztek; az isteni tiszteletre vonatkozó szertartások iránti kegyeletet vakbuzgóságnak, az óvatosságot félelemnek, vagy gyávaságnak nevezte, és alattvalói szeretetével keveset látszott törődni, mindenhol kényszerrel akart használni, egyetlen egy zsarnok szavával minden régi intézményt eltörölni, és helyükbe újakat akart tenni, a népeknek hallgatniok, s hatalmas királyi pálcája előtt meg kellett volna hajolniok, az egész császári birodalom általa átalakítva, csak egy törvényhozással, csak egy törvénnyel birt

volna, és így egyöntetűvé téve, annak a lakott föld leghatalmasabb államává kellett volna lennie.“*)

József hasonszellemű kortársa, *II-ik Friderik* királynak könnyebb volt feladata, mert nem állott szemközt ősi szabadságokat megszokott népekkel. *József* önállóan, valóságos Caesarizmussal, nem törődve bármely sértett érdekekkel, nem törődve a nemzetek aspirációival, erős kézzel vezette a kormány rúdját, csak egyben tévedt, hogy rögtön akarta azt elérni, mit csak az idő érlelhet meg. Különben József nem tartozott a szerencsés egyéniségek közé; magánélete rideg, és gyermektelen volt; kétszer nősült, de egyik neje sem boldogította családi élettel, hadjáratai dicsőségnélküliek voltak, bár rengeteg pénzbe kerültek; szabad eszméi több ellenszenvet, mint elismerést szültek, úgy, hogy a kifáradt titan, magányos halálos ágyán, 24 nappal, 1790-ik évi február 21-én történt halála előtt, kénytelenítve érezte magát egész működését azon keserű nyilatkozattal megsemmisíteni, hogy: *„csak az bánt, hogy éltem annyi fáradságom után, oly kevés boldogot, és oly sok hálátlant hagyok hátra.“*

De ha rendeletei és intézményei meg is semmisültek, nem halt ki azoknak szelleme, mely egyesek lelkében hatalmas gyökeret vert; mindazáltal kormánya kezdetén már, különösen Magyarhonban az ősi intézmények felforgatása, és az idegen, bár szabadelvű kormányrendszabályok alkalmazása, oly nagy ellenszenvet ébresztettek, hogy az egész alsórendű nemesség, mely ezek által, ha szintén nem is érdemlett előjogokat vesztett, úgy az egész papság kérlelhetlen ellenségekké váltak.

Nem úgy a főúri rend, melynek soraiban már akkor kitűnő, felvilágosodott egyének találkoztak, akik az új rendszabályok üdvös voltát belátták, habár a rögtöni, átmenet nélküli alkalmazásukat nem helyeselhették.

Ezt bizonyítja azon tény, hogy a magyar nemzetnek legfényesebb neveit, és legjelesebb fiait találjuk azon tisztviselők

*) Lásd: Böhm Lénard: Délmagyarország története. Pest 1867.

sorában, akiket *József* maga választott ki, és a kiktől követelte, hogy intencióit ellenmondás nélkül és öntudatos buzgalommal hajtsák végre.

Az udvari méltóságokat *Zichy Károly*, *Balassa Fercenc* és *Jankovics Antal* grófok viselték.

Az udvari kancellária élén *Pálffy Károly*, *Majláth József*, *Teleky Sámuel* grófok állottak.

A főispáni székeket: *Batthyány*, *Eszterházy*, *Grassalkovics Pálffy* hercegek; *Almásy*, *Batthyány*, *Brunszvik*, *Csáky*, *Erdődy*, *Eszterházy*, *Győry*, *Hadik*, *Haller*, *Illésházy*, *Károlyi*, *Keglevics*, *Majláth*, *Nádasdy*, *Nitzky*, *Pálffy*, *Sigray*, *Sztáray*, *Teleky* és *Zichy* grófok; *Bornemisza*, *Orczy*, *Prónay*, *Splényi* és *Veselényi* bárók foglalták el.

A kinevezett alispánok is ugyanazon családokból szemeltettek ki, melyek a nemesség bizalmát századokon keresztül bírták a megyékben. ott látjuk a *Beliczay*, *Bernáth*, *Fáy*, *Ghiczy*, *Gyürky*, *Hertelendy*, *Jankovics*, *Juszth*, *Majthényi*, *Mariásy*, *Matics*, *Muslay*, *Palocsai*, *Péchy*, *Pongrácz*, *Radvánszky*, *Ragályi*, *Reviczky*, *Simonyi*, *Szentiványi* stb. családok ivadékait.

Mindezen férfiaknak nem volt a hivataloskodás kenyérkereset, azért fel kell róluk tennünk, hogy ezek már *József* idejében belátták ősi intézményeink tarthatatlanságát.

Józsefnek megnyerő modoráról, különösen szemleútjaiban, érdekesek *Gyulay Ferenc* grófnak emlékirataiban olvasható megjegyzései, ki a többi között mondja: „Felséges római császárunk és urunk *Josefus II-us* in anno 1773 19-a Maji Karansebes felől, a vaskapun jött be, és mindenütt az ország szélein, jobbra és balra mindeneket a legkisebb dologtól fogva, a legnagyobbig, felette nagy accurratioval és különös exactitudoval megnézett. Kitudakozván (tam in militaribus quam in civilibus et economicis) úgyannyira, hogy azt aki nem látta, és nem hallotta, teljességgel nem gondolhatja, mert az a munka majd mint egy emberi erő felett való dolog.”

Ezt is hozzá teszem, hogy őfelsége felülvén a lóra azt mondá generális gróf *Gyulay Sámuel* öcsémuramnak, hogy „*servus Gyulay!*“ Ebből is kitetszik az őfelsége természeti nagy kegyelmessége. Azt csak elmondhatni őfelségéről, hogy valójában minden ember, nagy, kicsiny, felső- és alsó-sorsú ember tanulhat őfelségétől, mert teljességgel nem büszke, köntöseiben valóssággal nem bujálkodó, mert majd csak hogy nem közönségesnek lehet mondani a köntösét vagy uniformáit, minthogy többire mindig abba jár őfelsége, hol egyik regimentében, hol a másikéban. Őfelsége igen szelid, alázatos, éppen nem kényes, felette vigyázó, gondos, szemes, felette munkás, és mély complementum tevő, egyszóval olyast lehetetlen gondolni is.“*) Egyéb-iránt József személyessége mindenütt kegyeletes emléket hagyott hátra, az ellentétek dacára, *Belgiumban* úgy, mint *Frankfurthban*. Számtalan adomák bizonyítják ezt.***)

Józsefnek a földművelést kitüntető szántása, megmaradt szinte az utókor emlékében.

A császár takarékos, puritán gondolkozását jellemzőleg elárulják a kormánya alatt történt, ha szintén hasznos, de ízléstelen építkezések; az anyjáról nevezett pompás építkezési ízlés helyt adott a mindennapi kaszárnyszerű modornak, mit nálunk is láthatunk, ha az akkori két hatalmas építkezést: a Károly-

*) Lásd: Gróf Gyulay Ferenc tábornok emlékiratai. Hazánk 1886. 687. l.

**) Így nyilatkozott egy alkalommal a frankfurti úgynevezett császári teremben, egy 15 éves igénytelen leány mint vezető az író előtt, ki midőn a teremben az ódon császári arcképek hosszú sorát bemutatta, elért József arcképéhez, megindulva e szavakra fakadt: „Lássa uram ezt a sok rideg arcot, ezek közt az egyedüli emberbarát József volt, áldott legyen emléke!“

Józsefet jellemzi, hogy kedve tellett álruhában, ismeretlenül vizsgálódni, így például Zomborban a múlt század közepes éveiben, mint asztaloslegény lepte meg az iskolákat, hol a gyermekeket szláv nyelven kikérdezte, a tanítók csak későbbben tudták meg, hogy az ismeretlen asztalos a császár volt. Későbbi Zomborba jötte alkalmával egyenesen a katolikus templom elébe hajtatott, és lehivatta a franciskánusok guardiánját, és megkérdezte, hogy mivel foglalatostkodnak? Minthogy pedig a guardián sem tanítást, sem egyebet, mint hogy barátjai a parochiát ellátják, fel nem hozhatott, azonnal kinyilatkoztatta előtte, hogy innen költözködniök kell. Ez 1784-ik évben 30,000 frt kárpótlás mellett meg is történt.

kaszárnját összehasonlítjuk az úgynevezett *József*-kaszárnya kopár négyszögeivel.

Azonban az új szabadelvű eszmék valódi bajnokainak *József* korában is, íróinkat kell leginkább tekintenünk; ezek nem elégedtek meg többé a szabadság pusztá dicsőítésével, a „*Magyar Kurir*“ és melléklapja a „*Magyar Múza*“, a kassai „*Magyar Muzeum*“ behatóan foglalkoztak a szabadság tényező elveivel; a sajtószabadság megengedte, hogy számos röp- és gúnyirat napvilágot lásson, „*Bécsnek tüköre*“, „*A közönséges nemes ember testestől lelkestől megvizsgálva*“, és több eféle, nagy hatást gyakoroltak. De a szépirodalom sem maradt hátra, a francia szabadeszmék mindig nagyobb és nagyobb tért hódítottak. *Virág Benedek*, *Versegly Voltaire* dicsőítője, *Péczely Ányos*, *Bacsányi* stb. művei és levelezései elég tanúságot tesznek erről.

Hogy főuraink sem voltak ellenségei az új eszméknek, tapasztalhatjuk azon összeköttetésből, melyet az írókkal fentartottak. Ilyenek voltak: *Forgács Miklós*, *Balassa Ferenc*, *Batthyányi Alajos*, *Fekete János*, *Illésházy István*, *Sztáray Mihály* és *Török József* grófok, *Podmanitzky*, *Prónay* bárók, *Balogh*, *Bedekevics*, *Beöthy*, *Bezerédy*, *Izdency* és *Szulyovszky* tanácsosok, *Máriády*, *Spisich*, *Szathmáry* és *Szily* alispánok.

Különösen mégis jellemző *József* kormányára azon tény, hogy az országban ugyan csekélyszámú idegent alkalmazott, de Bécsben a központban, úgy a minisztériumokban, mint a diplomatiában, és az államtanácsosok között, valamint más, befolyást gyakorló hivatalokban, kivéve a magyar, általa az erdélyivel egyesített kancellária személyzetét, melynek elég szűkre szabott hatásköre egyedül képviselte Magyarország némi különállását, egyetlen egy magyar egyén sem lett alkalmazva.

Egyébiránt azt sem tagadhatjuk, hogy *Mária Terézia* és *József* uralkodása korszakában, a magyarrészről egyetlen egy kimagasló egyéniség sem találkozott, ki képes lett volna az ügyek vezetésénél döntő befolyással birni. A magyar államférfiak, és diplomaták, kik, még *Erdély* független volt, gyakran ügyesen,

többször sikerrel működtek, letűntek, vagy Rákóczyval kivándoroltak, így történt, hogy az önállóság eszméje annyira meggyengült, hogy a legnagyobb rész hunyászkodva tűrte megalázzott sorsát, egy jelentékeny hang sem emelkedett mellette.

Józsefnek nyílt szándéka volt az országot az egységes Ausztria tartományává átalakítani, és minden külön jogát megszüntetni. Erre főeszközü, a latin nyelv mellőzésével a centralizáló germanizálást használta fel. Már *III-ik Henrik* és *III-ik Frigyes* császárok kezdték meg a harcot. *I-ső Ferdinand* ravaszsággal, *I-ső Lipót* rémuralommal törekedtek azt keresztül vinni, a *Hunyadiak*, *Bocskay*, *Bethlen*, *Thökölyi*, *Rákóczy*, de főleg a törökök, és a franciákkal harcoltak végre újtörőket álltak. *VI. Károly* császár szelidebb utat választott, a *pragmatika szankció* által akart célt érni, leánya *Mária Terézia* pedig a diplomatikus csábítás és hízeltetés útját választotta, végre *II-ik József* férfias elhatározottsággal, minden habozás nélkül rendelte el a német nyelvet hivatalos és oktatási nyelvéül. *)

A magyarságnak életerős és szívós természete, az idegen ajkú népfajok közepette is, nemcsak ellen tudott állni a germanizáló kísérleteknek, de egész történelmünk során tapasztalhatjuk, hogy minden e téren erőszakoskodásnak inkább új életre ébredés lett végeredménye. Tekintsük bár *Rákóczy* seregét, melyben alig tudtak németül, vagy *József* különben sajtószabadsággal bíró korszakát, melyben legelőször virágzott a magyar irodalom; ennek okai közé tartozik, hogy habár az idegen ajkúak, különösen a horvátok sokszor szenvedéllyel gyűlölték és gyűlölik a magyarságot, de még inkább félték a hatalmasabb németesedéstől, sőt az elnémetesített kamarai tisztviselők ivadécai is,

*) *József* alatt is gyakran sok nehézséggel járt a német nyelv behozatala, így például Szegeden a múlt század nyolcvanas éveiben nem találkozott egyén, aki a német nyelv miatt a főjegyzőséget elválalhatta volna, csak egy kis copfos ember, *Kolinczhoffer* vállalkozott rá. De mikor egy nagyheti prédikáció alkalmával, az apostolokról szónokló pap a néphez azon kérdést intézte: „és híveim ki volt az apostolok között az áruló?” az egész nép egyhangulag felkiáltott: *Kolinczhoffer!* Mit a kis öreg annyira szívére vett, hogy ideglázba esett és belehalt.

bár sokszor német nyelven írtak, mégis a magyarsághoz húztak.*)

De ha *II-ik József* meg is nyerte a magasabb képzettségű főúri és középosztályú nemességnek, valamint az írók nagy részének kitűnősegeit, ott, hová az új szellem nem hatott be, a köznemesség és a köznép osztályaiban, azoknak ellenszenvét kiengesztelni nem volt hatalmában.

Túlbecsülve az eszmék hatalmát, mitsem kímélve, mi azok alkalmazásának útjában állott, leginkább az előjogaiban és tanai-
ban megtámadott clerust zúdította fel maga ellen, kiknek alárendeltjei, egyesülve a titokban működő, a zárdákból világnak eresztett exjezsuitákkal, az elégtelenséget a tudatlan nép sorai-
ban egész a lázadásig szították.

Az ország nem szegült nyiltan ellen József németesítésé-
nek, de azért vad öröm, máglyák, melyen a gyűlölt rendeletek elégettettek, ünnepelték *II-ik Józsefnek* 1790-ik évi február 20-án történt halála után az ősi alkotmány visszaállítását; az ily ál-
talanos mozgalommal nem mertek a szabadelvűek szembeszál-
lani, de nem is akartak, mert a meghalt császárt követő *Lipót*,
mint fivére, a szabadelvűség legjobb hírében állott, és *Toscáná-
ból*, hol kormányzatának üdvös eredménye volt, a legkedvezőbb
hírnév előzte meg. Ellenben József erőszakos újításai felrázták
a magyar nemességet is tespedéséből, de mozgalmuk inkább a
konzervatizmus, mint a haladás mellett nyilatkozott.

II. Lipótnak 1790-ik évi február 20-án történt trónralépte
után ismét új időszak következett. Voltak ugyan, különösen
Magyarhonban sokan, kik azon meggyőződésben éltek, hogy
hazájuk régi állapotai ellentétben állanak az ember természe-
tes jogaival, azért össze nem egyeztethetők a társadalom céljaival,
és veszélyeztetik az állam fenállását, de ennek ellenében voltak

*) Példa erre a művészek közt Markó a híres festész, ki magát Florenceben is magyarnak vallotta, Lenau a németeknek egyik legkitűnőbb költője, kinek nem egy német verse tökéletesen magyar szellemű, Duschek a finaneminiszter, ki oly mesterileg vezette az 1848-ik évi kormány pénzügyeit, és számos más megmagyarosodott nemzet.

mások, kik ridegen ragaszkodtak az ősi alkotmányos formákhoz és állapotokhoz, és csak azoknak útján akartak haladni. Ezt leginkább visszatükrözik *Batthyány Alajos* grófnak tulajdonított röpiratai, de még szembetűnőbben az 1790-ik évi országgyűlés naplói, melyekből azonfelül láthatjuk, mily tapintatos volt *Lipót* király kormányának eljárása az ősi alkotmány átalakítása tekintetéből, és bátran elmondhatjuk, hogy az 1790. évi országgyűlési munkálatok szabadelvűségükben, és alakításaikban, messzi túlhaladták a későbbi *I. Ferenc* alatti időket, ez volt oka, hogy minden oldalra megnyugtatták a közvéleményt, miben minden esetre *Lipót* királynak is nagy érdeme volt. Különben elősegítette Lipótnak sikerét az is, hogy a felkapott új eszmék, csak a nemzet felsőbb rétegeit érintették, és az országnak, különben is szellemileg elmaradt, a rendi rendszerben elfogult többségében idegenek, majdnem érthetetlenek maradtak.

Lipót király olasz nevelést kapott, ifjúságát, valamint legszebb férfikorát, *Florenccben* a szép *Arno* partján töltötte, hol népszerű, felvilágosodott kormányzása által megnyerte, különben is szelid népének tetszését. Azonban jelleme olasz maradt, *Bécsben* idegennek érezte magát. Józseftől nagyban különbözött, megvoltak ugyan nála is a hason szabadelvű elvek, de hiányzott József férfias jelleme és önállósága. Félénk és bizalmatlan lévén, egész sereg titkos olasz rendőrséget hozott magával, melyet ismét itthon belföldiekkel szaporított; egész lénye a könnyelmű mechiavellisticus olasz jellem felé hajlott, hozzá a nők irányábani kicsapongásai gyorsan kimerítették testi, mint szellemi erejét. Dacára hogy neje 12 fi-, és 4 leánygyermeket szült, számos kedvese volt, kik irányában nem volt válogató; különösen kedvelte a vegytant, de utolsó időben azt nem annyira a tudomány iránti hajlamból, mint inkább izgatószernek gyártása végett gyakorolta. Különben jószívű, leereszkedő és népszerű uralkodó volt, egész kedélyességgel hagyta magát olasz rokonaitól vezettetni.

Lipótnak Bécsbe érkezése után első tette volt, bátyja titkos

irodáját feloszlatni, és tiszteit elbocsátani, egyszersmind az összes irományokat elégetni. *Lichtenstein Károly* herceg lett titkos irodavezetője és az olasz *Manfredini* legbensőbb bizalmasa.

József uralkodása utáni általános elégtelenséget a régi tartományi és országos előjogok és szabadalmak visszaállításával igyekezett csillapítani, különösen Magyarországon az 1790-ik évi országgyűlésen magatartása nagy reményekkel kecsegtetett. Mindennek megtörténte után a francia forradalom ellen fordult, és 1791-ik évi augusztus havában, hosszabb tárgyalások után *II-ik Friderik Vilmos* porosz királlyal *Kaunitz* külügyi miniszter ellenzése dacára, megkötötte a francia köztársaság ellen a híres *pillnici* egyezményt, melyet azonban csak félévvel élhetett túl.

Lipót akkor már annyira elgyengült volt, hogy elhagyta emlékező tehetsége, nem emlékezett egyik napról a másikra, míg végre 1792-ik évi február 26-án a császár egy udvari bálban hirtelen rosszullett, és három nap múlva, március 1-én mérgezési gyanus tünetek közt meghalt. Halálát izgató szerei tulságos használatának tulajdoníták. Halála után hálószobájában egész halmaz női csecsebecsét, selyem kelméket, hozzá mintegy 100 font finom arcfestéket találtak.

II. Lipót, mint római császár *II-ik*, mint Magyarország királya és Ausztria fejedelme, mint I-ső Ferenc követte. *Ferenc, Florenben* 1760-ik évi február 12-én született, és gyenge atyja, de még gyengébb anyja: *Mária Ludovica* spanyol infansnő felügyelete alatt 16 éves koráig, szinte olasz nevelésben részesült. Mikor nagybátyja *II. József* elhatározta, hogy többé nem nő-sül, 1784-ik évben unokaöcsesét *Ferencet*, mint jövődő trónörököszt *Bécsbe* hozatta.

József 1784. évi augusztus 16-án kelt iratában elégtelenségét nyilvánította *Ferenc* eddigi nevelésével, és elkényeztetett öcsésének további nevelését más alapokra fektetni kívánta, mit *Ferenc* udvarmesterének *Colloredo* grófnak zsinórmértékül meg is hagyott.

Következő 1785-ik év február 4-én *József* császár ismét

panaszkodott öcsese műveltségének hiányai felett, elismervén, hogy mily nehéz egy majdnem 17 évig elhanyagolt ifjúnak elhibázott neveltetését helyrehozni, és azt jobb útra terelni. Ekkor *Ferenc* két hadsegédet kapott: *Lamberti Camillo* grófot és *Rollin Ferencet*, kiknek kötelessége lett *Ferencet* a külső megjelenés, úgy az illem szabályaira oktatni; és noha József öcsésének nevelését még 24-ik évén túl is folytatni kívánta, mégis 1788-ik évben megnősítették, és *würtembergi Erzsébetet* hozzá nőül adták; ugyanezen évben *Ferenc* bátyját *Józsefet*, a törökök elleni táborba kísérte, hol nagy beteg lett. Első neje két év múlva elhalálozván, még ugyanazon 1790-ik évben *Terézia* nápolyi herceg-asszonnyal, ki *Mária Terézia* unokája: *Carolina* királynénak leánya volt, második házasságra lépett.

Dacára *József* gondoskodásának, *Ferencnek* nősülései utáni neveltetése is mindent hagyott kívánni.*) A közönség a legfurcsább adomákat mesélt a fiatal trónörökösről úgy, mint fiatal nejeről. *Colloredo* udvarmestere, a történelem és jog tanárát, *Schloisniggot* választotta a fiatal főherceg tanárjának, erkölcsi nevelését pedig egy exjezsuita, *Diesbachra* bízta, kik azután tanulás helyett, magok is játékra keltek fiatal tanítványukkal és annak még fiatalabb nejevel, így történt meg, hogy többször *Józsefet*, kinek dolgozó szobája *Ferenc* lakása alatt volt, ugrálásaikkal annyira háborgatták, hogy a császárnak a csend végett felizenni kellett. A színház volt különben a fiatal házaspárnak egyedüli mulatsága, de ott is a legselejtebb darab inkább mulattatta őket, mint például *Lessing* híres *Emilia Galotti*-ja.

Lipót, *Ferenc* édesatyjának 1792-ik évben történt hirtelen halála folytán *Ferencnek*, mint trónörökösnek trónra lépni kellett, de a francia forradalom eseményei, és talán a kormányzás nehéz feladatátóli félelem, annyira hatottak az eddig dologtala-

*) *Ferenc* nem érezte soha a francia művelődés befolyását, nem ismerte az encyklopedisták munkáit, a forradalmi eszmékör borzalommal és félelemmel töltötte el lelkét, ő a convent terrorizmusát egyenesen a tudományok kifejlődésének tulajdonította; a „retourmons à la nature” helyett, „térjünk vissza az áldott butasághoz” lett az új idők jelszava. Pulszky *Ferenc*, *Martinovics* és társai 22. lap. (Olcso könyvtár.)

nul élt ifjúra, hogy minden áron szabadkozott az uralkodás átvételétől, és *Hohenwarth* gróf, bécsi érseknek csak úgy sikerült őt rábírní, hogy elmondta neki, hogy „*hatalmát isten kegyelméből kapta, és lelkiismerete nyugodt lehet, ha az országzásban minisztertanácsának szótöbbségét követi*“.*)

Ferencet, mint utolsó római német császárt 1792-ik évi július 14-én *Frankfurtban* megkoronázták, de a *pillnici* egyezmény következményei gyorsan követték egymást, így a francia hadüzenet, Poroszország nyilatkozata, a francia köztársaság kiáltsa. Végre 1794-ik évben a francia király és királyné, a szerencsétlen *XVI. Lajos* és *Mária Antoniette*, a király és császár nagynénjének kivégeztetése *Ferenc* lelkületére, valamint egész lényére a legnagyobb hatást gyakorolták.**)

Legjobban jellemezte *Ferencnek* jövendő eljárását, azonnal trónra lépése kezdetén, hogy a kormányzást azok kezére bízta, kik őt tanították és nevelték. Mint egykor édesatyja, *Józsefnek* titkos irodáját megváltoztatta, úgy ő is atyjának titkos irodáját feloszlatta, és új irodáját másokból állította össze. Ezen titkos kabinet, melynek a legnehezebb viszonyok között kellett volna az állam hajóját vezetni, *Colloredo Ferenc* grófból és *Schloisznigg* báróból állott, *Lichtenstein Károly* herceget, *Lipót* egykori kedvencét szinte elbocsátotta, és helyére *József* egykori irodatitkárárt, *Knecht*-et nevezte iroda főnökének. *Colloredo* eddigi főudvarmestere lett első minisztere, ki azonnal *Schloisznigg* bárót titkáranak választotta, ezek azután *Saurau* *Ferenc* gróft emelték az akkor oly lényeges rendőri miniszterségre, ezek hárman uralkodtak a valóságban, a közönség sem nevezte *Colloredót* és titkárárt máskép, mint a „*két császárnak*“.

De *Colloredónak* csakhamar nem tetszett a polgári származásu *Schloisznigg*, azért őt *Colloredo*, *Carolina* olasz királyné, *Mária Terézia* leánya, a császár nagynénje kamarillájának se-

*) Lásd: Dr. Eduard Wehse, Geschichte des österreichischen Hofes und Adels IX. 1—73. lap.

**) Lásd: Schlözer, Geschichte des 18-ten Jahrhunderts IV. 386. l.

gítségével, rövid idő múlva meg is buktatta, és helyébe *Thugut* bárót csempészte be, ki azután ismét a híres, addig teljhatalmú, de elaggott és megsiketült *Kaunitz* herceget, Mária Terézia egykori kedvenc miniszterét, ki oly nagy sikerrel vezette kormányzása idejében a külügyeket, de a *pillnici* egyezményt elenezte, buktatta meg, kinek 1794. évben utódja lett, és mint első miniszter 7 évig a hatalmat kezében tartotta.

Thugut minden esetre ügyes diplomata volt, ki *Ausztriának* *Europa* minden részében hasznos szolgálatokat tett. Jelleme erős és határozott volt, műveltsége és tanulmányai kitűnősége mellett, magányélete egész a cinizmusig egyszerű. De konstantinápolyi hosszabb tartózkodása megszerettette vele a keleti zsarnok uralmat; ez volt oka, hogy a politikában nem tűrt bármely ellenvéleményt, csak a hatalom volt az, mit mindenek felett szeretett, és amellyel, nem törődve a kiviteli eszközök minőségével, mindent keresztülvihetni vél.

Ez volt oka, hogy *Thugut* az önnálló, szabadelvű jelleme-
ket mindenkor mellőzte, és hogy a francia forradalmat élet-
halálra gyűlölte, követőit pedig, hol csak lehetett, bosszúállólag
üldözte. Az ellen szervezte a legszigorúbb titkos rendőrséget,
melynek főfeladata volt a *jakobinusok* elleni fürkészés, még a
családok szentélyében is.

József szabadelvűsége és a szabadsajtó útján terjedt eszmék, a sokfelé mutatkozó ellenszenv dacára, rövid idő alatt az egész társadalomban szétterjedtek, és fokonkint előkészítették ezen eszméknek gyakorlati megvalósítását. Ezen okból a francia forradalom eszméi az átváltozott társadalomban, *Ausztriában* úgy, mint *Magyarországban*, nem hathattak oly rombolóan, mint egyebütt. De habár az új eszmék nem is hatottak általánosan, és a nép alsó osztályaiban meg sem értettek, azért nálunk is találkoztak egyesek, kik komolyan gondolkodtak a társadalom átalakításáról, és pedig, ha nem mehetett jószerivel, felforgatás útján is.

Ezen egyeseket tartotta *Thugut* az álladalom legveszélye-

sebb ellenségeinek, és kész volt ellenük a legkegyetlenebb represszáliakra. Ezek ellen fordította *Thugut* legélénkebb tevékenységét. Ezek közé számította *Martinovicsot* és társait a monarchia mind a két felében.*)"

Legjellemzőbb ez irányban *Thugut* saját nyilatkozata. Mikor egy ízben *Martinovics* és társainak a budai vérmezőn történt kivégeztetése beszélgetés közben *Saurau* gróf rendőrminiszter előtt szóba került, kárörömös kézdörzsöléssel mondotta *Thugut*: „kaptunk egy tudóst, egy féltucat költőt, egy grófit és egy magas állásu papot, kár, hogy nincsen egy herceg is közöttük!” ki alatt *Thugut* valószínűen az akkor már meghalt szerencsétlen *Sándor* főherceg nádort érthette.***)

Az amerikai és francia mult századbeli emberjogi eszmék *Amerikában* az északi nagy köztársaság megalakulásához vezettek, ellenben Franciaországban *I-ső Napoleon* caesarismusával, a többi *Europában* pedig a szent szövetség reactiójával, nálunk, különösen Magyarhonban, *Martinovics* és társainak kivégzésével végződtek.

Ha összehasonlítjuk, találjuk, hogy noha mindkettőt papok nevelték, Rákóczit a jezsuiták, *Martinovicsot* a franciskánusok, mégis nagy volt a különbség Rákóczy felkelése és *Martinovics* összeesküvése között, mert míg az egyik honáért, addig a másik az emberiség jogáért küzdött. A fejedelmi származású *Rákóczy* az ősi állami függetlenségért és a hitvallási szabadságért emelte magasra zászlóját, ellenben az idegen, bizonytalan ere-

*) Mennyire sikerült *Thugut* és társainak a reakció terén, különösen a bécsi népet a franciák és eszmék ellen felizgatni, számos esemény és adoma bizonyítja; így történt például már *Martinovics* halála után 1798-ik évi ápril 13-án, mikor *Bernadotte*, a későbbi svéd király, akkori francia követ, a köztársaság zászlóját kifüggesztette, és a nép a palotát megostromolta, hogy három magyar ifjú, a bécsi egyetem hallgatói: *Bene Ferenc* a későbbi híres orvos-tanár, a soproni *Vagner* (Vági) *Ferenc* és *Grosschmid János*, az írónak édesatyja az utca sarkán nézte a zavargókat, minthogy azonban az akkori divat szerint, mindhárman aranygombos kék frakban, hozzá sárga nanking nadrágban voltak öltözve, a nép őket franciáknak tartotta és „Schlagt die französischen Hunde tod!” kiáltozások között feljűk rohant úgy, hogy alig menekülhettek.

**) Lásd: *Hormayr Österreichischer Plutarch, Thugut. Cikk.*

detű *Martinovics társaival*, a nép zöme által alig ismert általános demokratikus államformákért és a lelkiismeret korlátlanságáért volt kész mindenét feláldozni. A siker is különbözött, noha egyenlő véget ért. Az aristokratikus *Rákóczyt* majdnem általános felkelés követte, hozzá közbenjárt érette, kevés kivétellel majdnem az egész művelt *Europa*, míg a demokratikus *Martinovicsért* a nép egy tapodtat sem mozdult, a kormányok pedig csak kárörömmel nézték kivégeztetését, de azért mindkettő, mint áldozat fejezte be sikertelen törekvését, csakhogy *Rákóczy* emléket, mint buzdító ereklýt tartja fel még jelenleg is az egész nemzet, míg *Martinovics* és társainak rövid episódját már rég feledékenység borítja. *Rákóczy* mint tündöklő vezéresillag maradt a haza egén, *Martinovics* csak mint kétes fényű múlt meteor futott végig az örök setétségbe.

Dacára *II-ik Friderik* és *II-ik József* szabadelvű kormányának, kevesen voltak a népek soraiban, kik az új eszméket a magok valóságában, vagy épp horderejüket felfogták, de még kevesebben, akik azokat a közéletben alkalmazni kívánták volna, hozzá a francia forradalom túlesapongó vérdrámái, oly birtelen követték egymást, hogy a meglepett népeket inkább rémület, mint lelkesedés fogta el. Csak egyesek voltak, kik lelkesedni tudtak, de ezek is mihamarább a reactionnak áldozatul estek. Ezek közé tartozott minden könnyelműsége dacára *Martinovics* társaival. A sajtó elnémítása, a kormányok titkolódzása és a mindenütt lázasan működő rendőrség akadályozta, hogy a népek kellőleg felvilágosíttassanak, és így csak titokteljes sejtelmeken alapuló bizonytalan hírek terjedhettek szerteszét.

Az általános rémületet egy bizonyos szellemi pangás követte, a felvilágosodott atya is fiának csak a gyermekszobában merte elmesélni, mi történt *Párisban*, a franciák diadalmezein, vagy nálunk a vérmezőn; a nép pedig a keringő hamis legendák terjesztésében tetszett maga-magának. A valóval vegyült legtarkább mesék jártak szájról-szájra. Fejüket összedugva susogták egymásnak, hogy mérgezték meg *II-ik Lipót*ot mérge-

zett viaszgyertyával, hogy repítették légbe *Sándor* főherceg ná-dort, és hogy, hogy árulta el *Martinovicsot*, ura papi ruháját próbáló, annak ágya alá menekült saját inasa; a valóságot ki sem tudta, és aki tudta, nem merte fenhangon elmondani.

Mikép és ki árulta el *Martinovicsot*? annak nincsen hivatalos nyoma, azonban bizonyos, hogy *Martinovicsnak Farkas* nevű szolgája ura kivégeztetése után *Bács vármegyei Hegyes* kincstári községben mint községi jegyző alkalmazást nyert, de két év múlva meghalt. A hagyomány még most is emlékszik temetkezési helyére, mely a község nyugati oldalán létező régi temetőben volt.*)

A felvilágosodás csekély számú apostolai hallgattak, részint mert nem mertek szólani, részint mert *Napoleon* világraszóló, részünkre oly szerencsétlen csatái nem engedtek arra időt, és midőn a csaták megszűntek, az általános kimerültség foglalt helyet, annyira, hogy az új eszmék iránti lelkesedés szikrája csak itt-ott villant fel, és már-már az egészlet feledékenységgé látszott borítani, mikor az 1830-ik évi júliusi francia forradalom ismét felébresztette a népeket.

Ennek voltak nálunk igen is halavány eredményei az 183²/₆-ik és 1840-ik évi országgyűléseken a magyar nyelv használatáról hozott törvénycikk úgy a hitvallást és úrbériséget tárgyazó törvényeink, de az 179⁰/₁. évi törvényeinkre és azok országgyűlési naplóira, vagy épp *Martinovics* eseményeire ki sem emlékezett vissza.

Az ország nemessége egyeseink páratlan szabadelvű törekvése dacára, alázatos postulatumok, panaszos gravamenek, és más apró dolgok foglalkoztatták az ország rendeit; a megyék gyűlései pedig megelégedtek virágos, ha szintén néha lelkes szónoklatokkal, ritkán hozzá egy pár csipős felterjesztéssel.

Mikor pedig a szent szövetség megszűnt, *Metternich* és társai ismét gondoskodtak, hogy a szabadabb eszméknek minde-

*) Lásd: Dudás Ödön „Bács-Bodrogh” című folyóiratának 1878. évf. 136—137. lapját.

nütt gát vettesen. Maga pedig, tagadhatlanul némi józan ésszel bíró *Ferenc* császár király minden emelkedettebb eszme nélkül, prózai természetével, hagyta menni a dolgokat, mint miniszterei jónak látták, míg csak *V-ik Ferdinand* alatt az 1848-as küzdelmek újból nem szabadították fel a népeket, de ezek ismét *Frankhonban III-ik Napoleon* caesarismusához, nálunk pedig a *Bach* korszakhoz vezettek.

Végre 1860-ik évben, az Ausztria részére szerencsétlen *villafrancai* béke után, reánk is mosolygott a sors. Az októberi diploma meghozta a magyar kormányt, az 1867-ik év pedig a magyar alkotmányt. Ismét felébredtek a koronás király láttára a régi magyar emlékek, mindenki vissza emlékezett a multra, hazánk hajdani viszontagságos, sokszor diestelt történelmére, de megnyíltak egyszersmind nyilvános levéltáraink, sőt a bécsi, oly féltékenyen őrzött császári levéltárak is. Napról-napra hullott le a titkos fátyol mindenről, mit azelőtt előttünk oly ridegen eltakart. Feltárultak a bíróságok levéltárai is;*) így küldötte át a magyar kir. kúria *Martinovics* és társainak, egykor a bíróságok által lefoglalt és pecsét alatt őrzött magániratait is a magyar nemzeti muzeumnak.

Fraknoi Vilmos történelmünk jeles bűvárja, híréhez méltóan kezdette meg *Martinovics* történelmének tanulmányozását, napról-napra tágult látköre, és folyton szaporodott a felvilágosítást nyújtó anyag. Ily körülmények között készült el az egész eseményt kimerítő műve *Martinovics* összeesküvéséről.

II.

Martinovics Ignácz azon nemes albániai családok egyikéből származik, melyeket a XVII. század végén *Csernovics Arzen ipeki* patriarcha, *Badeni Lajos* örgróf osztrák császári fővezér oltalma alatt vezetett be honunkba.

*) 1877. évben Szabó Miklós, a királyi tábla elnöke figyelmeztette Pulszky Ferencet a nemzeti muzeum igazgatóját, hogy Hajnóczy könyvei és irományai a *Martinovics* pör óta a kuriai levéltárban vannak. Pulszky kérelmére azután az ott levő könyvek és iratok kiadattak a nemzeti muzeumnak.

Atyja *Mátyás*, mint katona és kapitány nyugalomba lépve, *Pesten* telepedett le, öt fia és két leánya született.

Az első szülött *János*, mint *Verőce* megye szolgabírája 1788-ik évben halt meg. *Vince* kitűnő katona volt, de szinte csak mint kapitány halt meg. *Tamás*, mint *rác-militicsi* plébános sokáig működött. *) A legifjabb *Márk*, mint *Baranya* vármegye főorvosa, műveltsége és ügyessége által jó hirben állott. **)

*) Tamás neve Katona „Hist. Ecl. Metr. Coloc.” művében, mint világi papé nem fordul elő, sőt Rác-Militicsen 1798-ig franciskánusok lelkészkedtek, de azért lehetséges, hogy Tamás maga lelkész volt, és a barátok csak segédkeztek.

**) Martinovics családjának több tagja élt, és él jelen is az országban. Némi figyelmet gerjesztett az utolsó időben Kis-Kőrösön Martinovics Pál, ki az ottani Petőfy házat vette meg, ő maga meghalt, de özvegye él és most is a Petőfy házában lakik.

Pálnak fivére Martinovics János szinte él, és pedig Kis-Kőrösön; Jánosnak előadása szerint atyjukat hasonlólag Pálnak hívták, ki Versecről származott Kis-Kőrösre. Az öreg Pál Péterváradon tanulta a köteles mesterséget és mint vándorló legény jött s telepedett le Kis-Kőrösön, hol 1823-ik évben nőül vette Vostyenár Annát. Hat gyermekből 3 nyerte el a nagykorúságot: György, ifj. Pál és a most is élő János.

János szerint a kivégzett Martinovics apát, atyjának nagybátyja volt, anyjuk, az öreg Pálnak felesége sok családi írás birtokában volt, de férje halála után azokat tűzbe dobta, mondván: hogy úgy sem lesz azokra többé szükség, eleget gondotam míg apátok élt.

1854. évben halt meg Pécssett egy özvegy Martinovics Györgyné, nagyobb vagyonat hagyván maga után, de dacára, hogy ügyvéd által keresték, mitsém kaptak a kőrösi rokonok.

Az öreg Pálnak, János atyjának volt még egy testvére, ki Nagy-Beeskereken lakott, és eszmadia mester volt.

A Bács-Almási gyógyszerészt szinte Martinovicsnak hívják és a családhoz tartozik.

János atyjától hallotta, hogy öregatyja gazdag ember volt, de elszegényedett és megvakult, úgy, hogy mint koldus halt meg Versecen vagy környékén.

A zombori katolikus plébánia anyakönyvében számos Martinovics nevű egyén fordul elő, hol a holtak, hol a szülöttek, hol a nősülők sorában, és pedig az egész mult század folytán. A legrégibb az 1735-ik évben elhalt Martinovics Péter, ki franciskánus és a rend concionatora volt.

Ügylátszik, hogy a Martinovics családnak számos tagja vándorolt be és pedig különböző időben és többször Albániából hazánkba, mert a család tagjait majd itt, majd ott számosan találjuk, Bácsban, Szerémben, Verőcében, Bánátban és Baranyában. A bácsi Martinovicsok, különösen a zomboriak nem egy időben költöztek be Mátyás családi ágával, de bizonyára rokonok voltak.

Ignácnak édesatyja Mátyás, mint nyugdíjazott kapitány és pesti lakos, nőül

Ignác a negyedik volt fivérei között. Pesten 1755-ik évi július 20-án született, atyját korán elvesztvén, anyja nevelte, és valószínűen annak befolyása folytán lépett a szent *Ferencnek* Capistránról címzett rendjébe. A budai kolostorban szíves fogadtatásban részesült. Ujone éveit a *bácsi* kolostorban töltötte. 1773-ik évi ápril 24-én tette le a szerzetesi fogadalmakat, és mint szerzetes *Domonkos* nevet kapott.

Bölcsészeti tanulmányait a *bajai* kolostorban végezte, de már itt nehezen tűrte szerzetesi fogadalmait, szenvedélyes, hiú és bizalmatlan lett, mely tulajdonok tűrhetlenné tették szerzetesi életét.

1774-ik évben a rend római főnökének *Baján* tartózkodó küldöttje előtt, a fogadalmaktól feloldatásért folyamodott, de a barátok nem szívesen látták a már kitűnőnek mutatkozó novi-

vette Popini Máriát, és öt gyermeke született János, Vince, Tamás, Ignác és Márk. János Verőce megye főszolgabírája volt, kétszer nősült, első nejétől Pareseties Juliannától két gyermeke született, ifjabb János és Mária; az ifjú János katona volt, mint nagyatya, a két testvér Szerembe maradt; második neje volt az idősb Jánosnak Etleszberger Anna, kitől csak egy fia id. József származott, ez nőül vette Kasits Annát, id. Józsefnek egy fia Erneszt és egy leánya Josefina maradt, leánya Kánay Gáspárhoz ment férjhez. Erneszt (szül. 1784-ik évben) nőül vette Sarlay Rozáliát Pestről, kitől hat gyermeke született: Julianna, ifj. József, ifj. János, ifj. Erneszt, Emilia és László. Az öreg Erneszt meghalt Szabadkán 1831-ik évi december 18-án, leánya Julianna Joó Ignácné lett, ifj. József nőül vette Szabadkán Romics Katalint, ettől nyole gyermeke született: Béla, Blanka, ifj. József, ismét legifj. József, Elek, László és Ilona. Béla, a bács-almási gyógyszerész nőül vette Verner Jozefinát, Blanka férjhez ment Roósz Lajoshoz, Géza és ifj. József meghalt, II-ik József Erneszt fia nőül vette Boromisza Teréziát, Elek Ádám Gizellát, László szinte meghalt, Ilona pedig nőül ment Palasthy Józsefhez. Az öreg Ernesztnek 2-ik fia János meghalt, özvegyül hagyván Sztojkovics Katalint. 3-ik fia ifj. Erneszt nőtlen halt el, 2-ik leánya Emilia férjhez ment Fazekas Kristófhhoz, 4-ik fia László elhalt. Körösi Juliát hagyván özvegyül. Ezek közül Julianna, József, János, Emilia és László számos gyermekkel vannak megáldva, és a Martinovics családnak, Mátyástól származott ágazata a Kánay, Sarlay, Popinyi, Joó, Romics, Stojkovics, Helle, Fazekas, Körösi, Sinkó, Verner, Roósz, Boromisza, Ádám és Palásty családokkal rokon, illetőleg sógorságban van.

Ignác apátnak többi fivére, különösen Vince mint kapitány halt meg. Tamás ráé-millitiesi plébános, Márk pedig Baranya vármegye másod főorvosa volt, és így hibásan mondja őt Fraknoi Bács megye főorvosának, utódai tehát Baranyában, valószínűen Pécesett maradtak.

ciust távozni, azért *Spaics László* tartományi főnök unszolására vissza vette folyamodványát.

A hittudományi tanfolyamot 1775—1779-ig a budai egyetemen végezte, 1778-ik évi októberben áldozárrá szenteltetett.

Elöljárói tanárnak szánták a jelessé vált férfiút, és a budai kolostorban elhelyezett szerzetes-növendékek bölcészettudományi és mennyiségtani tanárává nevezték.

Kitűnő tanár lett, és komolyan foglalkozott a tudományokkal, buzgó szorgalma által megszerzé a tudori rangot is.

De egyszerű környezete csakhamar elbizakodottá tette, műveltsége és tudománya ekkor már nem birt hozzá illő körrel, és így megszokta magát túlbecsülni, mindez elkeseredéssel töltö el már pályája kezdetén, mi egész életére kihatott.

A *nagyváradi* akadémia szervezése alkalmával az ottani mennyiségtan tanszékére pályázott, *Dugonics* ellenszegült felvételének, és így elejtetett, nemkülönben az ottani hittudományi tanszéket sem nyerhette el.

E mellőzések a kolostorban életét mindinkább kellemetlenné tették, mert rendtársait lenézve, főnökeit is magánál alantabb állóknak tekintette, végre a budai kolostorban építkezés miatt a szerzeteseket szétküldötték, és így *Martinovics* Bródba jutott, hol úgy érezte magát, mint egy számkivetésben levő.

Bródi környezete még sokkal alantabb állott mint a budai, ezért a legszerencsétlenebbnek tartá magát, hetykén fenyegetve kéré a provincialist áthelyezéséért, keservesen panaszkodva előljárói ellen, kik őt, állítása szerint üldözik és rászedték. Le akar mondani tanár és tudorságáról, és magát visszavonni minden munkálkodástól.

Minthogy levelére választ rögtön nem nyert, egy második, még nyugtalanabb levelet írt.

Az akkori tartományi főnök, a rend legkitűnőbbjeihez tartozó férfiú, *Jakosics József* volt, ki felismerte *Martinovicsban* a kiváló tehetség jeleit, és az első levélrei válaszában, a helyett, hogy neheztelt volna kitörése miatt, őt szelid módon mindenkép

megnyugtadni igyekezett, de hasztalan, *Martinovics* válaszában nyíltan kimondja: „Elvesztettem becsületem, és búcsut vettem hivatalomtól; kész vagyok Istenért a börtön iszonyait is eltűrni.

A provincialis második válaszában, ismételve megnyugtadni törekszik kifakadásait, kinyilvánítván, hogy a történetek nem ejtettek csorbát jó hírnevén, és hogy a rend a budai kolostort csakugyan építetni fogja, de ismételve nem adott helyett leköszönésének.

A második levél lefegyverezte *Martinovicsot*. Lemondott kétségbeeső szándékáról, és ismét szorgalmas lett, 1781-ik év elején egy természettani munkát akarván a provincialis engedélyével kiadni, kinyomás végett *Eszékre* utazott, de az ottani zárdafőnök *Jezik László* durván visszautasította, és *Bródba* visszaküldte.

Martinovicsot ezen eljárás ismét visszavetette elkeseredett hangulatába, de egyuttal felébredt vágya szabadulni szerzetesi bilincseiből.

Szabadulását rokonai, kikhez most fordult kieszközölték, nagybátyja a *Preisach* ezrednél őrnagy, testvérbátyja *Vince* pedig *Barkó* ezrednél hadnagy volt, ezek *Bukovinában* lévén, ő is oda neveztetett tábori papnak, ez 1781-ik évi július havában történt.

Minden búcsúzás nélkül távozott a kolostorból, és a provincialis engedelme nélkül utazott *Csernovicre*, csak levél útján kért engedelmet a távozásra, fenhéjazó szavakkal ígervén, hogy becsületére fog mindenkor válni a rendnek.

Augusztus közepén érkezett *Csernovicre*, hol lelkészi állása mellett a mérnöki karnál is kapott foglalkozást.

Ismételve sürgette a provinciálisnál elbocsájtását, de a duzzogó főnök komolyan neheztelt rá, azért felszóllítá *Kerencz* németújhelyi püspököt, hogy vonja vissza *Martinovics* kineveztetését.

A tábori főpap helyeselte a felhívást, és hajlandó volt őt visszaküldeni, *Martinovics* keserű panaszok közt szemrehányván

üldözéseit, ígerte a vasszatérést, de azért nem tért vissza a kólostorba, hanem *Enczenberg* tábornokhoz fordult, kinek közbenjárása folytán sikerült a provinciálist rábirni, hogy megengedte a lelkészi állomásoni maradást.

De ezen állás sem elégité ki *Martinovics* ambícióit és vágyait, megismerkedett *Potoczky Ignác* gróffal, ki őt megszerette és utazótársul a külföldre vitte, két évi utazás után 1782-ik évben visszatért, és azonnal *Lembergbe* sietett, hol az újonan felállítandó egyetemen egy tanszékre pályázni akart.

Potoczky gróf ajánló levele és sokoldalú műveltsége, csakhamar mindenfelé ajtót nyitottak részére. A csillagda segédje és *Liesgang* a híres mennyiségtan tanára helyettesítésére hívatott fel, egyúttal reménye nyílt a tanári állásra is.

Elhhez szükséges volt főnökének engedélye, színlelt alázatossággal *Jakosits* atyához fordult, ki meg is adta engedélyét. Kinevezése sokáig váratott magára, addig tanulmányokkal foglalatoskodott. 1782-ik évben adta ki a szivárvány és fénysugár természetéről értekező tanulmányait, melyek a *harlemi* akadémia tagságát szerezték meg részére. 1783-ik évben egy másik pályamunkát írt: „Van-e a világon létező sok rossz ellenmondásban Isten jóságával?” Ebben az Isten léte bizonyítása után, állítja, hogy ha nem léteznék rossz, nem birnók a jónak fogalmát, azért Istennek a rosszat is megkellett teremteni.

A munka sok elmésséget és irodalmi jártasságot tanusított, hanem a díjat nem nyerte el, de azért a lemergi püspök költségén kinyomatott.

1783-ik évben a *lembergi* akadémiánál a természettan ideiglenes tanárává neveztetett, három hétre rá rendes tanár lett.

Végre biztos állást nyervén, szerzetétől szabadulni kívánt. A császár a szerzetesek secularisatióját mindenütt előmozdítván, utasítása folytán 1784-ik év elején *Martinovics* e végett a *lembergi* érsekhez fordult, ki is *Martinovicsot* „tekintettel tiszta életére, jó erkölceire és egyéb kitünő tulajdonaira“, a lemergi

egyházmegye papjainak sorába felvette. Ez akkor ment, de később bonyodalmakra adott okot.

Az akadémiának egyetemre történt átváltoztatása alkalmával József császár által a bölcseészeti kar dékánjává neveztetett. Ezen állásában a legszorgalmasabban folytatta tanulmányait. Több gép, és a micrometer feltalálója lett, értekezéseket írt a sugártörésről, valamint a légkör magasságáról, nemkülönben a szög-mérésről, és a kör tulajdonságairól. Vegytani kísérletei között léghajók készítésével is mulatta a lemergi közönséget.

1787-ik évben a természettan rendszeres tankönyvének két első részét adta ki, a 3-ik kötet kézirat maradt. A munka néhol elismerést, de sok helyütt éles bírálatot idézett elő, végre mégis a lemergi egyetemen tankönyvül fogadtatott el.

Ezen időtáiban Martinovics nagy előszeretettel fordult a vegytani kísérletek felé, laboratoriuma hírnévre tett szert, és értekezleteit szívesen közölték a külföldi szaklapok.

Működése sok elismerésben részesült, *La Grange*, *Crell* dicsérve emlékeztek róla, és számos tudós-társaság tagjává választotta.

Azonban külső sikere működésének nem szolgálhat mértékül munkássága belértékének.

Fraknoi Vilmos e korban kifejtett működéséről a következőt mondja:

„*Martinovics* kétségkívül nem mindennapi tünemény. Könnyű felfogással és éles elmével megáldva, csakhamar othonosnak érezé magát minden tudományban, mellyel foglalkozni kezdett. Lázás tevékenységével tájékozást szerzett magának az egész világirodalomban. De hiányzik benne a komolyság és lelkiismeretesség. Felületes ismeretekkel elégedett meg, és mit sem tanult meg alaposan.“

Ennek kifolyása volt, hogy míg némelyek túlbecsülték, mások közönséges szédelőnek bélyegzették.

Az utóbbiakhoz tartozik *Kratter*, egy élestollú pamphletíró, ki botrányos tudatlansággal vádolja.

Feszler Aurel, a hírneves történetíró, ki 1784-ik évtől kezdve szintén Lembergben tanárkodott, *Martinovicsot* úgy jellemzi, mint féktelen nagyravágyás és ki nem elégíthető bírvágy által vezetett embert, mint határozott atheistát, aki a legszélsőbb politikai nézetekhez fanatizmussal ragaszkodik.

Ellenben más egykorú írók elismerik *Martinovics* nagy lelki tehetségeit, a tudós nyelveken, görögön, latinon kívül, kitűnően beszélt és írt olaszul, franciául, angolul és németül.

De összeférhetlensége miatt *Van Sweiten* is megneheztelt rá. Ambíciója nem hagyta nyugodni, a bécsi egyetemnek természettani tanszékéért folyamodott; azon kifogással, hogy nem bírja eléggé a német nyelvet, mellőzték, miért mint magyar keservesen panaszkodik. 1789-ik évben hanyagsággal vádoltatván, magát túlságos érzékenységgel védte, de nagyravágyása nem hagyta ismét nyugodni, mindég nagyobb hatáskör után vágyott. *)

Most egész erejét a természettudományok vívmányai fejtegetésére fordítja, melyeken új világot akar hirdetni. Mint a materialismus iskolájának követője, ezen alapon akar mindent megfejtetni, még az emberi természetet is. Szidalmazza az egész világot, a jezsuitákat úgy, mint a bölcsészeket, végre azon meggyőződéssel végzi, hogy minden ember azt cselekszi, amire organismusa készíti, és hogy az ember szellemi szervezetének megmagyarázására, és a legnagyobb boldogság elérésére csak a tudomány tesz képessé, és a vallás teljesen felesleges.

Egy orvos feletti sirbeszédében természettudományi elvei közé vegyíti politikai nézeteit is. Sajátszerűleg emeli ki *XIV. Lajost* és *II-ik Friggyest*, de leginkább *II-ik Józsefet*, végre di-

*) *Martinovics* minden évben kirándulásokat tett a szünidőben. 1784-ben *Szirmay Antalnál* ebédelt a *Hegyalján* a szüret alkalmával, de *Szirmay*nak semmikép sem tetszik, tudákosnak és alattomosnak írja le, ki senkinek sem mer szemébe nézni, kérdéseibe pedig megütözik. 1787-ik évben *Feszlerrel* Felső-Magyarországba utazik, hol *Kassán* *Török gróf* ebédjénél találkozik először és egyetlen egyszer életében *Kazinezy Ferencel*. A német kultúra e tanítványa, a komoly magyar költő, megbotránkozik *Martinovics* könnyelmű megjegyzésein; francia szelleme visszatetszik neki, ámbár elismeri széles tudományát. Lásd *Pulszky*, *Olesó könyvtár* 136. *Martinovics* és társai.

esőiti *Franklin*, *Mirabeau* és *Lafayettet*, mert a democratico-monarchicus kormányforma megingathatatlan alapját vetették meg.

Szóval *Martinovics* fejtegetései ellentétbe hozták őt egyháza elveivel úgy, mint az akkori politikai és állami szervezet fenntartóival, és ezen hajlama az, mely őt akkor már a titkos szövetkezetű társaságok körébe vonta.

Már 1787-ik évben felvétette magát *Párisban* az illuminatusok társaságába, utóbb pedig *Lembergben* a szabadkőművesek páholyába.

1787-ik évben *Párisban* francia nyelven írt terjedelmes munkát akart közrebocsájtani, az európai államok politikai fejlődéséről, és az új társadalmi elméletekről, ezen munkát csak később, mint *József* császár végrendeletét adta ki 1791-ik évben.

Ezen munkájában fejtegeti *Rousseau*, valamint a szabadság elveit, de szükségesnek tartja a fennálló törvényeket is; kedvenc themája a korlátlan monarchia és az aristokratikus kormányforma ostromozása, dicséri *Angliát*, és legnagyobb magasztalásokban részesíti a *francia* forradalmat, melytől egyedül reményli az emberi jogok diadalát.

De állításai oly általánosak, sokszor oly homályosak és elenmondók, hogy azokat csak elmefuttatásnak lehet inkább tekinteni, mint valami gyakorlati szabályoknak, különben előadása higgadt és tárgyilagos.

Tíz évi *Lembergbeni* tartózkodása után visszavágyott Magyarhonba, valószínűen nem annyira honszeretetből, mint inkább a gazdag papi állásokrai kilátásért, mert működésének és tudományának nagyobb tért vélt itt hódíthatni.

Democraticus nyilatkozatai dacára 1790-ik évben testvéreivel nemességért, illetőleg nemesi címer adományozásáért folyamodott, mit a követő év január 19-én meg is nyert.

Lemondván *lembergi* állomásáról 1791-ik évben *Pestre* sietett, hol az egyetemen a természettani tanszék megürült, de az egyetemi tanács ellenzése miatt más neveztetett ki a tan-

székre. *Martinovics* mellőzését a jezsuiták fondorkodásának tulajdonítván, a nádorhoz folyamodott, minek következtében a helytartótanács felvilágosító jelentést kért az egyetemtől. Az egyetemi tanács *Martinovics* működéséről a legkedvezőtlenebb jelentést tett, melyet a helytartótanács helyeselt.

Most a királyhoz fordult, de a király a kancellár információja után az egyetem által ajánlott *Domin* József kinevezését hagyta jóvá.

Lipót király nagy előszeretettel viseltetett a természeti tudományok iránt. *Martinovics* munkáit is ismerte. *Martinovics*nak különben számos barátja volt Bécsben, különösen *Gotthardi* udvari tanácsos, ezek őt, mint a szűkkeblűség áldozatát akarták felmutatni, a király különben is maga mellett akarta őt megtartani, ezen okból 2000 frt fizetéssel és kir. tanácsosi címmel, udvari vegyésszé nevezte ki.

Martinovics csakhamar a királynak vegytani laboratóriumában segéd társa lett, és ügyes társalgási modorával megnyerte a király egész bizalmát, ki ügyességét a politikai téren is igénybe vette.

A király, hogy a közvéleményt a reformok részére előkészítse, a sajtót úgy, mint titkos ügynököket vett használatba, ilyennek használta *Martinovics*ot is Magyarországra nézve, e megbízás folytán 1791-ik év végén Pestre sietett; noha Magyarországot és történetét nem ismerte, a genialis férfiú itt is hamar otthonosan érezte magát.

Most a szenvedély útjára tért, ezen akart a király kíváncsaira hódítani. Első műve egy latin dolgozat volt, az ország rendeihez, oly hévvel írva, mellyel még akkor Magyarhonban ki sem írt.

Ezen művében *Martinovics* kikél a papság és az arisztokracia ellen, de hízelkedik a magyar fajnak, három hatalmat vél szükségesnek a szabadság és boldogság elérésére, a királyt, mint végrehajtó hatalmat, a főrendeket és a népet. Elismeri a nép különböző osztályának szükségét, azonban a társadalmi kü-

lönbséget nem a születés, de a tehetség és érdem szerint akarja felosztani. Felszóllítja a nemzetet igáját lerázni, hozzá a magyar állam állapotját a legsetétebb színben festi le, okát a fennálló kiváltságokban és a rossz törvényekben keresi. Magasztalja József reformjait, és elébe húzza a régi alkotmánynak, de azért nem kívánja, hogy az átalakítás a monarchia, valamint a főrendek ellenében erőszakkal történjék, szelid és magas politikát követel, a királyi hatalom megerősítésére pedig új törvények alkotását hozza javaslatba: de egyszersmind a papok jószágait elvételni, és a jezsuiták befolyását kiküszöböltetni akarja.

1792-ik év elején második röpirata jelenik meg *II-ik Lipót* védelmére, melyben minden törvényt kárhoztat, mely a természetes szabadságot kiváltságok által korlátozza, ki kel a pápák és a magyar püspökök, úgy a magyar nemzet ellen is, mely Mátyás halála után, a koronát nem ruházta azonnal az ausztriai házra, kárhoztatja *Verböczt*, ki a nem nemes osztályokat rabszolgává tette, egyszersmind javasolja a törvények átalakítását a *toscániai* állam mintájára, és felhívja a nemzetet *Lipót* király istápolására, hogy a jövő országgyűlésen üdvös reformjait keresztül vihesse.

Laczkovics.

Martinovics nemcsak sajtó útján, személyes érintkezés által is igyekezett *Lipót* király törekvéseit előmozdítani, a legjelentékenyebb társa *Laczkovics* János volt.

Laczkovics, előkelő birtokos nemes családból származott. *Laczkovics* Imre 1757—1784-ik évig *Pestmegye* alispánja volt, ennek *György* fia 1790-ik évben azon megye második alispánja lett.

Másik fia *János* katona volt, 1772-ik évben gárdista, 4 év után a Greven ezredbe, mint huszártiszt osztatott be. Harcolt úgy a törökök, mint a poroszok ellen, *Dubica* és *Belgrádnál* kitüntette magát, ezért 1786-ik évben kapitány lett.

De *Laczkovics* az irodalomban is nevezetes részt vett. *Trenk* bárónak *Magdeburgi* fogságában írt: „*Macedonai vitéz*“

című művét, melyben *Nagy Frigyes*, *Nagy Sándor* személyesítésében, mint örökös királyt gúnytárgyául szemeli ki, és saját eléguiletlenségének kifejezést ad, magyarra fordította.*)

József császár halála után a magyar ezredekben is nagy mozgalom támadt, melyben *Laczkovics* tevékeny részt vett. Már 1790-ik évben a Szerbiában táborozó magyar ezredek tisztjei az országgyűléshez intézett kérvényükben önálló hadsereget sürgetnek. A „*Greven*“ huszárezred *Laczkovics* működése folytán három kérelemmel lépett elő: Hogy a magyar ezredek béke idején az országban helyeztessenek el, hogy azokban csak magyarok lehessenek tiszték, végre hogy a vezénylő nyelv magyar legyen.**)

*) *Trenk Fridrik* báró, az ismert kalandor, midőn szereplését a poroszok, osztrákok és oroszoknál lejátszotta, Magyarországra jött szerepelni, illetőleg tollával kenyeret keresni. Elveit szüksége szerint változtatta. Hol dicsőíti, hol szidja a zsarnokokat, vagy az alkotmányos monarchiát, csak a papság az, mely ellen folytonosan tör. Számos röpiratot írt, különösen magyar dolgokról, melyekből megemlíthetők: a „*Macedonischer Held*“, „*Der Trenk an alle redliche Ungarn*“, „*Mérő serpenyőben*“.

**) Igen érbeles okmány az akkori időkre, de különösen a katonaság azon időbeli hangulatára nézve a *Greven* ezredbeli tiszteknek az akkori országgyűlésre tett feltérjesztése, melynek főbb helyei ekkép hangzanak:

„Tehát esedezünk a T. Statusoknak és rendeknek, hogy ennekutánna is békesség idejében a Magyar Hazának kebelében megmaradhassunk; mert illendő, természetes és hasznos, hogy a magyar sereg Magyarországon tartassék, sőt a Német regimentek Óhajtatásnak is eleget látszatunk tenni, a kik egyébaránt is a Magyar Országi Levegő Égnek egészégtelenségiről, és egyebeknek alkalmatlanságoktól kényessen panaszkodni meg nem szűnnek.

E mellett minnyájunknak sajnosan fájlalunk kelletik; a midőn mint egy tükörben ájuló szíveink epesztésivel szemléljük, hogy életünk feláldozásával, és sok Esztendőbeli Szolgálatunk fáradságával szerzett érdemeinknek jutalmát, az idegen nemzetbéliék tőlünk érdemetlen elragadják, és főtisztviségekre majdnem csak idegenek helyezettnek előnkben. Igen szomorú szívbeli tellyes kedvetlenséggel csak az 1775-ik Esztendőben is szemlélnünk kellett, a midőn országunk nemes hazafiainak káros hátráltatásával és megvetésével, ezen nemes Regementben egyszerre huszonnégy, és utóbb is egynehány idegen nemzetbeli Fő tiszték behozattatván, előnkbe tétettek. Mivel pedig minden Regement azon igyekezett, hogy a nem legjobbakat reánk taszítsa, ellehet gondolni, hogy az annyiféle viseletű és Nemzetbeli embereknek összeszerkesztése örökös visszálkodásoknak adott alkalmatosságot, Mely terhes nekünk, a midőn idegen nemzetből származott kadéto allig vannak egynehány holnapokig a Regementeknél, sem Hadi kötelességüket nem tudják, sem szülőtte nyelvünket, (mely a magyar Regementeket lelkesíti) nem értik, még is fő Tisztviségekre igen gyakran és rövid idő alatt emeltetnek. Ellenben Felséges hazánknak Nemes magzati kadétságra

A kérvénnyel maga *Laczkovics* utazott egy küldöttség élén Pestre, de az országgyűlés a kérvény tárgyalását későbbre halasztotta. És minthogy a kérvény a katonai körökben nagy felháborodást okozott, az illetők *Laczkovics*csal együtt, súlyos üldözéseknek lettek kitéve, sőt *Festetics György* gróf, ki a kérvényt szinte aláírta, noha mint mágnás az országgyűlésre meghívást kapott, és így *salvus conductussal* bírt, el is fogatott, kiszaba-

és Altisztségre is nehezebben juthatnak, Főtisztségekre pedig számos Esztendőbeli hosszas szenvedések és hív szolgálatok után éppen ritkán mehetnek. Mely törvénytelenségnek sérelme számos, és jeles Hazafiaknak szívüket áthatván, annyira megsebesítette, hogy nem törődván Tiszti vagy kadetbeli hosszas szolgálattok, és szenvedések üdejével, Fegyverviselésnek végbuesu vételére sokaknak ösztönt adott legyen; átalítani mely terhes a szolgálat, a midőn a Tiszt a közemberrel nem tud szólni, vagy ha valamennyire a magyar nyelvre kapván, azt ütve, véte, töri és beszéli is; de azért még is magának elég bizalmat nem szerezhet, a honnan is az olyan, ha színzsképpen is magát Magyarának mondgya, még is közönségesen a Nemzetnek természet szerint való gyűlölsége, és Magyarok titkos üldözése, szíve alatt elfedezve fekszik. Igaz ugyan, hogy az állítatik, hogy a Hadi tudományoknak e mai megvilágosodott üdőben elkészítése miatt szükséges az Ifjaknak bizonyos nevelést adni, de ezen színes okvetésből sem leszen ennekutánna szükségünk a Németh-Ujhelyi vagy más egyebütt nevelt Németh Ifjakra szorulni, ha a Felséges haza, a mint reménylyük, az olyan katona Tisztségre készített Ifjuságnak neveléséről fog gondoskodni. Ha pedig a magyar katonaságnak tanítását okul vetnék, reménylyük, hogy tanulásainknak a véres Hadnak Mezején annyi próbáját tettük le, hogy már ezentul az olyan tanítóktól is megmenekedhetünk. Sőt mivel mi a nemzeti szeretetet tökéletességre és nem hibának tartjuk és ennek példáját mindenütt tapasztaljuk, tehát az idegen Tiszteknek is kívánságuk beteljesítetik azzal, a midőn őket magok nyájak közé vissza eresztieni, és azzal Magyarjainkat kieserelni kívánnuk. Mért ugy Ők is, a nemzeti szereteteknek ottan a Magyarok üldözése nélkül eleget tehetnek. De távol legyen tollunk, hogy valamely Nemzetet azért gyűlöllyünk, mert azokban is az érdemet megtudgyuk becsülni, sőt olyan ritka nagy érdemű Vezéreket, mint a többi közt példának okáért, *Nándor-Fejérvárnak* győzedelmes ostromvevőjét *Laundont*, magunk is Indigenák közé számlálni kívánnánk.

Nem kevesbbé mozdítaná az is elől a Hadi szolgálatot, ha a közönséges szolgálat rende, és parancsolás magyar nyelven folytatnánk. Mert valamint a Németh nyelvnek értelme, tanulása, és megfogása Hazánk kedves Magzatnál nehezettskén mégyen végben, ugy ebből származik, hogy a Fegyver gyakorlatásban elkövetett legkissebb hibáért, édes vérünk és Hazánk fiai testekben keményen nem csak tagoltatnak, de sokszor még azon felül az idegen Tisztek által Nemünk alacsonyítására szolgáló illetlen Nevekkal ártatlanul szidalmaztatnak, és elannyira már üldöztetnek, hogy számos Haza-Fiaink szívbeli bánattokban Regementünktől elszökvén, születte Hazájoknak örökös elhagyására vetemedtenek vala; azon kívül és pedig Háborn üdőben ugy is tsak igen rövid lehet az ujonnan szedett katonának tanítása, a ki azon idegen nyelvnek minden szavait, mivel oly hamar meg nem értheti, ugy is az ellenség előtt való ütközetben szükséges nekie mindent a Hazai nyelvre fordítani; mert máskép a nem értésből nagy tévelyedések származhatnak.

dulása után csak nagy bajjal sikerült a dúsgazdag és független gondolkozású grófnak Ferenc királyt némileg kiengesztelni. *Laczkovics István, Jánosnak fivére, temesi* alispán és országgyűlési követ, az országgyűlés figyelmét ezen ügyre hívta fel, minek következtében az országos, valamint a főrendek felírtak a királyhoz, de eredménytelenül. *Bécsben* tartott szigorú vizsgálat után *Laczkovics* ezredétől áthelyezés útján, a mantuai helyőrséghez osztatott be. Könyörgött, folyamodott mindenfelé elkeseredésében, míg végre belátván, hogy a katonapályán többé nem maradhat, 1790-ik évi október végén lemondott tiszti rangjáról, és Pestre visszatérve, ott telepedett le.

Gyűlölet fogta el lelkét mindazok ellenében, kiket baja okozóinak tartott, a királytól kezdve, az utolsó tanácsosig. Vad szenvedély mondott tollába egy emlékiratot az országgyűléshez, de az országgyűlés eloszlott a nélkül, hogy azt tárgyalta volna.

Most *Sándor* főherceg nádor, valamint a király felé fordult, de hasztalan, végre *Ferenc* főherceg és koronaörökösnek felhívására Bécsbe utazott, és a királyhoz új folyamodást intézett, melyben a legloyalisabb szavakban ajánlja fel szolgálatját. Nagy nyugtalansággal várta az eredményt, de a hadi tanács egész ridegséggel elütötte kérelmétől.

Méltóztassék tehát a Tekintetes Statusok és Rendek ezen előadott természetes igazságban gyökerezett kérésünket hathatós pártfogásokkal oltalmokban venni, és oly megváltoztatatlan móddal megerősíteni, hogy írigyeink azt semmi szín alatt fel ne bonthassák, hogy e képen mi is hív érdemeinknek zsoldját megnyerhessük, és Vitéz nemzetünk arany törvényeinkkel együtt még a Fegyver-Viselőknél is hajdani épségére visszatérhessen, az által pedig kegyes Fejedelmünknek jövő koronázandó királyunknak külső Országbeli ellenségei ellen hatalma nevelkedgjen, kik is a Felsőleges Hazának Atyáskodó Pártfogásában ajánltatván, örökös buzgósággal hamvunkig maradunk. Költ Pesten, Sz. Jakab havának 5-ik Nappján 1790-ben. Felsőleges Haza Tekintetes Statusának, Rendeinek Alázatos hív szolgálói: Nemes Greven Huszár Regimentjének Magyar Fő Tisztjei mind közönségesen, a kiknek is Neveken, hogy Mindnyájoknak megegyezésével esett, bizonyítottuk: Gróf Feszteties György m. p. Oberst Lajdinant, Laczkovics János m. p. Svadronyos kapitány, Serviában levő Nemes Magyar Tagoknak részéről: Archi Pál m. p. Svadronyos kapitány, Vincze János m. p. Fő Hadnagy, Tsitsman István m. p. Fő Hadnagy.

Ezenfelül a magyar ezredek közül a Károlyi, Pálffy, Nádasdy, Splényi gyalog- és Erdődy, Toscana, Splényi lovas-ezredek tisztjei egy 12 pontból álló nagyobb követeléseket tartalmazó kérvényt írtak az országgyűléshez.

Most kitört belőle a bosszú vágya, melyet ezen „*infamis embereken*“ kitölteni akar, hogy „*egész Europa lássa mily infamis ezen nemzet, valamint főurai, papjai és nemessége!*“

1791-ik év végén találkozott gyermekkori barátjával *Martinovics*sal, kihez hasonló okoknál fogva rokonszenvet kellett éreznie. Mindkettő egyaránt gyűlölte Magyarország hatóságait és minden intézményeit, híve lévén e felett az új francia eszméknek is. *Martinovics* felhívására, *Laczkovics* teljes készséggel ajánlkozott, hogy magát a királynak rendelkezésére bocsájtja.

*Martinovics*nak alkalmá volt őt a királlyal megismertetni, és behatóan ajánlani, sikerült hosszabb idő után a királyt annyira részére megnyerni, hogy a király *Laczkovich*hoz sajátkezűleg olasz nyelven „*Mio caro Laczkovics*“ levelet intézett, és őt pénzzel ellátva magához hívatta.

Bécsben megérkezvén, egyenesen a császárhoz vezették, kivel magyarország jövőjéről tanácskozott. A király megígérte neki, hogy hivattal látja el, egyúttal évdíjat utalványozott részére.

Első dolga volt hazatérte után *Martinovics* latin beszédeit magyarul átdolgozni, kihagyva abból a francia köztársaság dicsőítését, úgymint az örökös monarchia elleni támadásokat. Sőt gyakran éppen ellenkezőjét mondja *Martinovics* állításainak, de a helyett mindent az aristoeratia ellen irányoz. Minden forradalom és rendetlenségért azt teszi felelőssé; különösen pedig a magyar aristocratiát tünteti fel mint minden rossznak kútfejét. A legdurvább kifejezésekkel illetvén a kiváltságok bírlalóit. Főleg a clerust, melyet a legnagyobb gonoszsággal és istentelenséggel vádol, szidja a nemzetet, *Verbőczit*, a mult idők magyar hőseit, és átkozza a nemesség kicsapongásait.

De midőn így tör a multtal, igyekszik előkészíteni a jövőt. Dicsőíti *József* császárt és *II-ik Lipót*ot, mint vele egyetértő méltó utódját, ki nemcsak a nemzet előjogosait, de az összes népet akarja boldogítani. Majd az igazságkiszolgáltatást gáncsolja, tagadja hogy a rossz törvényeket nem lehetne megvál-

toztatni, sőt a kicsikart királyesküt sem tartja kötelezőnek, és többször felhívja a nemzetet a királyt ez irányban pártolni.

Megjegyzendő, hogy *Laczkovics* első volt, ki democraticus irányú dolgozatát magyarul írta, mert mint mondá: „*csak így értheti meg azt a nép*“, „*nem mint eddig a szokásos holt latin nyelven*“.

Hajnóczy.

A francia szellemű forradalmi pap és a rebellis magyar katona mellett leginkább feltűnik egy harmadik alak, a német nevelésű luteranus *Hajnóczy*.

Míg *Martinovics* és *Laczkovics* önérdemből léptek a politikai térre, addig *Hajnóczy* József, mint tudományos férfiú öntudattal akarta elveit érvényesíteni.

Hajnóczy József az *aszódi* evangélikus pap fia 1750. évben született, *Pozsonyban* hallgatta a jogot, azonban nem volt kedve e pályához, és szívesen vállalkozott *Forgách Miklós* gróf titkárságára. De ezen állás sem volt kedve szerint, bár a gróf kitűnő műveltségű férfiú volt. Atyja folyvást inti, hogy kitartó legyen, egyszer azt is mondja: „Ne légy se naturalista, sem deista, azok mind bolondok.“

A gróf sem volt egészen megelégedve titkárával, azért elváltak és *Hajnóczy* 1778-ik évben Pestre ment, hol a megüresedett aljegyzői állásra pályázott, melyet azonban el nem nyervén, urat cserélt, és Széchényi Ferenc grófnak, ki a dunántúli kerületi tábla birája volt, ügyvédje lett. A később nagy hírnű fiatal gróf rokonszenvezett ügyvédjével, és együtt élvezték a francia remekírók műveit.

Hajnóczy már akkor a történelem jeles okmánygyűjtőivel versenyzett és kiváló történelembúvár lett, mit a nemzeti múzeum okmánytárának másolatai eléggé bizonyítanak, négy évig működött e téren. 1783-ik évben mint titkár elkísérte Széchényi Ferenc grófot Horvátországba, ki ott helyettes bán lett, itt is folytatta történelmi búvárkodását.

1785-ik évben *József* császár az országot tíz kormánykerületre osztotta, *Széchenyi* lett a pécsi kerület királyi biztosa, *Hajnóczy* pedig kinevezett biztosi titkárja. Előbbi pártfogója, *Forgách* gróf helyesli, hogy mint szegény ember a császártól hivatalt vállalt, annál jobban megrója főnökét, ki arra nem szorult.

Hajnóczy maga részéről e nyilatkozat által sértve érezte magát, és válaszában kinyilvánítja, hogy nem önédekből, de meggyőződésből vállalta el hivatalát. Világosan kimondván, hogy a magyar alkotmány mellőzhetlen átalakítását, csak hatalmi tények által lehet eszközölni, mert nem arra kell nézni, hogy ki alkotja a törvényt, de hogy milyenek azok a törvények. Végre azon meggyőződésnek ad kifejezést, hogy ha a törvények az emberi jogokkal ütközésbe jönnek, és a kettő között választani kell, inkább emberbarát, mint patrióta akar lenni.

Hajnóczy mint *Rousseau* és *Locke* követője előtt fő elv a „salus reipublicae“ volt, mely már akkori időben minden iratiból kitűnik, és aki tiszteli a királyt, még akkor is, ha az törvényes, de rossz intézmények ellen küzd, azért már ezen állításában lappang a későbbi conspirator, ki a törvényes alapon álló király ellen is akar küzdeni.

Midőn *Széchenyi* gróf 1786-ik évben elhagyta hivatalát, *Hajnóczy* nem követte, és 1080 frt fizetéssel *Szerémmegye* alispánjává neveztetett.

Vukovárott magányában családi életre vágyott, nőül vette a bécsi *Helmuth Johannát*, de nem velt szerencsés, neje két év múlva meghalt.

Hivataloskodását igen buzgóan teljesítette, mindenkép fáradozott megyéje jólétének előmozdításán, de azért nem szünt meg tudományos munkássága sem. Magyarhon kitűnőbb íróival, mint *Horányi*, *Csaplovics*, *Dugonics*, *Kercselics*, *Kereszturi* stb., levelezést folytatott, úgy összeköttetésben maradt *Batthyányi Alajos*, *Széchenyi Ferenc*, *Forgách Miklós* grófokkal.

Hivatalát, minthogy annak üdvös voltáról meg volt győ-

zódve, a legnagyobb pontossággal vitte, teljes reményt helyezvén annak tartósságába. Azert mint villám sujtotta a hír, hogy József rendeleteit visszavonta, és az alkotmány visszaállíttatott, 1790-ik évi ápril 29-én elbucsuzott megyéjétől.

Ekkép egyedül, minden hivatal nélkül, betegen, kétése jövő küszöbén állott, de jellemzi őt ez időben egyik levele végére írt következő versei *Metastasionak*:

Si la sorte mia tiranna

Non cessera a perseguitarmi,

Infelice potra farmi,

Ma avilito non mi fara!

És így folyt le további élete, a sors üldözései között sem aljasodott el. Nem érdek, nem szenvedély vezeti, mindenkor medgyőződése és eszméinek élt, sem gyűlölet, sem ambíció az, minék hódol. 1790-ik év tavaszán azon elhatározással jött *Pestre*, hogy a magyar alkotmány szabadelvű kifejtésében működjék, mert a helyreállított alkotmányt, mint tényleges, a többség által elfogadott törvényt ő is elfogadta.

Az ország alkotmánya átalakítására nézve több tervet készített, és annak szükségességét vitatja többrendű értekezleteiben, de azon téves hitből indul ki, hogy a karok és rendek előjogaikról az országgyűlésen önkényt lemondani fognak, és pedig a nép javára, különben elismeri a király „veto” jogát, a *pragmatica sanctiót*, elismeri, hogy Magyarországnak érdekében áll fentartani kapcsolatát *Ausztriával* és *Csehországgal*. De ezen kapcsolat és az abból származó közös ügyek szempontjából a merev „personal uniót” nem tartja elégségesnek. Egyébként átalakítási tervezetében mindenütt a történelmi alapon áll.

Ezen dolgozatai nem láttak napvilágot, valószínűen, mert az országgyűlés akkor már más elvekből indult ki, de azért anyagul szolgáltak azon négy monografiához, melyeket 1790. és 1791-ik évben közrebocsájtott, és pedig: a királyi hatalom korlátairól, a magyar országgyűlés szervezetéről, az adófizetési

viszonyokról, végre a magyarországi katolikus klerus viszonyait szabályozó törvényekről.

Hajnóczy ezen dolgozataiban még híve a történelmi alapnak, de már mindig jobban hajlik a radikalizmus felé, hanem azért elismeri, hogy az átalakításra idő kell, és az rohamosan nem történhet. Sokban lényegesen eltér előbbi nézeteitől, különösen az országgyűlés szervezésére nézve.

Első helyre teszi az alaptörvények kidolgozását.

Az állam sarkpontjait a következőkben állapítja meg: szabad sajtó, szabad birtok, önkormányzat, politikai egyenlőség és általános adóztatás; legradikálisabb véleménye a *katolikus* klerusra nézve, itt az egyházi javak secularisatioját, a tized eltörlését, a polgári hivatalokból kizárást javasolja, de főleg a vallásszabadság kimondását sürgeti.

Mindez tanuságot tesz, hogy *Hajnóczy* eszméi folytonosan változtak, minek főoka volt a francia forradalom haladása. *Rousseau*, *Mirabeau* elvei lassan-lassan *Dante*, *Robespierre* és társaikhoz vezették, és mindez nagy hatással volt *Hajnóczyra*.

De feltűnő, hogy bármennyire dicsőíti a francia forradalom hőseit, a magyarhoni ügyekben sohasem hagyja el egészen történelmi érzete, mellyel soha sem szakított végképen.

Bármennyire elfoglalta politikai élete, azért egy percig sem hagyott fel történelmi búvárlataival és tevékenységével, így lett ő munkatársa *Kovacsich Györgynek*, a „*Vestigia Comitiorum*“ híres szerzőjének. Buzgón segíté őt mindenekben, mit *Kovacsich* hálásan elismert.

Széchenyi Ferenc gróf folytonos pártfogásában részesíté, az 1791-ik év végén a grófnál *Czenken* majdnem fél évig tartózkodott. A gróf rábirta, hogy folyamodjék *Lipót* királynál hivatalért, a nemesség megszerzését is ajánlotta, de ezt *Hajnóczy* nem kívánta, inkább donatió elnyerését szerette volna, mi nem sikerült, de azért ha *Lipót* király tovább él, bizonyára nem felejtkezett volna meg róla.

III.

Martinovics további működése.

Martinovics folyton Lipót király kegyelmében részesült, tanúsága ennek azon armalis melyet II-ik Lipót 1791-ik évi február hó 24-én neki, valamint egész családja részére kiadott*) de emellett őt *szászvári* apátnak kinevezni rendelte, azonban a

*) A latin eredeti után.

2739/1791. febr. 24.

Mi II. Leopold, isten kegyelméből, stb. az emlékezetnek fenntartjuk, hogy mi híveink legalázatosabb kérésére és Főlségünkneli közbenjárására, figyelembe és tekintetbe véve néhai Martinovics Mátyás hűségét és hű szolgálatai érdemeit, Popinyi Mária nejétől született gyermekeire nézve, úgymint: Vincére, ki a Barkó lovasezrednek vezénylő kapitánya, valamint Tamásra, ráe-militiesi kamarai plébánia adminisztrátorára; Ignáera, leMBERGI egyetemünk phisicai tanárára; továbbá Márk Baranyamegye másod főorvosára, kik édes testvérek, végre János és Józsefre, valamint Mária unokákra, kik elhunyt János fivérüktől, Verőcemege egykori nemesi bírájától származnak, és minden Martinovicsra nézve, kik különben Albániából eredő s onnan először Slavóniába, onnan pedig Magyarországra települtek, ott a középkorban oly hivatalokat töltöttek be, melyeket csak nemesek viselhettek. Különösen testvérük János, ki egész haláláig majdnem harminc éven át, Verőcemegeben folyton különböző hivatalokat viselt, legutóbb pedig a nemesek bírája tisztét töltötte be egész dicsérettel, Csongrádmegyében lévő birtokát kezelés alá adva, az erről szóló okmányokat magához véve, utódaival és testvérével táborba menvén, a csatában dicsően elhunyt. Érdemeket szerzett különösen a fönnemlített Martinovics Vince, veleszületett harczi vitézsége folytán, katonai pályára lépve, e téren hivatala teendőit, különösen az utolsó porosz háborúban önmaga ajánlatára úgy teljesítette, hogy előbb hadnagyi tisztségre, később főhadnagyrá emelkedni megérdemelte. Különösen 1779-ben a glaczi ostromakor, hol ő saját kapitánya, s egy más lovassági kapitány oldalán ugyanazon, közönségesen Blockhausnak nevezett erőd elfoglalására küldtven, megbízatásának szerencsés sikerrel felelven meg, magát az ellenséges sereget, mely az ostromlottak segítségére volt küldve, oly bátorság és hősies vitézséggel támadta meg, hogy az egészen meg is szalasztatott, továbbá az ellenség gyalogsága azután összeszedvén magát ellenállásra készült, de ő saját katonáit lelkesítve, oly nemes elszántsággal támadta meg, hogy nemesek legyőzte, hanem három tisztet is foglyul ejtett. Azután a Schwöllendorfi portyázás alkalmával személyesen jelenlévén, a reá bízott kötelességeknek teljes pontossággal megfelelt. Végre a porta ellen most folyt bábóru alkalmával, mint a Barkó ezred főhadnagya, több alkalommal, első sorban a hostyi erőd ostrománál alkalmával, különösen pedig a martinostiinél történt ama híres ütközetben oly férfiasan különböztette meg magát, hogy rárontva az ellenség lovasságára, azt megfutamtván, diadaljelül egy ágyút elvett. Így kiváló katonai vitézségeiről tett tanubizonyysága folytán nemesak mindenki becsülését nyerte meg, hanem a császári királyi kegybe is ajánlatni méltó lévén, azonnal említett ezred rendes lovas-kapitányává neveztetett ki, míg többi testvérei, és pedig Tamás és Ignác, mint egyházi pályán lévőek, előbbi Ráe-Milities kamarai igazgatás alá tartozó helységben, mint lelkipásztor, utóbbi Ignác a tudományok terén császári királyi egyetemünkön Lembergben, mint a phisica tanára, Márk a harmadik, mint Baranyamegye

tárgyalások alatt a király 1792-ik évi március 1-én egy táncmulatság alkalmával hirtelen rosszullett és meghalt.

Nagy csapás volt ez Martinovicsra nézve. Azért mindent megkísértett, hogy utódja *Ferenc* király bizalmát is nyerje meg. Sikerült is neki őt, minden áron, még hízélgés útján is, és barátjai közbejárása által részére vonni, úgy, hogy a király kegyelméről biztosítá és nemcsak évdíját meghagyta, de apáti ki-nevezése okmányát is kiadmányozni rendelte.

másod főorvosa, fényes tudományának és orvosi gyakorlatának nyilvános tanujeleit adta, s így minnyájan a közjólét előmozdításán díszéletesen fáradoztak, főnnemlített királyságunk, Magyarország koronájának s felséges Osztrák házuknak híven és állandóan kitűnő szolgálato-
latokat tettek és tanusítottak, jövőben hű és állandó buzgalmaukért kegyességünket hasonló-
képen ígérjük tenni és tanusítani. Midőn tehát ezért esászári királyi kegyünk és bőkezűsége-
günknel fogva, mellyel mindenkit, ki előttünk s felséges házuk és a keresztény állam
előtt érdemeiket szereztek, becsülendő erényekre törekedtek, elődeink, Magyarország felséges
királyai példáját követjük, s nekik bizonyos erényeket hirdető emléket adunk, hogy ez ál-
tal még nagyobb tettekre buzdíttassanak. Ugyanazon Vincét, Tamást, valamint Ignác és
Márkot, mint édes testvéreket, és ezen Márk által nejét Szaiff Évát, végre János és József,
valamint Mária unokákat, kik néhai János fivérüktől származnak, kik közül az első és
Mária első feleségétől Pareseties Juliánától, az utóbbi pedig második feleségétől Etlesz-
berger Annától született, összesen minden Martinovicsot (teljesen) örökösüket, mindkét
nembeli minden Isten jóvoltából törvényesen születendő utódaikat, esászári királyi hatal-
munk teljességével és kiváló kegyével, főnnemlített Magyarországunk s a hozzá esatolt rés-
zek igazi, régi, s kétségtelen nemesei csoportjába és sorába véltük sorolandóknak és be-
fogadandóknak, beiktatandóknak; jóváhagyván, s biztos tudomásunk és határozott szándé-
kunkból megengedvén, hogy ők és örökösök, mindkét nembeli valamennyi utódjuk, ezután
a jövőben és örök időkre mindazon kegyeket, tisztsegeket, engedményeket, kiváltságokat,
szabadalmakat, jogokat, előnyöket, fölmentvényeket, melyeket a többi igazi, régi, kétségtel-
en nemesei említett Magyarországunknak, s a hozzá kapcsolt részeknek eddig bármely jog
vagy régi használat szerint használtak és bírtak, használni és bírní fognak, mindenkor
használhassák, élvezhessék és bírassák, valamint ezen irántuk tanusított jó indulatunk és
kegyünk, s bőkezűségünk bizonyítékát, a valódi és kétségtelen nemesség jelvényeit, t. i. a
katonai pajzsot, mely egyenesen áll, vizirányosan égkék és aranyszínnel áttörve, mely áttö-
résre skarlát színű szegély van vezetve, s ezen ezüst színű növekvő hold festve, fölfelé
fordított szarvakkal, két hatszögű esillag között. A pajzs felső kék része nemes telivér lo-
vat ábrázol ngró helyzetben, a pajzs alsó részén aranyos térben három ormos halom lát-
szik, melyek közül a középső arany koronát tart, melyen katonakar nyugszik, rendes
(emberi) kék öltözethen, egy kardot vágásra emel, melyre egy levágott törökfej van tűzve.
A pajzsra fölül rátéve hadi sisak látszik, arannyal koronázva és biborral árnyékolva, me-
lyet arany lánc és nyakék fon körül, és két sasszárny között a pajzs rajzai fölválva, arany,
ezüst és kék színben úgy vannak beosztva, hogy a szín a színeknek, az ére az érenek fe-
lel meg. A levágott törökfejet hegyén tartó dárdáról lefüggő ruhák, melyek jobbról ezüst
és kék színűek, balról pedig arany és kék színűek, a pajzs oldalait esinosan ékítik, amint

De most előállott egykori ellensége a Ferenc-rendiek ujonnan megválasztott provincialisa: *Jezik László*, aki csakhamar bepanaszolta, hogy a szent Ferenciek rendjéből megszökött, egyszersmind vissza követelvén őt. Hasztalan ellenvetette *Martinovics*, hogy nem szökött meg, csak a császár rendeletéből ment tábori papnak, hogy az akkori szabályok szerint saecularisáltatott, és a lemergi érsek által egyházmegyei papnak felvétellett. Ügye az esztergomi érsek elibe került, ki ellene döntött; *Martinovics* a királyhoz folyamodott, és ügyét, mint a barátok és jezsuiták üldözését adta elé, kérvén magát oltalom alá venni, mire ügye, kifogásai folytán, a király rendeletére a *csehországi* kancelláriához utasítottatott, mely ismét a magyar kancelláriától kért felvilágosítást, a kancellária kedvezőtlen véleménynt adott, erre

ezen jelen levél elején, vagyis kezdetén a rajzoló gyakorlott keze által, tulajdon és saját színekkel lerajzolva, világosabban a szemlélők szeméi elé állitva láthatók. Ugyanazon Vincének, Tamásnak, Ignácnak, valamint Márknak mint édes testvéreknek, s ezek János, János, József és Mária unokáinak, kik néhai János fivérüktől származnak, teljesen minden Martinovicsnak s azok örököseinek és minden mindkét nembeli utódaiknak, kik Isten áldásából a jövőben születni fognak, megadandóknak és ráruházandóknak íteltük, elhatározván, s biztos tudomásunkból, szabad akaratunkból megengedvén, hogy ők ezután a jövőben minden időköz, ugyanazon fegyvereket, vagyis nemesi jelvényeket, fönn említett Magyarországunk s a hozzá kapcsolt részek, többi, valódi, ősi és kétségtelen nemesi szokásai szerint, ugyanazon jogokkal, előnyökkel, engedményekkel, szabadalmakkal, s fölmentvényekkel, melyeket azok jog, vagy régi szokás szerint használtak, birtak, használnak és bírnak, mindenütt, a csatában, küzdelmekben, harcokban, fegyverjátékokban (kopjázásokban), párviadalokban, és minden egyes másféle bármely nemesi és katonai gyakorlatokban, valamint peeséteken, szőnyegekben, függönyökön, gyűrűkön, zászlókon, pajzsokon, sátrakon, házakon és temetéseken, általában pedig bármely nemű ügyekben és foglalkozásokban, a tiszta, igaz, valódi, ősi és kétségtelen nemességi címert, mellyel őket minden, bármely állású, rangú, méltóságú, tisztségű és kiváltságú emberek részéről kitüntetetteknek és ékesítetteknek hivatni, nevezeteni és tartatni, tekinteni akarjuk és parancsoljuk. Hordozhassák, viselhessék azokat örökké, és utódaik minnyájan, mindkét nembeli örökösök élvezhessék és bírassák, őket megneemesítjük, adjuk, reájuk ruházzuk, s megengdjük jelen levél erejénél fogva, minék örök emlékezetül s erősségeül jelen kiváltságoló levelünket függő titkos peesétünkkel, melyet mint Magyarország apostoli királya használnunk, megerősítve ugyanazon Vincének, Tamás és Ignácnak, úgy Márknak mint édes testvéreknek, valamint ezek unokáieseseik János, úgy József és Máriának, kik néhai János testvérüktől származnak, teljesen minden Martinovicsnak, s valamennyi mindkét nembeli örökösöknek, s Isten áldásából a jövőben törvényesen születendő utódaiknak kegyelmesen megadni és megengedni elhatároztuk. Leopold s. k. (Kiadatott.) Kelt hívünk, általunk őszintén szeretett, tekintetes méltóságos gróf erdödi Pálffy Károly kezei által stb. Bécsben, 1791. évi február hó 24-én. Puvich s. k., Sággy s. k. és Molnár s. k.

a csehországi kancellária az ügyiratokat eldöntés végett az udvari egyházi bizottsághoz küldötte, hol végre a saecularisatiót érvényesnek mondták, mire a király 1792-ik évi szeptember 29-én e határozatot váratlanul nemcsak megerősítette, de leirat útján meghagyta a kancellárnak, hogy *Martinovicsnak* apáttá történt kinevezési okmányát azonnal állítsa ki, és neki kézbesíttesse, ezzel az egész saecularisationális ügy végkép befejeztetett.

Martinovics, Lipót király halála után is a császári kabinetben volt elfoglalva, és folytatta titkos működését. A koronázás előtt egy röpiratot; „*A magyar állam helyzete 1792-ben*“ bocsátott közre.

E művében a társadalmat nem előjogokra, de elvekre akarja alapítani, megkülönbözteti a lázadást a forradalomtól, utóbbit a társadalom gyógyszerének állítja fel. Az átalakítás művét, úgymond, *József* vette legerélyesebben kezébe, de akadályozták a jezsuiták, úgy a theocratia és aristocratia, végre állítja, hogy a magyarok kicsinségekkel bibelődnek és nem alkalmasak ily nagy feladatra. Azért szükség van forradalomra, mihelyt a felvilágosodás beáll: hasztalan akarja az aristocratia és a papság azt elzárni, be fog az következni.

Hiszi, hogy *Ferenc*, a bölc *Lipót* fia mindezt előmozdítani fogja.

De csakhamar észrevette *Martinovics* is, hogy más szellem ébredt az udvarnál, hogy *Colloredo*val a megtestesült reakció jutott hatalomra, hogy *Martinovics*csal a szabadelvűeket háttérbe szorították, maga is belátta, hogy csak azért tűrik, mert félnek tőle, hogy titkokat fog elárulni.

Végre a király megvonta tőle 1500 frtos évdíját. De azért reményt nyújtottak közeli alkalmazásra, azonban hasztalan folyamodott, sem a *zágrábi* nagyprépostságot, sem a kabineti titkárságot nem nyerte el. *Colloredo* gróf ellene volt. Eleinte a magányba akart visszavonulni, de nem tette, és folytatta titkos működéseit, úgy titkos feladásait, melyekben gyakran áruló is lett.

Laczkovics hason sorsra jutott; ő is elvesztette a király kegyét. *Martinovics* istápolta míg birta, előbb Bécsbe hívta, később tanácsolta neki, hogy *Budán* a koronázás alkalmával kérjen a királytól kihallgatást.

Laczkovics érdemül vélte felhozhatni akkor közrebocsájtott művét: „*A magyar történetnek rövid rajzolatja.*“

Művében hízeleg és rokonszenvez *Dózsa György*el, kárhoztatja *Zápolyát* kegyetlenségeért, és hogy a törököt nyakunkra hozta. Éppen nem lelkesül a nemzeti királyság eszméjeért. *Bocskait* és *Bethlent* pártütőknek nevezi, és dicséri *II-ik Ferdinándot*. *Lipót* reactionarius uralmát sem kárhoztatja, és magasztalja mint nagy királyt. Dicsőíti a felséges szép amazon királynőt *Mária Teréziát*.

De legnagyobb magasztalásait, a népei által megsiratott *II-ik Józsefre* tartja fenn, nemkülönben mély fájdalommal szól *II-ik Lipót* haláláról, dicsérete közben megemlékszik barátjáról *Martinovics*ról. Végül vérmes reményekkel szól az új *Ferenc* királyról, ki unokaöccse *Józsefnek* és fia *Lipótnak*, mert „nem messze gurulhat az alma fájától.“

Műve a demokraciának és az ausztriai ház érdekeinek egyaránt akar szolgálni, de utóbbit az előbbi érdekében akarja megnyugtatni.

Ferenc király első fellépése mind a két iránynak nagy megnyugtatósul szolgált, az alkotmányosok, mint a reformerek a legjobbat remélhették, mert a törvények ily szellemben hoztattak, és mert a király személyesen is igyekezett mindenkit megnyugtatni.

Laczkovicsot is jó ígéretekkel bocsátá el a király, de a *kancellária* ellene nyilatkozott és *Laczkovics* minden reménye meghiusult. *Martinovics* igyekezett megnyugtatni: „Ha Magyarországnak egykor száz olyan embere lesz mint ön, akkor mostani állapotából, mely a legiszonyúbb zsarnokság mintaképe, a szabadság, egyenlőség és erény paradicsomává fog átalakulni.“

Előbb azt tanácsolta neki, vándoroljon ki *Frankhonba*, ké-

sőbbben *Bécsbe* hívta. A király jól fogadta, és őrnagyi alkalmazást ajánlott. Hosszú várakozás után az újabb kihallgatáson nyugdíjat kért, de a király ígérete dacára, a kancellária ellenségeskedése folytán ez is megtagadtatott.

Majd tiszti rangja visszaadásáért könyörgött, de minden törekvése hajótörést szenvedett a hatóságok ellenszegülése következtében.

Sokkal szerencsésebb volt *Hajnóczy*, névtelenül megjelent munkái nem ártottak neki. 1792-ik évben ő és *Kazinczy Ferenc* kamarai titkárságért folyamodtak, *Teleky Sámuel* és *Széchenyi Ferenc* grófok pártolása folytán *Hajnóczy* azon év június elején csakugyan kineveztetett 1500 frt fizetéssel kamarai titkárnak.

IV.

A francia forradalom visszahatása.

A francia forradalom erőszakoskodásai és napról-napra fokozott kicsapongásai megrémítették nemcsak az uralkodókat és a kiváltságos osztályokat, de visszahatottak a népre is.

Már *II-ik Lipót* eltökélte a közbelépést, és szövetségeseket keresett, akkor még *II-iknek* nevezett *Ferenc* folytatta atyjának külpolitikáját, de a francia köztársaság *Ferenc* követeléseire válaszul 1792-ik évi ápril 29-én hadizenettel felelt.

A külpolitikai irányt a belpolitikai irány követte. A demokratikus irányú iratok most veszedelmeseknek tartattak, mert így kezdődött *Frankhonban* is a mozgalom.

József alatt a csekély censurát könnyű volt mellőzni, *Ferenc* nem úgy gondolkodott. Első volt *Martinovics* „*Oratio ad proceres*” műve, mely vizsgálat tárgyává lett. A kancellária jelentésére a munka lefoglalása és a szerző kifürkészése rendeltetett el, és minthogy annak magyar fordítása is megjelent, az hasonló sorsban részesült.

A megyék általában lanyhán teljesítették a meghagyást. Csak öt hatóság, közöttük *Pozsony*- és *Baranyamegye*, *Pest* és

Pécs város fejtett ki bizonyos tevékenységet, de a szerzőről mit sem akartak tudni. A *komáromi* tanulmányi igazgató volt az első, ki *Laczkovicsra* utalt, ki állítólag eladás végett oda magyar példányokat küldött, mire *Laczkovics* kihallgatása rendeltetett el.

Laczkovics nyilatkozatában azt állítja, hogy ő a példányokat ajtaja előtt találta, és mert azokban mi lázítót, vagy veszedelmest sem látott, azokat csak azért küldötte *Csicsmannak*, mert tartalmukban a magyar tisztekre nézve is voltak észrevételek.

A helytartótanács megelégedett a nyilatkozattal, és az ügyet elejteni vélelmezte, mi tanuságot tesz, hogy a helytartótanács tagjai nem igen osztották a bécsi kabinet érveit.

Sándor Lipót főherceg nádor, kinek emléke kegyelettel maradt fenn az utókorra, helyeselni látszott az ily eljárást. A magyar tudóstársaság felállítása, úgy a magyar nyelv általános behozatala iránt tett nyilatkozatai általános lelkesedést keltettek, mindig közbenjárókép lépett fel a király és az ország között, így helyeselte ő a *Laczkovics* irányábani eljárást is.

A kabinet nem volt ily véleményben, *Csicsman* és *Laczkovics* kihallgatása újból elrendeltetett, de mindkettő első nyilatkozatánál maradt.

Csak 1794-ik évi februárban yéttetett tudatul a nyilatkozat azzal, hogy noha kereset *Laczkovics* ellen nem indítható, de mint gyanus egyéniség felügyelet alatt tartandó.

1792-ik év tavaszán *Martinovics* 2-ik műve „*Oratio pro Leopoldo*“, öszén pedig 3-ik műve „*Status reipublicae in Hungaria*“ lett üldözés tárgya, de a szerzőt ekkor sem sikerült felfedezni. E közben *Hajnóczy* működése is vizsgálat tárgya lett. 1793. január 23-án „*A királyi hatalom korlátairól*“, február 21-én „*Az országgyűlésről*“ írt műve küldetett át a kancelláriához jelentéstétel végett. *Lányy* tanácsos véleménye folytán, e művek, mint veszedelmesek eltiltatni rendeltettek, egyszersmind meghagyatott a szerző kitudása is.

Pest város 15 példányt foglalt le, de a többi hatóságok

egyhangulag mit sem akartak tudni a mű fenlétéről és a szerzőnek kilétéről. *Hajnóczynak* „Az adózásról“ írt röpirata, mint az udvar intentióinak kedvező, nem lett vizsgálat tárgya.

De a cenzura figyelme nemcsak a politikai irodalmi termékekre szorítkozott, kiterjedt az még *Wieland* műveire is, különösen *Rousseau Contrat socialjára*, valamint *Milot Abbé* világtörténetének *Verseghi* által eszközölt fordítására is, főleg az utóbbira, melyet a fordító *Verseghi Ferenc* expaulinus, tiz értekezlettel a kereszténység ellen, megtoldott. *Verseghi* csekély nyugdíjat húzott, munkája mint veszedelmes irányú szinte lefoglaltatott, és a szerző a primás által 3. óra elzáratni rendeltetett, de humanus módon a primás őt a nagy-szombati papnöveldébe rendelte bellegbeezni, sőt alkalmazása is kilátásba helyeztetett. *Verseghi* ezen feltevésben visszavonja munkáját, és kiigazítja ugymond tévedéseit, nyilatkozatát el is küldötte a primásnak, bocsánatot kérvén tőle.

A primás kielégítve ajánlá őt a királynak, ki szinte megnyugodott.

De mire a királyi leirat *Batthyány* bibornok-érsekhez érkezett, *Verseghi* már rég elfelejtette ígéreteit, és ismét a franciák iskolájához szegődött.

A kassai „Magyar muzeum“ szerkesztője *Bacsányi János*, ki tollát már régen a francia forradalom dicsőítésére szentelé, hasonló üldözéseknek lett kitéve. Az uralkodók ellen írt verseit csak barátaival közölte, de folyóirataiban megjelent más művei nagy vihart idéztek elő; *Sárosmegye* feljelentette, de *Abaujmegye* pártfogásába vette. A helytartótanács ismét mérséklést tanúsított, és a példányok lefoglalása után, mi veszedelmet sem látott.

A kancellária más véleményben volt, a versekben lázítást talált, és *Bacsányit* fogalmazói állásától megfosztatni rendelte, noha a helytartói jelentést a nádor is aláírta. A király a helytartói jelentést hagyta helyben, és *Bacsányi* megmenekült, de 1793-ik év nyarán egy költői levelet írt, melyet *Sahlhausen* báró, mint censor nem akart átbocsájtani, a dolog a helytartótanács-

hoz került, végre a királyhoz, és most a király *Bacsányit* javíthatatlannak mondvá, elbocsátotta szolgálatából.

Pestre sietett, a helytartótanács és a nádor ismét pártfogásukban részesítették, de a király kérlelhetetlen maradt, a kenyérenélkülit most *Forgách Miklós* gróf titkárjának fogadta.

A felügyelet mindég szigorúbb lett.

A könyvvizsgálóknak kötelességül tétetett nemcsak a hazai kinyomás alá kerülő munkákat, de a külföldről érkező könyveket is átvizsgálni.

Ily könyvek érkeztek *Forgách Miklós* gróf, úgy *Laczkovics György pestmegyei* és *Marjási István gömörmegyei* alispánok címére, kik felelősségre vonattak. *Forgách* ügye abban maradt, az alispánokat *Pest* és *Gömör* megyék vették pártfogásukba, és a vizsgálatátételt megtagadták: a sajtó korlátozása ellen legmelegebben *Abauj* és *Bihar* vármegyék szólaltak fel.

De voltak ellenkező megyék is, így *Baranya*- és *Hevesmegye*, melyek az általuk veszedelmesnek tartott nyomtatványokat lefoglaltatták, *Zalamegye* köszönetet mondott az ily munkák ellen kibocsátott rendeletekért, *Barsmegye* pedig az eddigi rendszabályokat elégségesnek sem tartotta.

Azonban nemcsak a hatóságok, de egyesek is felszólaltak, köztük *Martinovics* nevezendő meg, ki a cenzura ellen rőpirított bocsátott közre, mely szenvedély és cinizmus tekintetében előbbeni műveit felülmulta.

Szokásos modorában szidta és gyalázta a papságot, a főúri osztályt úgy, mint a középrendet, de leginkább a jezsuitákat, sőt még evvel sem elégedett meg.

A francia „*Moniteurben*“ levelek jelentek meg *Gorani* gróftól, egyes európai uralkodókhoz intézve, melyek akkori időben nagy hatást keltettek. Várták már mikor kerül *Ferenc* császárra is a sor. *Martinovics* felhasználta az alkalmat, és *Gorani* neve alatt *Ferenc* császárhoz egy nyílt levelet szerkesztett. Ezt a *moniteurnek* készült elküldeni, de nem tette, csak pesti és bécsi barátaival közölte. Felfogása az európai helyzetről ezen

levelében, különösen az ausztriai kabinet politikájának következményeiről a legkiválóbb államférfiúnak becsületére válnék. Irányának rethorikai szépsége pedig helyenkint példászerű.“ Ezt mondja e levélről *Fraknoi*.

Martinovics levelében addigi nyilatkozataival ellentétben *Józsefet* lelketlen zsarnoknak nevezi, *Lipót*ot, ki őt, a honfitársai által megvetéssel elutasított író, udvarába fogadta s jótéteményekkel halmozta el, mint embert úgy, mint uralkodót is meggyalázza, vádolja őt színlelés, machiavellismus és titkos kémkedéssel, csak azon célból, hogy mindenkit leigázhasson. Mondja, hogy rászedte Poroszországot, és csak azért lépett vele szövetségre, hogy *Francia* és *Lengyelhon* rovására, magát kárpótolja.

Most *Ferenc* ellen fordul, mondván, hogy tudatlan miniszterek karjaiba vetette magát, megújítja az orosz és orosz-szal kötött szövetséget, hogy felosszák *Lengyelországot*.

„Elvakult uralkodó! így szól hozzá, míg megegyezéssel versenytársaid gyarapodnak, te tönkre mégy. Mert mily arányban gyarapodik *Poroszország*, annál inkább kell attól rettegned, ha csak *Franciaország* nem gátolja meg, *Ausztria* ki fog küszöböltetni a nagyhatalmak sorából.“

Elmondja a veszélyt, mely oroszrészről fenyeget, hogy elfoglalván *Konstantinápolyt*, könnyen fellázíthatja a birodalom délkeleti részét, melynek lakói úgyis a cárt, mint szabadítót, tárt karokkal várják.

Ez után *Franciaországra* tér át, előre jósolja diadalmait. „Te és a rend, mondván *Ferenchez*: Te, kinek szórul-szóra be kell tanulnod, amit a folyamodóknak válaszolni fogsz; te, ki az államtitkokat szolgálid és feleséged előtt kifecseged. Valóban okosabb lett volna, ha azon tanítások helyett, melyeket a fondor *Schloissnigg*től és a vakbuzgó *Collaredotól* nyertél, *Fenelon Telemaque*-ját veszed kezébe, melyet gyermekek is ismernek.“

Továbbá elmondja, hogy a kabinet minden titkaiba és rejtélyeibe be van avatva, ismeri a kútforrásokat, a kabinet minden eselszövényeit, titkait és szándékait, elmondja, hogy *Ausztria*

hadserege képtelen, hogy a kincstár ki van merítve, hogy minden törekvése kudarcot fog eredményezni, és a franciák dicsőségére vezetni.

Elmondja mikép törekedett a kabinet egy század óta *Schweicot* és *Sziléziát* megszerezni, és a magyar korona melléktartományait hatalmába kiríteni, úgy *Belgiumot* *Bajorországgért* kicsereálni. Ezért szövetkezett *Franciaországgal*, ezért áldozta fel *Mária Antoniettet*.

De *Poroszország* meghiusította e terveket, *Oroszországgal* titkos szövetségre lépett, mely a szultánt *József* császárra uszította, és a francia forradalmat szította, míg *Poroszország* *Belgiumban*, mint *Magyarhonban* az elégedetlenséget bátorította. *Lipótnak* sikerült ugyan a kibékülés, de *Poroszországnak* ennek ellenében sikerült az általános szövetség *Franciaország* ellen, és a vak *Ausztria* mindent elkövet, hogy a népek gyűlöletét ellene ébrentartsa.

Ennekutánna a dinasztia politikáját taglalja Magyarország irányában és pedig elég tájékozatlanul. Elmondja: hogy akarta a dinasztia a magyarok ellen még a török szövetséget is felhasználni, mikép törekedett a „magyar arisztokraciát” elnyomni. Felsorolja az *I-ső Lipót* alatti vértanukat, megemlíti *Tökölyt*, *Rákóczyt* és *Bercsényit*, mint áldozatokat. *Mária Teréziát*, mint a hízélgés nagymesterét írja le. *Józsefet* ellenben most, mint álnok zsarnokot említi, ki a humanitás cége alatt akarta az orosz despotiát létrehozni, de törekvése, úgymond, meghiusult, valamint *II-ik Lipóté* is, ki hasonló álnok utakon ugyan arra törekedett.

Ferencnek szemére hányja, hogy csak háborúja miatt hízélg a magyar nemességnek, de azért Magyarországgal csak mint gyarmattal bánik, hogy jövője kétes. hogy nem bírja népei szeretetét, és képtelen az uralkodásra. hogy romlott, rossz-akarátú, ostoba emberek környezik.

Végül elismeri, hogy „nagy és súlyos igazságokat mond”, „mert javadat, és az emberiség boldogságát kívánom előmozdítani.”

Minderre megjegyzi *Fraknói*: „Hogy így beszél *Ferenchez* annak oka érthető, ha tekintjük, hogy Ferenc megfosztá évdíjától és elűzte az udvartól, ez okból gyűlölete indokolt, hanem amit *Józsefről* és *Lipótról* mondott, ellentétben áll annyi előbbi magasztalásaival, és erkölcsi romlottságra vall.“

De *Martinovics* cinizmusával csak vakmerősége volt párhuzamos, mert azokból, mit mondott, lehetetlen volt ki nem találni, hogy ki írja e nyílt levélnek.

Megfoghatatlan mégis, hogy ki sem gondolt *Martinovicsra*.

1793-ik év augusztus végén a nyílt levél egy példánya, nem tudni ki által, a nádornak küldetett meg, a nádor azt Bécsbe küldötte, hol a kancellária rettegéssel fogadta, s még a fordítást is büntetésre méltó cselekvénynek nyilvánította, egyúttal javaslatba hozta a bárhol található példányokat elkoboztatni.

Egy másik latin példány a királyhoz küldetett, azzal, hogy már mindenütt el van terjedve, és hogy a magyar fordítás Debrecenben nyomtatás alatt van.

Erre a kancellária szigorú nyomozást rendelt a szerző iránt, és az összes példányokat ismét elkoboztatni rendelte, különösen Debrecen városa nyomdájában szigorú kutatás hagyatott meg, de az eredmény csekély volt, csak *Pest* város tesz kivételt, jelentése szerint a könyvárusok közül *Lindauer* azt vallotta, hogy nálla többen keresték a nyílt levelet. *Weingendt* pedig, hogy annak egy német fordítását látta, de nem tudja kitől kapta, végre *Kilián* hallomás után jelenté, hogy a magyar fordítást *Debrecenben* nyomtatják, de *Debrecen* város felszóllíttatván, mit sem akart tudni az egészről.

Időközben *Pálffy* gróf kancellár egy feladást kapott, mely a levél írójául *Orczy László* kamarai alelnök titkárát, *Szentmarjait* nevezte meg.

Sándor főherceg nádor, a kancellár felhívására, irodaigazgatóját *Borosst* bizta meg a vizsgálattal. *Hloczek Antal* hivatalnok beszolgált egy német példányt, melyet *Szentmarjaitól* kapott, ez eleinte tagadta, de később bevallotta, hogy két példány bir-

tokában volt, az egyiket egy ismeretlen ügyvédől, a másikat pedig *Gyurkovics* tanártól kapta. Azonfelül még két példányt fedeztek fel, egyiket *Hadik* gróf kezei között.

Mindez ki nem elégítette az udvart, és a szigorú vizsgálat folytatása rendeltetett el.

Grosschmid Gábor.

(Folyt. köv.)

Vármegyénk helynévtára.

(Bács-Bodrogh megye földrajzi és történelmi helynévtára I. köt. Irta Iványi István. Szabadka 1889. 1—115. l.)

A Bács-Bodrogh vármegyei helytörténelem ügye, dacára a csekély érdeklődésnek, dacára a nagyközönség érezhető letargiájának egyaránt diadalmasan halad előre. E haladás azonban teljesen egyéni érdem, azon kevesek egyéni érdeme, a kik a vármegyei történelmi társulat élén állanak, s akik munkásságuk hőmérője gyanánt egyáltalán nem a külső elismerést s nem is a nagyközönség tapsait tekintik. E kevesek közé tartozik *Iványi* István is, a ki mint Szabadka város érdemes monografusa, nagy előszeretettel csügg a vármegye egyedíratának megírásán. *Iványi* minden zaj nélkül szerény elvonultságban dolgozik a helyi történelem nagyon is rendezetlen kertjében, s csak egy-egy újabb kötetének megjelenésével vonja magára a közfigyelmet. Ilyen közfigyelemre méltó könyve az imént megjelent helynévtár is, melyre a midőn általánosságban a „hézagpótló“ jelzőt alkalmazzuk, korántsem élünk kritikailag banális kifejezéssel. Hézagot pótol e mű először azért, mert a bácskai községek egyetemes történeti leírását még eddig sehol sem olvashattuk; hézagot pótol továbbá azért, mert a majdan egybeállítandó vármegyei monografia egy önálló részét birjuk abban.

Lássuk azonban e könyvet közelebbről. A Sándor Béla főispánnak ajánlott esimos kötet, mely dícséretére válik a szabadkai (Székely Simon) nyomdának, általában két részből, a bevezető előszóból és a tulajdonképeni helynévtárból s egy függelékből áll, mely — ha jól tudjuk, — új lenyomata a Bács vármegyei régi térképeiről a tört. társulat Évkönyvében megjelent

dolgozatnak. A bevezetésből arról értesülünk, hogy szerző e kötetben nem a teljes helynévtárt, hanem annak egy készen levő részét adja betűrendben úgy, hogy a következő kötetek ugyan-csak ily betűrendben fogják a még hátralévő községeket tartalmazni. Szerző tehát e művében országos nevű monografiai irónkat, Pestyt követi, a ki Magyarország helyneveiről írt jeles művének első kötetét szintén ekként szerkesztette. E módszert, bár részünkről meglehetősen elhibázottnak tartjuk, okadatolttá teszi azon nagy anyagtalmaz, mit a helytörténelem nyújt. Minden esetre kár azonban, hogy az egyes kötetek e módszer mellett minden önállóságuk mellett sem teljesek. Amit azonban az I. kötetben felölelt helynevek kapcsában a szerző közzétesz, az mind complet egészet képez, tehát az olvasni szerető és történetkedvelő nagy közönség a mit e részben kap, az eléggé tájékoztató.

A helynevek sorát Iványi előttünk fekvő kötete *Acsával* kezdi és *Zsidével* végzi. A helynevek által jelölt területen ma vagy községek vagy népes puszták állanak, melyek legnagyobb részét a részletesebb térképeken ma is feltalálhatni. Igen sok helynév tűnt el azonban az idők folyamán egészen nyomtalanul, s ezek emlékét csak Iványi ezen kötete újítja fel. E tekintetben tehát e mű Bácsvármegye egész hajdankorát dióhéjba foglalja, s mintegy breviáriumát nyújtja e könyv vármegyénk századokkal ezelőtt létezett kulturális gyűpontjainak, a hajdankori megyei társadalom székhelyeinek, a városok- és községeknek. Az egyes községek röviden vázolt története itt egy-egy önálló cikket képez, oly cikket, a mely velős rövidségével csak a leglényegesebb historiai momentumok felemlítésére szorítkozik. Szorosan véve a tiszta történelmi adatok mozaikszerű egybeállításából jött létre e mű, mely tehát — mint minden helynévtár, — a darabosság, töredékesség jellegét viseli magán.

Ezt látva. mint minden irodalmi terméknél, e műnél is legfőképp az érdekelheti az olvasót, sőt mi több, az veendő a a kritikai megítélés próbaköve gyanánt, hogy szerző mily mód-

szerrel s mily *tapintattal* szerkeszté művét. Iványi történelmi helynévtára az egyes helynevekre vonatkozó történelmi adatokat ölelvén fel, természetes, hogy szerzőnek mindazon emlékeket, történeti műveket és okleveleket át kellett búvárolnia, a melyek a történész előtt akár nyomtatott diplomatáriumokban, akár pedig a levéltárak iratai között hozzáférhetők valának. Ez a körülmény önként kizárja a *teljesség* fogalmát, mert történelmi teljesség egyáltalán nincsen. Soha sem lehet tudni, felhasználta e a szerző az összes idevágó forrásokat, mert mint tudjuk, — maguk a források sem teljesen ismertek, sőt nagyon is hézagok. Iványi tehát e művében nem forráskutatásra, hanem az ismert források adatainak felhasználására törekedhetett, s e feladatát szépen meg is oldotta. Kár azonban, sőt tudományos szempontból épinséggel elhibázott dolog, hogy szerző forrásait, melyekből adatait merítette, csak ritkábban s csak elvétve említi meg, holott ez monografikus műveknél fokozott mértékben megkövetelhető még akkor is, ha azok per eminentiam a nagy közönség használatára készültek.

A források tüzetesebb idézése a mű értékének megítélése szempontjából is kívánatos lett volna, mert e nélkül szerzőt nem igen birná bárki is ellenőrizni és azt megállapítani, hogy adatait mennyiben tekinthetni egészen megbízhatóknak. A mennyire Iványi szakértelmét ismerjük, mi feltétlenül megbízunk munkásságában, s merjük állítani, hogy adatai hitelesek. Ezt azonban csak azon adatokra nézve hangoztatjuk, a melyek *positiv jellegek*, a melyeknél tehát nem volt a felhasználásnál egyébre szükség, mint hogy szerző az eredeti (latin vagy német) szöveget értse és helyesen értelmezze. Nehezebb, sőt mondhatni, legnehezebb feiadat jutott szerzőnek ott, a hol a ma már nem létező helységek historiai megvilágítására került a sor. Ezen egykori helységek holfekvésének meghatározása nemcsak nehéz, de gyakran a lehetetlenséggel batáros. Ehhez járul, hogy gyakran több hasonnevű helységről van szó, a melyekre nézve nehéz eldönteni, hogy az illető oklevélben tulajdonkép melyikről

van szó. Ily nehézségekkel szemben a szerző felette kényes helyzetbe jut, s csak tüzetes egybevetések, csak távolabbi és mélyreható kutatások után világíthatja meg a pozitív historiai igazságot. Iványinak e tekintetben előnyére szolgált az, hogy Bács vármegye helytörténete körül már eddig meglehetősen irodalom keletkezett, s igen sok kétes helység részint a lokális történészek, részint Pesty Frigyes által kellő világításba helyeztetett.

Hogy azonban mindamellett szerzőnk mily sok nehézséggel küzdött, azt a könyvében lépten-nyomon előforduló hozzávetőleges állítások, combinációk és conjekturák mutatják legjobban, mikhez nem egy elhibázott okoskodás járul. Oly helységek, mint Bodrog, Ders, Báncsa, Baka, Felső-Adrián, Bátka, stb. stb. mind megannyi feloldatlan problémák maradnak Iványi könyve után is, mert ezeket és ezenken kívül még számosakat, sehogy sem volt képes szerzőnk lokalizálni, vagyis a holfekvést nem bírta positive eldönteni. Ez azonban nem annyira az író hibája, mint inkább onnan magyarázandó hézag, milyennel történelmi emlékeinkben lépten nyomon találkozunk. A hol az adatok hiányosak, ott az író keze nagyon meg van kötve; ott nem szabad merész conjekturákkal pótolni a pozitív valóságot, mert különben igen sok hiba csúszik a hiteles adatok közé. Iványi meglehetősen positivitásra törekedett, többnyire hiteles adatokra támaszkodott és csak az első rangú kútfőket ismeri el feltétlen tekintélyeknek, mégis sok helyütt (Baáncza, Ders) pusztá conjekturánál egyebet nem adhatott; oly helységet pedig, mint pl. Felső-Adrián, Árkosturul, Czobor-Szent-Mihály, Egres, Háj-Szent-Lőrincz, Paraszti, Thamana, Vizesturult stb. a számos adat dacára sem volt képes kellő világításba helyezni, főleg azért, mert *helyszíni kutatást* talán sehol sem eszközölhetett, már pedig e nélkül, pusztán az oklevelek és térképek segélyével senki el nem igazodhatik. Hogy pl. Felső-Adrián csakis a mai Tető-Hegyes lehetett, ezt a helyismerő első tekintetre átlátná, és így van ez számos más esetben is, bár egy embertől nagyon is sok lenne

azt kívánni, hogy az egész vármegye minden kétes multú helységét személyesen járja be és csak autoptikus adatokra támaszkodjék. Tény azonban, hogy ha valahol, úgy a rég elpusztult bácskai helységek holfekvésének meghatározásánál első sorban szükség van autopsiára, mit Iványi e könyvében még legnagyobb részt nélkülöz, mert ő a vármegyét csak térképekről ismeri. Ez az oka, hogy számos rejtély Iványi előtt megfejthetlen maradt, sőt gyakran az előtte levő pozitív valóságot sem képes felismerni. Ez vezeti szerzőt néha egyenes ellentmondásokba, melyek körül itt csak egyre figyelmeztetjük. Bátka és Peszér zentavidéki falvak ismertetésénél e sorok írójára is hivatkozik, s bár e két helység egy helyen állott, tehát úgy szólva azonos falvakkal van dolga, mégis kétféle, egészen ellentétes nézetet hangoztat. Bátkánál azt mondja, hogy ez tulajdonkép a régi Peszért jelenti (mint azt e sorok írója valaha megírta), Peszérnél azonban már azt állítja, hogy Peszér is és Bátka is egyaránt ősi helység, sőt „egykorú“ helység volt, tehát D. Gy. nézete tarthatatlan. Tudva azt, hogy Bátka neve a történeti emlékekben csak a XVIII. század elején kezd szerepelni, Peszér pedig már Zsigmond király korában szerepel, az ily ellentmondást egy ugyanazon könyvben, egymástól alig 70 lapnyi távolra nem tudjuk másnak tulajdonítani, mint az autoptikus ismeret hiányának.

Ily és ezekhez hasonló hibák dacára fontos és hűzágpótló munkát végzett szerzőnk akkor, a midőn vármegyénk helynévtárát egybeállította, mert a monografikus művekben előforduló hiányok, úgy szólva, magával a munkával születnek. És különben is e mű előnyös oldalai annyira kimagaslanak az itt-ott észlelhető hiányok felett, hogy Iványi művét a tőle már megszokott alapossággal készülő monografiák leghasznavehetőbbjei közé sorolhatjuk. A további kötetekre nézve csupán az kívánatos, hogy némileg több utánjárással és szélesebb látkörrel alkottassanak meg, s hogy az előző kötetbe csúszott lényegesebb hibákat kipótolják. Ez persze egészen az érdemes szerző feladata, a mellyel szemben még csak az kívánatos, sőt vármegyénk tudomá-

nyos reputációja érdekében nagyon is óhajtható, hogy a nagy közönség forgassa e művet az azt megillető érdeklődéssel, s így tegye lehetővé a többi kötetek minél előbb való megjelenését.

Dudás Gyula.

Régészeti leletek.

A zombori Thurszky-féle török lelet. Husvéth István beküldi és felajánlja a társulatnak, egy lapos, veresrézből készült, áttört cifrasággal díszített lapos tácat, és egy nagyobb, szinte veresrézből készült, belől vésett arabeskes alakzatokkal készített tácat, melyen még láthatók a patina forma rozsdán az előbbi aranyozás nyomai. Mind a két edény keleti származásának látszik, és így valószínűen török eredetűek. Találtattak pedig ezek több évvel ezelőtt a régi Thurszky ház területén, egy alapzat ásása alkalmával a napszámosok által.

Mark Antonin egy érme. Schwerer János régészeti gyűjtemény-őrünk bemutatja Mark Antonin római császárnak (161—180.) egy ritkább bronzérmét, következő köriratokkal:

M. ANTONINUS AVG. TR. P. XXVII.

RELIG. AVG. IMP. VI. COS. III.

S. C.

Az érem túldalán egy négyoszlopos templom van, Merkur szobrával, a homlokzaton látható egy tekenyős béka, egy nyul és egy kos, mint a futáristen attributumjai.

Bácsi lelet. Schwerer János, a társulat régészeti őre szíves volt a társulat régiséggyűjteménye részére a bácsi várban talált következő tárgyakat beküldeni:

1-ör. Egy acél kardot, mely 72 cm. hosszú, 3 cm. széles, görbe, vágókard, évszám nélkül. Ezen kard, állítólag egy sírban találtatott, hüvelye szétporlott, és pengéje nagyon rozsdás volt, de kicsiszolása után érdekes véséseket mutatott, kellő feliratokkal.

Ugyanis a kard jobb oldalán látható az álló szűz Mária képe, körülsugárzott fejjel, következő latin felirással:

Maria

Mater (Dei)

Dater (em)

Hung (rorum)

Sub tuum

Defensum.

Magyarul: Mária istennek anyja, vedd a magyarok ügyét a te védelmedbe.

Az ellenkező oldalon látható egy kettős apostoli kereszt: „In hoc Signo vinces“ felirattal.

A kereszt alatt következő felírás van:

Deus exercuum (exercituum)

Delator

Fortissime

(Esto) mecum.

2-or. A vár belsejében talált egy tizenkét fontos ágyúgolyót a török időből.

3-or. Egy kézi kis vaságyúnak szétrepedt két darabját. Ily kis ágyúk Zsigmond király idejében a várakban voltak szokásban.

Ó-becsei lelet. Az ó-becsei főszolgabíróság részéről egy régi arany-érem küldetett be meghatározás végett, de egyszersmind annak visszaküldése is kéretett.

Ezen, Ó-Becsén a szántóföldön, nem messzi a Tiszához, szántásközben talált arany, Schwerer János régészünk által a következőkép határozottatott meg:

A kérdéses arany-érem egy velencei *Zechino*, egy körmöci arannyal egyenlő súlyú arany-érem *Cicogna* Pascale velencei doge korából. (1585—1595.)

Egyik oldalán a felirat:

PASC. CICON. DVX. S. M. VENET.

A kép a doge-t térdelve ábrázolja, amint szent Márktól átveszi a zászlót.

Az ellenoldal felirása:

REGIS ISTE. DVCAT. SIT. T. XPE. DAT. Q. TV.

A kép az álló krisztus, egy tojásdad kört képező 8 csillagtól körülvéve, jobb kezét áldásra emelve, bal kezében pedig az evangelium könyvét tartva.

Ily velencei aranyok, Frey aranyműves úr tanúsága szerint, számosan találhatók a Tisza, valamint a Duna mentében is, és különösen a sokacok által már többször hozattak megvétel végett hozzá.

Ezen leletek azt bizonyítják, hogy a velenceiek a középkorban a Tiszán, valamint a Dunán nagyobb szerű kereskedést űztek, mert csak így lehetett alkalmuk aranyokat veszíteni.

Torzsavidéki érmek. Famler G. A. torzsai evangélikus lelkész úr a község vidékén talált 26 drb római bronzérmet a 175–365. K. u. korszakból, úgy 8 drb közép- és újkori érmet küldött be a társulat éremgyűjteménye részére.

Zombori római lelet. Rudics Mihály ur felmutatott egy régi római rendkívül jól konzervált arany-érmet, mely dr. Rátay József úr zombori háza építéskor, a napszámosok által, az alapzat ásása közben találtatott, és melyet a munkások elvittek néhai Berényi Gyula arany-, illetőleg ezüstműveshez. Berényi az érmet 5 frtéért vette meg, kitől azután azt Rudics 6 frtéért megvásárolta.

Az arany súlya megfelel egy körmöci aranynak, korára nézve Claudius Tacitus császártól a 275-ik évből K. u. származik, ki ezen évi márciusban választatott meg a senátus által császárnak, de ugyanazon évi szeptember havában, 75 éves korában Ázsiában meghalt, vagy talán megöletett, nem tudni biztosan.

Egyik oldal: M. CL. TACITVS. AVG. IMP.

(Marcus Claudius, Tacitus augustus imperator.)

Ellen oldal: Mars képe lándzsával következő felirattal:

MARS VICTOR.

A topolya-zobnaticai őskori lelet. Kis Lajos úrtól Topolyáról 1888-ik folyó évről a következő jelentést kaptam:

A mult év folyamán zobnaticai tanyáján részint építkezés, részint faültetés közben, ismét régiségeket találtak. A talált tárgyak a következők: egy őrlő kőnek vélt köralakú, a közepén lyukkal, mintegy $1\frac{1}{2}$ láb átmérőjű és $1\frac{1}{2}$ hüvelyk vastag kőnek darabja, melyek a föld színe alatt a partoldalba, mintegy két láb mélyen, égettnek látszó vereses földben vízszintesen feküdt; mellette pedig egy fordított tányéralakú kődarab találtatott, mely véleménye szerint a magféléknek a lapos kőven való szétzúzására, illetőleg őrlésére szolgálhatott.

Találtatott még több emberi elkorhadt csontváz, egyik fejénél vagy lábánál, igen csekély összeállóképességű, különböző alakú és nagyságú csupor, talpán állva és földdel tele, melyekből sikerült két darabot ép állapotban kivenni.

Egyik csontváz nyaka tájékán bronchoz hasonló csatfélét találtak, mellette két lapos hosszúkás csiszolt, kékszinű gyöngy feküdt, de ezeket valaki elvitte, a két gyöngy között feküdt egy dió nagyságú, fehérszinű, egészen gömbölyű gyöngy, mely a kézben szétmállott, és valószínűen csontból volt. Ugyan e csontváz dereka táján találtak egy forgó karikafélét broncból, mellette egy vaskéshez hasonló, annyira elrozsdásodott tárgyat, hogy az a kivétel alkalmával, már számtalan apró darabokra szét-esett, továbbá a lábánál volt egy, most is meglevő, kisebb és csinosabb alakú csupor, mely körül volt szórva mintegy száz darab, babszem nagyságú, gömbölyű gyönggyel, melyek szinte gondosan összeszedettek.

Kis Lajos tagtársunk ezen leletből a következő tárgyakat be is küldötte:

1. Egy nagy csészealakú kis tálat.
2. Egy nagyobb csuprot.
3. Egy kisebb csuprot.
4. Egy gömbölyű fedőformát, közepében lyukkal.

5. Egy bronc tűt, tekert sodronyhegygyel.
6. Egy kapcsot hozzá.
7. Egy karikát.
8. Egy másik kapocsformát. (Az 5—8. számok bronzból.)
9. Kétszáz darab fúrott lyukkal ellátott gyöngyöt.

Frölich Róbert az országos régészeti és embertani társulatnak f. é. febr. 26-án tartott ülésében, a castellum Onagrinumról értekezett, a melyről kimutatta, hogy a bácskai Bágocs falú határában volt felállítva. Hogy ez a hely csakugyan római castrum volt, bizonyítja azon rengeteg kő és téglá, amely még most is, annyi földművelés után, az ottani mezőt borítja. A falubeli szerb templom építéséhez is a „kuvavára“ dűlőről szállították a követ és téglát. Hány bélyeges téglá, hány feliratos kő lehet a templomba berakva és ezekkel hány történeti adat, a sarmata háborúk idejéből? Az előadó valószínűnek tartja, hogy a táborhelyet Maximilianus építette.

Grosschmid Gábor,
titkár.

Jegyzőkönyv

felvétel 1889-ik évi március 24-ik napján Zomborban.

Bács-Bodrogh vármegye történelmi és régészeti társulatának közgyűlése
alkalmával.

Jelenlevők: Schmausz Endre elnöksége alatt: Czirfusz Ferenc, Karácsonyi Gyula, dr. Lovászy Márton, Mihályi János, dr. Molnár István Lajos, dr. Rátay József, Schlagetter Gyula társulati tagok úgy Bittermann Nándor pénztáros, és Grosschmid Gábor titkár.

1. Az elnök az ülést megnyitván, mindennek előtt a társulat titkárát évi jelentésére felhívta.

A titkári jelentés szerint a társulatnak a múlt évben nyert erkölcsi, szellemi mint anyagi előnyeihez tartozik, hogy nem csak a történelmi, de a régészeti téren is a mozgalom gyarapodott, és a gyűjtemények szaporodtak, továbbá, hogy az összes bevétel 1178 forint 72 krajczár, ennek ellenében a kiadás, tekintve a szükségelt bútorok rendkívüli beszerzési költségeit 651 forintot tett, és így a készpénz maradvány 524 forint 64 krajczár, mely

összeghez hozzáadván a tagdíj hátralékot 761 frtot a társulat vagyona 1285 frt frt 64 kr tenne, minthogy azonban ezen összegből, levonandó a választmány által kitöröltetni illetőleg leiratni rendeltetett 123 frt beszédhetetlen tagdíj hátralék, így a társulat vagyona a jelen folyó évre csak 1162 ftban alapíttathatik meg.

A titkári jelentés szerint a társulati tagok száma nem szaporodott, de fogyott, és pedig a működő tagok kettővel, a pártoló tagok 12-vel kevesebb, így tehát a társulati tagoknak összes száma, beszámítva az alapító és tiszteletbeli tagokat 185.

Anyagi sikerkép felhossa még, hogy a társulat helyisége kellő bu-torral ellátva, felszereltetett, és a társulat gyűjteményei szinte kelloleg elhelyeztetek. Végül, hogy a társulat a magyar tud. académiával valamint számos más tudományos intézet és társulattal összeköttetésbe lépett, és év-könyveit kieseréli — felolvasása után a jelentés helyesléssel tudomásul vétetett.

2. Az elnök bemutatja az 1888-ik évre készített, és a számvizsgáló bizottság által átvizsgált évi számadásokat.

A számvizsgálati bizottságnak az átvizsgálásról szóló jelentése felol-vastatván, minthogy a számadások helyesletnek, és a pénztáros részére a felmentés kiadása véleményeztetik, Bittermann Nándor társulati pénztár-noknak az 1888-ik évi számadásaira nézve a felmentvény megadatik.

3. Felolvastatott a választmánynak a folyó évi bevételi és kiadási előirányozása iránti javaslata.

A választmánynak javaslata, mely szerint a költségek előirányzata a bevételekre nézve 972 frt 64 kral, ennek ellenében pedig a kiadás 570 frtal alapíttasson meg, helyesnek találtatván, a fenti összegek ezennel elfogadtat-nak. Ugy nem különben jóváhagyatik azon intézkedés, hogy a mennyire egyik vagy másik cím alatt több vagy kevesebb adatnék ki, az a többi cím feleslegéből kiegyenlíthető.

4. Az elnök előterjesztése folytán a folyó évre a számvizsgáló bizottságba :

Továbbá is Czírfusz Ferencz és Mihályi János tarsulati tagok meg-választatnak, és annak elválására felkéretnek, ugy nemkülönben a jegy-zkönyv hitelesítésével megbizatnak.

5. Felolvastatott a választmánynak a pályaművek bírálásával megbi-zott küldöttség véleménye alapján adott javaslata.

A bizottság véleményén alapuló választmány javaslata elfogadtatván, a tavali közgyűlés jegyzőkönyvének 4. számú határozata által kitűzött dí-jazás és kitüntetés a következőkép rendeltetik kiosztatni.

Az első 6 darab 20 frankos aranydíj: Iványi Istvánnak a térképek-

ről írt értekezleteért, a második három darab 20 frankos aranydíj dr. Dudás Gyulának: az alföldi halmokról írt munkálataért a harmadik dicséreti kitüntetés Thim Józsefnek, a szerb vajdaságról írt cikkéért.

Mely összegek az illetőknek az elnök utalványára aranyban, vagy kérelmükre az árfolyam értékében kifizettetni, a dicsérő okmány pedig Thim Józsefnek kiadatni rendeltetik.

6. Az elnök jelentése mely szerint Czirfusz Ferenc és Grosschmid Gábor társulati tagok az okmánytár részére számos okmányt adományoztak.

A bemutatott és jegyzékelt okmányok, melyek szerint Czirfusz Ferenc 16 darab, Grosschmid Gábor ugyan annyi darab okmányt küldöttek be, tudomásul vétetvén, az okmányok az okmánytári leltárba felvétetni, egyszersmind a küldőknek a társulat köszönete nyilváníttatni rendeltetik.

7. Latinovics Géza borsódi közbirtokos újabkori érdemeiből álló adománya.

Az éremjegyzékbe felvétetni, és a küldeményért köszönet nyilváníttatni rendeltetik.

8. Iványi Istvánnak: Bács-Bodrogh vármegye földrajzi és történelmi helynévtárának egyes cikkei, úgy Grosschmid Gábornak: „Martinovics a régi Magyarországon“, vagyis újabb címe szerint: „Mohácsiától Martinovicsig“, végül dr. Dudás Gyulának: „A Tisza-Dunaköz története II-ik Rákóczy Ferenc korában“, című munkálataik felolvasás végett bemutatattván.

Az említett munkálatok köztetszés között felolvasattván, azok kinyomatás végett a társulat évkönyveibe felvétetni rendeltetnek.

9. A társulati titkár bemutatja az 1889-ik évi társulati tagoknak kigazított névjegyzékét.

A helyesbített társulati tagoknak névjegyzéke a társulat évkönyvében kinyomatni és hitelesítve a társulat pénztárnokával közöltetni rendeltetik.

A jegyzőkönyv, nem fordulván elő más tárgy, befejezettnek nyilváníttatik.

Schmausz Endre,

társ. elnök.

Grosschmid Gábor,

titkár.

Czirfusz Ferenc,

Az 1888-ik évi titkári jelentésből.

„Tisztelt közgyűlés!

Ha Bács-Bodrogh vármegye történelmi társulatának a múlt 1888-ik évi működésére és sikerére visszapillantok, nem tagadhatom el azon haladást, melyet a társulat a múlt évben nyert, és pedig nem csak a szellemi és anyagi téren, de az erkölesin is.

Az erkölcsi előny, mely a társulatot illeti, különösen abban pontosul, hogy a társulat nem csak a vidéki, de az ország központi társulataiban is mindenütt elismeréssel és szíves készséggel találkozik. Erre nézve bátor vagyok felhozni az országos történelmi és régészeti társulatot, valamint a bihari és délmagyarországi ilyennemű társulatokat is, de különösen a magyar tudományos academiát, mert mind ezen intézetekkel társulatunk, a kiadások, és évkönyvek kölcsönös kicserélése által, összeköttetésbe jött. Ezen előnyt mindenesetre hathatósan előmozdították a társulat által választott tiszteletbeli tagok, különösen Pesti Frigyes, Oltványi Pál és dr. Szentkláray Jenő, kik nem csak köszönettel fogadták megtiszteltetésüket, de egész készséggel segédkezésüket is felajánlották.

A szellemi téren nem dicsekedhetünk annyi előnnyel, a tagok száma inkább fogyott, mint szaporodott, a tanulmányok és munkálatok sem értek elegendő bőségben, mi az utolsó negyedik füzet megjelenését késleltette, a történelmi téren a jelentést tevőn kívül csak három tag működött, Iványi István, dr. Dudás Gyula és Thim József, kik mind hárman a társulat választmányáa által, a múlt évi közgyűlés által kitüntetni ajánlottak.

A mozgalom a régészet terén sokkal nagyobb volt, a társulat régészeti, éremi, és okmány gyűjteménye tetemesen szaporodott. Különösen felemlítendő e téren Schwerer János gyűjtemény örök buzgósa, úgy Kis Ábel illetőleg fia Lajos fáradhatlan törekvése a hegyesi bronzkori tárgyak felkutatására nézve, a ki a múlt télen is nagyobb mérvű ásatásokat intézett, és leleteit a társulat gyűjteményei szaporítására beküldötte. Az okmány gyűjteményt tetemesen szaporították Czirfusz Ferenc választmányi tagnak, és másoknak adományai.

Az anyagi terén a siker a múlt évben szinte kielégítő volt. Különösen felemlíthető, hogy a hátralékos tagdíjaknak tetemes része lefizettetett úgy hogy az összes tagdíj hátralék 761 ftra olvadt le. Az összes évi bevétel 1178 frt 72 krt tett ki, mely összegből ha az évi 651 frt kiadást levonjuk, marad készpénzben 524 frt 64 kr, hozzáadván ehhez a tagdíj hátralékot 761 frtot a társulat vagyona 1285 frtot tenne, de ezen összegből mindenesetre levonandó 123 frt, mint a választmány által kitörölt beszédhetlen tagdíjak hátraléka, mely leirandó és így az év végével a társulat tőkéje 1162 frt.

A működő tagok száma Dudás Ödön halála és Venezier Sándor külföldre költözése által fogyott kettővel és így 23. Pártoló tag van a kilépettek és kitöröltettek számbavételével 156, ehhez járul 2 alapító, és 4 tiszteletbeli tag, így az összes társulati tagok száma 185.

Mint anyagi eredményt hozom fel, hogy a vármegye készségéből átengedett helyiségünk a lefolyt évben a kellő bútorzattal ellátatott, és kel-

lőleg felszereltetett, úgy hogy jelen a társulat régészeti gyűjteményei, okmánytára, és könyvtára szinte kellőleg elrendeztethetnek, és biztossággan őriztethetnek.

Végül felemlítem még Schmausz Endre vármegye alispánjának, mint a társulat elnökének, a társulat igazgatóságában tanúsított buzgóságát, melylyel a társulat ügyeit hathatósan előmozdította, és a melyért itten neki a társulat nevében köszönetet mondok.

Zomborban 1888. évi december 31-én.

Grosschmid Gábor.

titkár.

Bács-Bodrogh vármegye történelmi társulata tagjainak 1889. évi névsora.

Alapító tagok: 1. Balla Pál lakhelye Ujvidék. 2. Zichy Nep. János gróf. l. Budapest. Tiszteletbeli tagok: 1. Oltoványi Pál l. Szeged. 2. Pesty Frigyes l. Budapest. 3. Dr. Szentkláray Jenő l. Török-Becse. Működő tagok: 1. Balázs Imre l. Szabadka. 2. Bieber Gyula l. Zombor. 3. Drescher Rezső l. Baja. 4. Dr. Donoszlovics Vilmos l. Zombor. 5. Dr. Dudás Gyula l. Szeged. 6. Frankl István l. Ujvidék. 7. Grosschmid Gábor l. Zombor. 8. Hubert Herman l. Szabadka. 9. Iványi István l. Szabadka. 10. Jung Ferenc l. Batina. 11. Dr. Kanyurszky György l. Budapest. 12. Dr. Lovászy Márton l. Zombor. 13. Dr. Molnár Gyula l. Zombor. 14. Dr. Molnár István Lajos l. Zombor. 15. Piukovics Ödön l. Budapest. 16. Schwerer János l. Zombor. 17. Pozsonyi Béla l. Csantavér. 18. Steltzer Frigyes l. Kiszács. 19. Siebenburger Károly l. Szabadka. 20. Tormásy Gábor l. Katymár. 21. Erdélyi Gyula l. Baja. 22. Tyirity Izidor l. Karlovic. 23. Városhy Tódor l. Zombor. Pártoló tagok: 1. Ábraham Mihály l. Ada. 2. Ada községe. l. Ada. 3. Dr. Alföldy Gedeon l. Zombor. 4. Antunovics József l. Apatin. 5. Antunovics Mátyás l. Szabadka. 6. Armbruszt Péter l. Uj-Palánka. 7. Arnold Antal l. Almás. 8. Balogh György l. Bács. 9. Barthal József l. Zombor. 10. Bartl Antal l. N.-Palánka. 11. Bende Imre l. Beszterce-Bánya. 12. Dr. Bernheim Samu l. N.-Palánka. 13. Breszlauer Lipót l. N.-Palánka. 14. Birkás Gyula l. Szabadka. 15. Bittermann József l. Szabadka. 16. Bittermann Nándor l. Zombor. 17. Boromisza János l. Zenta. 18. Boromisza Tibor l. Jankovác. 19. Blumenthal János l. Zombor. 20. Csarsch Károly l. Uj-Palánka. 21. Dr. Csihás Benő l. Zombor. 22. Csiesáky Mihály l. Zombor. 23. Csupor Gyula l. N.-Palánka. 24. Cziráky József l. Kis-Hegyes. 25. Czirfusz Ferenc l. Zombor. 26. Dalmay József l. Zombor. 27. Deák Zsigmond l. Almás. 28. Dimitrijevic Milos l. Ujvidék. 29. Dömötör Pál l. Zombor. 30. Dudás Lajos l. Zenta.

31. Dr. Eremin György l. N.-Palánka. 32. Esztergomi Sándor l. Ada. 33. Eigl József l. Uj-Futtak. 34. Fratricsevic János l. Hegyes. 35. Dr. Fleischer Simon l. Zsablya. 36. Fischer Nándor l. Gajdobra. 37. Fridrik Tamás l. Ada. 38. Geiger A. Mór l. Szabadka. 39. Gräff Nikáz l. Zombor. 40. Gruics János l. Szilbás. 41. Dr. Grüner Samu l. Zombor. 42. Gombos Gábor l. Zenta. 43. Dr. Guln György l. Szabadka. 44. Gyorgyovánszky György l. Zombor. 45. Harlekovies Gyula l. Apatin. 46. Haverda Mátyás l. Szabadka. 47. Harlekovies Károly l. N.-Palánka. 48. Dr. Hipp Antal l. Uj-Palánka. 49. Dr. Holländer Adolf l. Jankovác. 50. Jablonszky József l. Ada. 51. Janesó Ödön l. Ujvidék. 52. Jankováci olvasókör l. Jankovác. 53. Dr. Kameniczky Sándor l. Ujvidék. 54. Hoffmann Amália l. Szabadka. 55. Dr. Káplán Antal l. Szabadka. 56. Karácsnyi Gyula l. Zombor. 57. Karl Bálint l. Cservenka. 58. Kármán József l. Uj-Verbász. 59. Krappenheim József l. Veprovác. 60. Kelemen János l. Ada. 61. Keszler Mátyás l. Bajsa. 62. Kleiner Adolf l. Bukin. 63. Kertész Nándor l. Szabadka. 64. Kiss Ábel l. Kis-Hegyes. 65. Kis-Kéri olvasó-egylet l. Kis-Kér. 66. Koch József l. Kis-Kér. 67. Kolozsváry Sándor l. Ujvidék. 68. Korosy János l. Kiszács. 69. Kovacevic István l. Ó-Futtak. 70. Kovalszky Lajos l. Uj-Verbász. 71. Korosy Emil l. Szabadka. 72. Kozma László l. Zombor. 73. König Gábor l. Topolya. 74. Lajthay János l. Ó-Kér. 75. Lakatos Péter l. Temerin. 76. Lang József l. Szabadka. 77. Latinovics Ernő l. Borsód. 78. Latinovics Gyula l. Baja. 79. Lehoczky János l. Kulpin. 80. Löbl Zsigmond l. N.-Palánka. 81. Lukacevic István l. Zenta. 82. Mallin Károly l. Obrovác. 83. Markovics Sándor l. Szabadka. 84. Mánits Péter l. Szabadka. 85. Matkovics Lajos l. Zenta. 86. Melkay György l. Szabadka. 87. Mérey Ágoston l. Szabadka. 88. Mihajlovics Miklós l. Zombor. 89. Mihályi János l. Zombor. 90. Mirkovics Ljubomir l. Kulpin. 91. Mokry Dezső l. Kula. 92. Müller Béla l. Hódságh. 93. Mikovics Kálmán l. Járek. 94. Nagy István l. N.-Palánka. 95. Német Mátyás l. Szabadka. 96. Nikolics György l. Zombor. 97. Ó-Morovica község l. Ó-Morovica. 98. Pap Antal l. Zenta. 99. Pártos Gyula l. Budapest. 100. Dr. Pávlovics Simon l. Pakrác. 101. Payerle János l. Bulkesz. 102. Pertics Mihály l. Szabadka. 103. Prokesch Ignác l. Szabadka. 104. Pfeiffer István l. Bulkesz. 105. Raics Miklós l. Zsablya. 106. Dr. Rátay József l. Zombor. 107. Rezsnyi Aurel l. Zenta. 108. Rohonyi Gyula l. Ujvidék. 109. Rónay István l. Prig.-Szt.-Iván. 110. Sándor Béla l. Zombor. 111. Schlagetter Gyula l. Zombor. 112. Schmausz Endre l. Zombor. 113. Schenk Antal l. Ada. 114. Dr. Schneider Károly l. Kula. 115. Schneeberger János l. Uj-Verbász. 116. Sigmond Göntér l. Ó-Soóvé. 117. Solymosy Lajos l. Szabadka. 118. Dr. Spitzer Mór l. Zombor. 119. Gymnasiumi könyvtár l. Szabadka. 120. Gymnasiumi ifju-

sági könyvtár l. Szabadka. 121. Schossberger József l. Szabadka. 122. Dr. Schuller Simon l. Zombor. 123. Izraelita hitközség l. Szabadka. 124. Nemzeti kaszinó l. Szabadka. 125. Szalay József l. Parabuty. 126. Szalay Károly l. Parabuty. 127. Széchényi Jenő l. Nagyvárad. 128. Széchényi József l. Zombor. 129. Szegfű György l. Zenta. 130. Székely Simon l. Szabadka. 131. Szemző Gyula l. Zombor. 132. Szemző Mátyás l. Kulpin. 133. Szilágyi Mór l. Zombor. 134. Sztankovics Miklós l. Szeged. 135. Dr. Sztojkovics Péter l. Zombor. 136. Szűcs Lajos l. Zenta. 137. Tones Gusztáv l. Szabadka. 138. Polgári kör l. Temerin. 139. Tessényi István l. Bulkesz. 140. Tipka Antal l. Szabadka. 141. Tóth Lajos l. Zenta. 142. Ujvidéki kaszinó l. Ujvidék. 143. Ujvidéki magyar főgymnasium l. Ujvidék. 144. Ujvidéki magyar olvasókör l. Ujvidék. 145. Ujvidéki állami polgár leány tanoda l. Ujvidék. 146. Ujvidéki ifjusági könyvtár l. Ujvidék. 147. Ujvidéki ipariskola l. Ujvidék. 148. Valihora Ágoston l. Kalocsa. 149. Válics János l. Madaras. 150. Dr. Wilhelm Adolf l. Szabadka. 151. Vojnits Dániel l. Szabadka. 152. Vojnits Imre l. Szabadka. 153. Vujevich Zakár l. Zombor. 154. Zittl Róbert l. Temerin. 155. Dr. Zomboresevics Vince l. Szabadka. 156. Zsigmond Gyula l. Piros. Összevonás: Alapító tag 2. Tiszteletbeli tag 3. Működő tag 23. Pártoló tag 156. Összesen 184. Tiszteletbeli működő tag: 1. Tyirity Izidor l. Karlovic. Összes szám 185. Zomborban 1889. évi március 24-én.

Grosschmid Gábor,
titkár.

Y

Vármegy
Történe

A FENCS-BODROGH VÁRMEGYEI
TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TULAJDONA.

BÁCS-BODROGH
VÁRMEGYEI
TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ÉVKÖNYVE.

SZERKESZTI:

GROSSCHMID GÁBOR

TÁRSULATI TITKÁR.

V. ÉVFOLYAM. III. és IV. FÜZET.

ZOMBOR.
NYOMATOTT BITTERMANN NÁNDORNÁL.
1889.

Tájékoztatásul.

A Bács-Bodrogh vármegyei történelmi társulat 1883-ban alakult azon célból, hogy e vármegye történelmét egész kiterjedésében s minden ágában művelje.

E társulat **pártoló tagja** lehet minden történet- és régiségkedvelő, aki ez iránti szándékát írásban egyik elnöknél vagy a titkárnál személyesen, vagy valamely társulati tag által bejelenti és a társulat pénztárába évenként 3 frt tagdíjat fizet. A kötelezettség három évre szól. Aki ennek lefolytával a titkárnál nem jelenti be írásban kilépését, az további három évre marad e kötelezettség alatt.

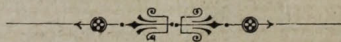
Működő tagok azok, kik **tettlegesen** elősegítik a társulatot célja elérésében, felolvasásra munkálatokat küldenek be. S e címen a tagdíjak befizetése alól felmenthetők.

Alapító tag egyszer mindenkorra legalább 50 frt alapítvánnyal járul e társulat céljai előmozdításához.

A társulat minden rendű tagjai fel vannak jogosítva az őket megillető társulati címek használatására.

A társulat elnöke Schmausz Endre vármegyei alispán Zomborban, al-elnöke Iványi István főgymn. tanár Szabadkán, titkára Grossechmid Gábor Zomborban, pénztárnoka Bittermann Nándor Zomborban.

A társulat tagjai tisztelettel kéretnek, hogy folyó és mult évi tagdíjaikat Bittermann Nándor társulati pénztárhoz mielőbb beküldeni szíveskedjenek, hogy a következő füzetben nyugtáztathassanak.

Mohácstól Martinovicsig.

(Folytatás.)

V.

A titkos társaságok működése.

A titkos társaságok működéséről többnyire csak felületesen értesülünk, mert azoknak titkolódzása sokszor saját tagjai előtt is fátyollal fedi működésüket úgy, mint céljaikat.

Az egykorú írók, ha ily társulatnak tagjai, halgatnak, ha nem, többnyire az ellentáborhoz tartoznak, és akkor irataik nem bírnak kellő részrehajlatlan tárgyilagossággal.

Az utóbbiak közül megemlítem *Szirmay Antal*nak 1809-ik évben írt, és a legutolsó ideig kéziratban maradt, a volt *Széchenyi*-féle kézirat gyűjteményével a nemzeti muzeumba jutott művét melynek teljes címe:

Jacobinorum Hungaricorum Historia per coeum Antonium Szirmay de Szirma, Sacr. Caes. Apost. Mattis Consiliarum et plurium I. Cott. Tab. judicia. Assessorem conscripta Anno 1809.)*

Írónak irányát elárulják nemcsak címei, de jeligéje is, mely *Kazinczy* fordításában így szól:

*Hazud, ha valaki mondja szolgaságnak
Szabad szolgálatját a jó királyságnak,
Oly aranyideje nincs a szabadságnak,
Mintha kegyes ura van az országnak.*

(*Claudianus de laud. Stilichonis* L. III.)

Szirmay Antal nemcsak a királyságnak átalában, de a magyar alkotmánynak is feltétlen hive volt, azért saját jelleme szerint e szempontból ítéli meg a titkos társaságokat úgy, mint *Martinovics* és társainak működését, ez okból mindent helyesel, mit az összeesküvők ellen a király, a törvényes bíróságok útján tett, és mit azok ítéletükben kimondottak.

Szirmay művét a szabadkőművesség hírében álló *Kazinczy*

*) Lásd: Hazánk tört. közlönyének 1888-ik évi november és decemberi, úgy 1889-ik évi január havi füzetét.

Ferencnek küldötte meg bírálat végett, ki őszinteséggel megfelelt kíváнатának, de bírálata nem kedvező, sem a műnek, sem az írónak, kit lelkiismeretlen, az igazságot szántszándékkal eltorzító embernek jellemez.

De dacára *Kazinczy* kedvezőtlen bírálatának, *Szirmay* jelzett művében mégis találunk adatokat, melyek felderítő világot vetnek az akkori korszakra úgy, mint az abban működő személyekre is, úgyannyira, hogy *Szyrmának* műve *Kazinczy* jegyzeteivel magyarázva, illetőleg kiigazítva, becses forrása marad sok tekintetben *Martinovics* és társai összeesküvési történetének.

Szirmay leplezetlenül gyűlölte a *jakobinusokat* úgy, mint a szabadkőműveseket, de mindenek felett a francia forradalmat, nyíltan mondván, hogy *Martinovics* összeesküvése is onnan vette eredetét, mindezen nem csudálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy *Szirmay*, mint őfelségének tanácsosa, hozzá *Kazinczy* szerint, mint mindig a hatalom pártjához ragaszkodó ember, a felforgató új francia eszméknek barátja nem lehetett.

Szirmay jól ismeri az akkori forradalmi eszméket, és művében a következőkben pontosítja:

„Minden ember jogait maga a természet adja meg.“

„Minden ember szabadnak születik, és szabad marad egész életén át.“

„Mindenki egyenlő a törvény előtt.“

„A törvények mindenkire egyenlően kötelezők.“

„Minden tisztségre és közhivatalra mindenki egyaránt bocsájtható.“

„Beszélni vagy írni mindenkinek teljes és korlátlan szabadságában áll, mivel az embernek legmagasztosabb tehetsége az ész.“

„A közadók mindenkire tehetsége szerint kivetendők, hogy mily célra fordítandók, ez a polgárok összessége által határozandó meg.“

„A főhatalom a néptől ered.“

„A törvényhozási jog a népet illeti.“

„Az egyháznak kiszámíthatlan vagyona a papoktól elvonandó.“

Elmondja továbbá *Szirmay*, hogy az általa, *Kazinczy* szerint nem annyira meggyőződésből, mint inkább haszonleső érdekből gyűlött *jakobinusok* nem elégedtek meg elveik terjesztésével, de a királyságot minden áron aláásni törekedvén, nem szüntek meg azt gúnyolni és gyalázni. A *jakobinusok* szövetségeseinek a szinte gyűlött szabdkörműveseket tartja, kik szerinte méltó segéd társaik voltak, különösen kárhoztatja *Szirmay* mind a két társaság titkolódzását, végre megrója a hatóságokat is, hogy útjokat nem állják, és szabadon hagyják őket gazdálkodni.

A jakobinusok fejéül az országban *Martinovics József Ignácot* nevezi meg, kit rác születésű, pesti adószedő fiának mond, aki a franciskánusok szerzetéből megszökvén, a barátokat *II-ik József* császárnak denunciálta, kinek ezáltal alkalmat szolgáltat ismert intézkedéseire. *Martinovics*csal foglalkozván, elbeszéli *lembergi* működését. Egyéni jellemzésére nézve állítja, hogy nincsen benne sem kellő műveltség, sem alapos tudomány, de elméje kitűnő, mert folyékonyan beszél és ír magyarul, latinul, rácul, lengyelül, németül, franciául és angolul, de kitűnősége dacára ravasz és csalárdságra hajlandó; külsőjére nézve megjegyzi, hogy közép nagyságú, sovány, arcszíne setét, epés és sápadt, kinézése mogorva; jelleme kislelkű és alattomos, mert nem mer senkinek szemébe nézni, végre erkölcstelenséggel vádolja.

Beszél továbbá *Szirmay Martinovicsnak pesti tartózkodásáról*, és elmondja hogyan szerezte meg *II-ik József* és *Lipót* király kegyét. Érdekesen adja elő egyik találkozását *Kondéval*, a későbbi püspökkel, kit egy ízben annyira megsértett, hogy az őt szolgálival kidobadni parancsolta, később ismét találkozik *Kondéval Bécsben*, mikor már birta a király kegyét. *Kondé* kérdésére: „*Talán uraságod nem ismer engem?*“ *Martinovics* setét arecal viszonzá: „*Ismerem a durva, goromba, embertelen embert, látja, ha velem becsületesen bánt volna, most igazi püspök lenne.*“

A véletlen úgy hozta magával, hogy éppen a sértett *Kondé* püspök volt az, ki nemsokára reá *Martinovicsot*, mint papot, az egybegyűlt sokaság színe előtt ünnepélyesen degradálta.

Szirmay Martinovicsot minden irányban árulónak állítja, aki feladások és kémkedés által tartotta fen *Bécsben* pazar életmódját, hozzá röpiratában megtámadott mindent, mi útjában állott, a királyi trónt, az alkotmányt, a nemességet úgy, mint a papságot.

Ezek után *Szirmay* előadja, hogyan keletkezett a büntárgyul-szolgáló kétrendbeli káté, elősorolja és ismerteti *Martinovics*-nak szóval, mint röpirataiban ismételt támadásait, minden fenálló intézmény ellen, hogy lerombolván minden tekintélyt, és kiirtván a királyságot, nemességet, és az egyházat, azoknak romjain létesíthesse a szabadságot és egyenlőséget.

*Martinovics*ról *Hajnóczyra* tér át, kinek szinte életrajzát adja, dicséri rendkívüli szorgalmát, nagy tudományát, és elbeszéli, hogy csábította őt is el *Martinovics*.

Hajnóczy után *Laczkovics*szal foglalatoskodik, kinek hasonlólag ismerteti életrajzát, magasztalja alakját, vitéz, szép arcu külsőjét, de egyszersmind jellemzi féktelen természetét, mely gyakran elárulta gondolkozását. Így történt, hogy egyik este *Battyányi József* hercegeprimást egy esteli zenével tisztelték meg, mely alkalommal *Laczkovics* elkiáltotta magát: „*De az ebatta vice Jézus Krisztusa! requiemet énekelnek neki!*“ Mely kifakadások csak éberebbé tették a rendőrséget.

Hosszan foglalkozik *Szirmay Laczkovics* röpirataival, egyenkint felsorolja 19 pontban azoknak izgató és lázító tételeit a nemzet, a király, a nemesség, különösen a papság ellen, melyek igazolják az ellene hozott bírósági ítéletet.

Laczkovics után átmegy *Szentmarjaira*, ki állítása szerint *Zemplén megyében* született, de családja *Trencsén megyéből* származott, és atyja a *Barkóczy* grófok jószágainak igazgatója volt; most következett *Sigray gróf*, azonban mindkettőről *Szirmay* mi

megjegyzésre méltót sem mond, de mind a négy igazgatót szabkőművesnek tartja.

Szirmay összesen még 25 más összeesküvőt, illetőleg bűntársat említ, de személyeikről keveset mond. Egyedül *Abaffy Ferenc* személyénél marad több ideig, ki *Pesten* lakott, és szerte az ország legműveltebb egyéneihez tartozott, de életét nem tartja példásnak, mert úgymond, törvényes nejét elhagyván, két nemes nővért, *Rajcsányi* leányokat szöktetett meg, és azokkal *Európát* bekalandozván, utoljára *Mária Antonia* francia királynőnél bocsánatkérése folytán hazájába visszakerült, hol különösen az 1790-ik évi országgyűlésen, mint megyéjének képviselője, a papságnak nyílt ellensége lett, később pedig a papságot okozta, hogy börtönbe került.

Megemlít még *Szirmay* bizonyos *Wurman* nevű szolgát, a pesti úgynevezett *József* épületi kaszárnyából, ezen öt négyszögből álló tágas épületben voltak az 1795-ik év körül a francia hadifoglyok elhelyezve. Az író állítása szerint a nevezett *Wurman* a foglyoknak nagyobb mennyiségű puskaport esempészett be; és csakugyan ez időtájban a francia foglyokat nagy katonai fedezett alatt szállították a Dunán lefelé, állítólag *Temesvárra*; e körülményt *Szirmay Martinovics* összeesküvésével kapcsolatba akarja hozni.

Az összeesküvés felfedezésére nézve *Szirmay* szinte nem mond mi bizonyost sem, csak azt ismétli, mit másoktól hallott, ezek szerint, különösen *Vadász György* nádori titkártól hallotta, hogy *Martinovics* midőn *Bécsben*, hol szinte teli volt minden jakobinusokkal, augusztus 12-én*) késő éjjel egyedül a jakobinusok gyűléséből, vagy pedig valamely bordélyházból, papi öltözetben hazatért, bortól felhevülve, de egyúttal álomtól elnyomva, megfeledkezett, hogy a ruhája zsebébe dugott leveleket, melyek az összeesküvésre vonatkoztak, biztos helyre helyezze. Ezen leveleket inasa, felöltője kiporozása alkalmával megtalálván, ki-

*) Ez téves, mert az elfogatás július végével 23. és 24-ike közt történt.

váncsiságból elolvasta, és így a titkot felfedezvén, azonnal feljelentést tett, melyre azután az elfogatás is elrendeltetett.

Mások szerint *Martinovics* szolgája, augusztus 12-én este, ura távollétében kedvesével mulatott ura szobáiban, mikor azonban ura bécsi jakobinus társaival váratlanul hazatérve, a szolgát meglepte, a szolga kedvesét hirtelen az ágy alá rejtette; ahol is az *Martinovicsnak* társaival tartott tanácskozásait meghallotta, és így a legveszélyesebb titkokat tudta meg, sietett is azokat feljelenteni. Mások ismét árulásnak tulajdonították a felfedezést.

Szirmay Antal a magyar jakobinusokról írt történetét, mint mondtam, átnézés végett *Kazinczy Ferencnek* küldte át, ki is arra oldal-, valamint általános jegyzeteket tett, de jegyzeteit azal kezdette, hogy: „*Jaj! úgy az emberiségnek, ha történetei a szerint jegyeztetnek fel, mint méltóságos udvari consiliarius Szirmay Antal úr cselekvék ezen írásban!*“ Egy másik oldaljegyzetben pedig azt mondja, hogy: „*Szirmay maga sem hiszi mit írt, de úgy vélekedik, hogy azért az nem árt.*“ *Kazinczy* különösen neheztel *Szirmayra*, hogy minden rosszat a szabadkőművesekre tolt, azért *Kazinczy* őket dicsérve, minden áron védi is.

A „szabadkőművesek“ társasága nálunk leginkább *Mária Terézia* alatt keletkezett, és tagjai annyira szaporodtak, hogy majdnem minden megye székhelyén voltak páholyok. Jelszavuk volt: „*Szabadság, egyenlőség és testvériség.*“ A körükből kivált, a nagy *Napoleon* által gyűlölt *illuminatusoknak* működése párhuzamos volt, csak hogy az utóbbiak célja, „a zsarnokság és az előítéletek, vagyis a *trón és oltár hatalmának megtörése*“ is volt. Innen következtethetjük, hogy a politikai célokra szervezett titkos társaságok leginkább e két társulat tagjaiból származtak.

József nem volt barátja a szabadkőműveseknek, de nem törülte el őket, csak felügyelet alá helyezte, mely zsibbasztó hatást gyakorolt működésükre. *József* halála után tevékenységük újból feléledt.

Az ideális törekvésű *Kazinczy Ferenc* buzgó tagja lett a

szabadkőműveseknek, és lelkesülve terjesztette elveiket, rajongó ragaszkodással felkarolván céljaikat. De a közönség más nézetben volt, és jakobinusoknak tartotta őket. *Vitéz János* mellettük, exjezsuita *Szuhányi* pedig ellenük röpiratot bocsátottak közre, az egyház, valamint a kormány őket legveszedelmesebb ellenségeiknek, *III. Gusztáv* és *II-ik Lipót* gyilkossainak tartották.

A vita a megyékre is kihatott. *Abauj megyében Szentimrei* a szabadkőműveseket, *Kazinczy Ferenc* a jezsuitákat nevezte királygyilkosoknak. Egyébiránt a közvélemény az új mozgalom embereit mind szabadkőműveseknek tartotta, és csakugyan *Martinovics* és társai azok is voltak, de egyszersmind óvatosan tudták a látszatot kerülni, és csak magok között nyilatkoztatták rokonszenvüket. Működésük színhelye leginkább felső Magyarország volt, különösen Eperjes és Kassa.

A fővárosban leginkább a fiatalság karolta fel a francia eszméket, melyeknek főképviselőjéül tekintették *Szentmarjay Ferencet*. *Zemplén megyében* született, *Kassán* tanult, és most férfiú lett, kinek szép alakját még az őrtálló katonák is csodálták. Tanulmányai végeztével *Sztáray Mihály gróf* titkárának fogadta, nála tanult franciául, hol azután szabadon tanulmányozhatta a francia írókat. *Lipót* királyt gyűlölte, mert letért *József* útjáról. Később *Orczy László* báró titkára lett. Szüntelen a francia írókkal foglalatoskodott, és *Rousseau* „*Contrat social*“-ját magyar fordításban sajtó alá készítette. Örült a franciák győzelmein, mindenütt énekelvén a „*Marseillaiset*“.

A fiatalság lelkesen ragaszkodott hozzá, különösen fordításainak másolója: a fiatal *Hiergeist Ferenc*. Mindenütt találkoztak az egész országban ilyenmő egyéniségek, de sehol oly számban, mint *Zemplén megye* felvilágosodott nemessége között, hol maga a főispán *Orczy József* báró is örült a franciák vagy lengyelek győzelmei hírének. Voltak kik bizonyosnak tartották a franciák látogatását. Így *Szirmay Ádám* és *Rhedey Lajos* nem akarták eladni boraikat, hogy a várt franciákat megvendégelhessék.

Szirmay Pál nyíltan nyilatkozott a francia köztársaság mellett. *Sennyey János* báró is inkább önkormányzatot akart, mint királyt. Ily értelemben voltak elvtársaik: *Sztáray Kristóf*, *Török Lajos* grófok, *Bernáth Ferenc* és *László*, *Boronkay Zsigmond*, *Kazinczy András*, *Szemere Péter*, *Szirmay András* és *Péter*, *Szulovszky Menyhért* és többen.

A papság és a király elleni, a francia köztársaságot magasztaló nyilatkozatok mindig sűrűbbek lettek. Így *Szathmármegyében* *Merli József* báró, *Nagyváradon* *Virág* városi jegyző és *Rudinszky* ügyvéd, *Gyulán* *Réz József*. A *sárospataki* ifjúság is ilyenmő társaságot alakított.

Mindez későn jött az udvarnak tudomására, noha minden kicsiségre figyeltek, például mikor a francia foglyokat Erdélybe kísérték, azok a köztársaság jelképével ellátott gombjaikat emlékül szétszították, azonnal jött rendelet az ily gombok elkobozása iránt. Midőn a pesti egyetemen a francia divat szerint többen levágatták a copfot, azonnal eltiltotta a helytartótanács az újítást.

Sokan merészebben is tüntettek, így *Zágrábban* egy nyaktíló alak álarcban járt egy álarcos, tánevigalom alkalmával.

Az eszmék ily állapotában magától jött az eszme, az elvek érvényesítése céljából társulatokat szervezni. Az első, ki ezt megkísérlette *Gyurkovics Ferenc* egyetemi tanár volt, ki mit sem írt, de azért a szabadabban gondolkozókkal jó viszonyban élt, sőt a tiltott iratok terjesztésében is némi részt vett. Az elmélet embere volt, ki az íróasztal mellett gondolt kormányozni, de tudván, hogy akkor az intelligencia még csak a magasabb körökben, legfeljebb a köznemességben volt található, azt kímélőleg nem akarta mindenben a franciákat követni.

A főnemességre alig számított, mert tudta, hogy habár azok szerettek a francia elvekkel kérkedni, és azokról a társaságokban kedvezően nyilatkozni, de azt is tudta, hogy a főnemességet eszközül fel nem használhatja, és hogy azok minden erőszaktól idegenek.

A köznemességre akart hatni mikor a reformátorok társaságát tervezte, és alapelveit katekizmus alakba foglalta. 1793. évi szeptember havában közölte művét *Martinovicssal*, ki azt nem helyeselte, de azért megígérte tervei keresztülvitelét, ha előbb halna meg Gyurkovics.

Martinovics ambíciója nem akart mellékszerepet viselni, de azért az is bizonyos, hogy jobban szeretett volna az udvar síma padlóján működni, mint egy forradalom vészteljes mozgalmában. Az udvaronc még mindig élénken működött benne, nem átalott néha egészen a rendőrkém szerepéig süllyedni, így tett most is, sietett *Gyurkovics* terveit *Pergen* gróf rendőrminiszterrel közölni, de feljelentését tekintetbe nem vették, és *Gyurkovics* működését 1793. év őszén a halál szakította félbe, azonban alig mult el fél év, nagy változás állott be *Martinovicsban* úgy, mint *Európa* állapotában is.

Míg a franciáknál a forradalom 1793-ik év vége felé minden benső ellenállást elfojtott és hadseregeinek győzelmei a forradalmat diadalra vezették, addig nálunk a reakció üldözése az elvbarátokat csak szorosabban fűzte össze, egyszersmind vigyázóbbá tette, de azért élt bennök a hit, hogy közel van az idő, melyben az új mozgalom a fenálló korhadt intézményeket halomra dönti, e hitüket csak növelte a francia konventnek még 1792-ik évi november 19-én hozott határozata, mely szerint mindazon népeknek, melyek kiakariák vívni szabadságukat, fegyveres segílyt ígért.

A francia diplomacia merész terveket készített, terveibe Magyarországot is bele vonta, *Semonville* konstantinápolyi követjének utasítást is adott, hogy a magyarokkal érintkezésbe tegye magát. *Lebrun* miniszter a magyarokat és cseheket *Ausztria* ellen, a lengyeleket és a törököket az oroszok ellen tervezte felhasználni, a poroszokat pedig a német hegemonia átengedésével akarta megnyerni. *Svédországra* úgy is biztosan vélt számíthatni.

E terv kivitelére *Martinovicsot* is eszköznek felhasználni

akarták. *Martinovics* még *József* idejében *Born Ignác* híres geolog házánál, és a bécsi szabadkőművesek gyűlhelyén megismerkedett *Forster János Györggyel*, és vele baráti viszonyba lépett; a nevezett tanároskodott előbb *Vilnában*, később *Maincban*, honnan 1792-ik év végén több mainci polgár által *Párisba* küldetett, Mainenak Franciaországhozi csatolása végett.

Midőn a jakobinusok klubjában a propagandák szervezéséről volt szó, *Forster* jelen volt, és az ő ajánlatára, az ausztriai ház uralma alatt álló országokban szervezendő demokratikus propaganda főnökévé *Martinovics* jeleltetett ki, és *Democrite Montagne* álnévvel ruháztatott fel. *Forster* közlé vele megválasztatását, társainak névsorát, a működési tervet, és a levelezésben használandó titkos írásjegyeket.

Martinovics elfogadta a megbízást, eleinte működése tartózkodó volt. De a cselekvés órája ütött, és *Moreaut* avval a felhívással küldötték *Bécsbe*, hogy *Martinovics* haladéktalanul lásson a forradalom létesítéséhez.

A pillanat kedvező volt, a francia hadseregek diadalmasan haladtak a *Rhenus* mentiben előre, *Lengyelország* felkelésben, *Magyarország*, mint *Erdély* élénk forrongásban voltak. Az országgyűlést ily viszonyok közt nem merték összehívni.

Az osztrák tartományokban sem volt csekélyebb az elégtelenség. *József* szabadelvű kormányát követő reakció ott sem tetszett, az igénybe vett anyagi áldozatok pedig nyomasztók voltak, és a *franciák* sikere mindenkit felizgatott.

Martinovics több ideig lakott Bécsben, és így barátai és összeköttetései voltak a nép minden rétegében, ez által vezethette itt is, ott is a mozgalmat. Noha *Martinovics* az elégedetlen elemek élére állott, mégis a kitörés csak akkor volt képzelhető, ha az ausztriai hadakat bármely katasztrófa éri.

Ausztriában *Martinovicsnak* legjelentékenyebb szövetségese *Riedel András* volt; mint polgári eredetű ifjú a *florenci* udvarhoz jött, hol *Lipót* fiainak nevelését bizta reá. Mikor *Ferenc* trónra lépett, *Riedelt* magához vette kabinetjébe és báróságra

emelte, de szabadelvűsége csakhamar nem tetszett *Koloredónak*, kitűrták, és elvesztette a király kegyét, bosszúja az ellenkező táborba vezette. Számos művei izgattak a monarchia és az arisztokracia ellen; társai között legjelentékenyebb volt *Hebenstreit* Ferenc főhadnagy a bécsi helyőrségben. „*Homo hominibus*” című verseiben izgat a trón, mint az oltár felforgatására, és a vagyonszétosztás létesítésére. Ez latinul volt írva, ellenben a néphez eipeldai nyelven beszél, csak egy pár verset jellemzésül:

„*Hat man nur hier so a Maschin,
Müsst's mancher Grosskopf büssen,
Drum schlagt's die Hundsleut alle todt,
Nit langsam wie die Franzosen.*“

Ilyenmű költeményeket írtak mások is. *Gotthardt* Ferenc és *Prandstätter* részt vettek a magyar röpiratok fordításában. Az örökös tartományokban mindenfelé voltak segéd társak találhatók, és pedig a társadalom minden osztályából, ilyenek voltak az ifjú *Hohenwart* Szaniszló gróf, *Frick* lelkész, *Blumauer* a költő, *Held* evangélikus lelkész, *Degen* könyvtáros, *Stratman* az udvari könyvtár őre, *Gilófszki* hadügyminiszteri hivatalnok, *Hackl* János kereskedő, *Jeline* magántanár, *Billek* kapitány, *Soltick* lengyel gróf, *Troll* lemergi rendőrigazgató, *Ecker* gróf, *Tauferer* báró, *Herbert* báró és számosan mások, akik azután a németországi elvtársakkal álltak összeköttetésben.

Troll Németországba, *Held* és *Denkman* pedig Párisba küldettek jelentéstétel végett. A küldöttek még egy hadigépet is vittek magokkal és 1794-ik év másod felében Párisban megérkeztek.

Gyülekezeteket tartottak hol itt, hol ott, Bécsben és körülte, de a szervezés lassan haladt. *Hebenstreit* mint legtűrelmetlenebb a legbadaresztó terveket indítványozta, *Riedel* báró leghajlandóbb volt ily tervekre, a király életét sem akarván kímélni, de a higgadtabbak tanácsára az ily tervek kivitelére kísérlet sem tétetett.

Míg ez Bécsben készülöben volt, addig *Martinovics* Magyarországon a titkos társulatok létesítésével foglalkozott. Két ilyen társulatot akart szervezni, még pedig külön irányban.

Az egyik volt a reformátorok társasága, ebbe lépniének a szegényebb, de elégedetlen mágnások és a nemesség, azért két kamarát tervezett, az egyik lenne a nemeseké, a másik a népé, az előbbieket bírnák a fekvőségeket, a nép azoknak csak hasznosbérét. Mind a két osztály adómentes lenne, az állam költséget fedezné a papi jószágok, a koronai javak és a harmincad jóvelmei — mintegy 40 millió összesen.

Ez csak egy átmeneti társulat lenne, célja előkészíteni, az ősi alkotmány megbukta után, az egyenlőség és szabadság második társaság működését, a tiszta demokracia alapján, melyet francia mintára *Martinovics* maga akart vezetni.

Az első társaság tagjai mit sem tudtak a másodiktól, kik azonban ismerték az elsőnek tagjait. Minden tag esküje letevése után köteleztetett, élete kockáztatásával is a társulat elveit terjesztetni, és két új tagot szerezni. Azután tollába mondták a katekizmust, közölték a szabályokat, úgy a titkos jeleket és jegyeket, melyek kézszorítás és csókokból, úgy írásjegyek és kopogtatásból állottak. Minden felvett tag bejelentetett annak, aki által felvétetett, így *Martinovics* mindenkinek megtudta nevét. De a kitörést csak elegendő tagok felvétele után vélte lehetségesnek, és addig csak a katekizmus terjesztésére kellett szorítkozni.

Az első, még *Gyurkovics* által szervezett reformátorok társasága alapelvei voltak; hogy az *ausztriai* ház Magyarországot mindig elnyomta, hogy József császár törvénytelen kormánya megszakítja az örökösödés fonalát, azért a nemzetnek joga van fegyvert ragadni és független köztársaságot alakítani.

A második társaság elveit *Martinovics* maga írta francia nyelven: „*Az ember és a polgár katekizmusa*“ címmel. Öt fejezetből állott: az ember és a polgár jogairól, a szolgaságról, a zendülésről, és a királyi méltóságról.

Fő elvei a következők:

Az ember az észnek hódoljon, „tartsd fen magad és légy boldog munka által.”

Esze szerint elégítse ki természeti és erkölcsi szükségleteit, és óvja magát a tudatlanság és vak hittől, melyeket a tanítás és a tapasztalás győz le.

Az ész második parancsa: „légy szabad, de szabadságodat vezérelje az okosság.” „*Szabadság a boldogság*“, és abban áll, hogy mindent megtehetünk, mi fentartásunkra szükséges, és hasznos, a mennyire azzal másnak nem ártunk; a tulajdon öröklött vagy szerzett, de mindkettő szükséges. Szabadságát és tulajdonát mindenki védheti, és mert egyenkint gyengék vagyunk, azért egyesültünk társaságba, és az tartozik a biztonságról gondoskodni, melyet a törvények eszközölnek, a törvényeket pedig az összes nép alkotja, ezek kétfélék: alaptörvények, melyek az alkotmányt képezik, és az egyes polgárok cselekedeteit szabályozó törvények.

A nép összessége gyakorolja a törvényhozást, és a meghozottaknak jóváhagyását.

A törvényeket az igazgató hatalom hajtja végre, azért az összegyűlés választja a felelős hivatalnokokat és bírakat, „*virtus és elmebeli tehetség*“ alapján.

Három hatalom van a polgári társaságban: a nép, az igazgató hatalom, és a közönség. A polgári társaság akkor boldogul, ha összhang van e három között, mely a monarchikus és arisztokratikus államban nem lehetséges. Mind a kettő erőszakon alapul. Az uralkodók nem mások, mint vérengző haramiák, akik megfojtják a népet a hadak mézszárszékén, és természetelleni vak öldökléseket használnak a nép vagyonának erőszakos kicsikarására, a fizetések és adók növelésére, a bitang tolvajok adósságainak szaporítására, hogy annál hatalmasabbak és tyranusabbak lehessenek, mentől erőtlenebb a nép az adósságok terhe által.

A monarchia és arisztokracia teremti a szolgaságot, mely-

ben a jobbágyok igahúzó barmok. Azért a királyi méltóságot, a papságot és a nemességet, a józan ész úgy nézi, mint az emberi fajnak hármass ostorát.

A szolgaságban az ember nem veszti el természetes jogait és bármikor felzendülhet és széttépheti láncait. Ezért szükséges a néppel természetes jogait, és a királyok és főrendek istentelenségét megismertetni, ha pedig eljött a kellő pillanat fegyverre kell őket szállítani.

A nép egy része fogjon fegyvert, a másik része gondoskodjék az ellátásról. Ez alatt összejön a nemzetgyűlés és megbünteti az uralkodókat; felvilágosodott nép ezt vérontás nélkül teljesíti, anarhiát csak bárdolatlan, buta nép idéz elő.

A francia és sveici népen kívül, minden európai népnek elég joga van a felzendülésre, annak diadala után, a királyság helyére lép a köztársaság.

Az első kormányforma a demokracia volt, erőszak alkotta a királyságot; szemfényvesztő csalfaság az állítás, hogy az istentől származnak.

Minthogy a királyság mérges és vétkes, azért minden népnek joga van, és kötelessége eltörölni a királyságot, ha jogával élni akar.

Mert a katekizmusnak hasonpárját a külföldön sehol sem lehetett felfedezni, dacára a tagadásnak, *Martinovics* művének kell lenni, ki már a magyarország részére szánt alkotmányt is kidolgozta.

1794. évi ápril végén *Martinovics* a titkos társaságok szervezése céljából Bécsből Pestre utazott.

Mindenek előtt mindent közölt *Laczkovics*csal, kiből feltétlenül bízott, őt szemelte ki egyik igazgatónak, *Hajnóczyt* és *Szentmarjait* társakul.

A reformátorok katekizmusa csak latinul terjesztetett, ellenben a másikat magyarra fordította *Laczkovics*, német nyelvre pedig *Hajnóczy*.

A *Martinovics* által szervezett titkos társulatnak vezetői jól

voltak választva. Ő maga képviselte a papságot, *Sigray* gróf a mágnásokat és a bíróságot, *Hajnóczy* a tudósokat, *Laczkovics* a katonaságot, *Szentmarjay* a gentri nemességet, az egész társaságban legszámosabban voltak képviselve a költők és írók, de nem hiányoztak a polgárok sem.

Ekkor kezdetett meg a toborzás. *Laczkovics* nagyon óvatos volt, testvérét *Lászlót* a reformátorok, unokaöcsését *Szlávy János* mind a két társaságba avatta be. *Hajnóczy* ellenkezőleg tett, csak távoli ismerőseit vette fel. Unokaöcsését *Vrhovszky Sámuel*t és legjobb barátját *Kazinczy Ferenc*et mások vették fel. Őt tudunk az általa felvettekből: *Szén Antalt*, *Ambrózy Gábor* királyi ügyészt, *Abaffy Ferenc* országgyűlési követet, *Szentjóbi Szabó Lászlót*, *Teleky Sámuel* gróf edélyi kormányzó titkárát, végre *Versegly Ferenc*et a költőt.

Még tevékenyebb volt *Szentmarjay*, ki nemcsak *Pesten*, de *Szatmármegyében* is, hová e végett utazott, buzgón működött, ő vette fel *Kazinczy Ferenc*et és *Szuljovszky Menyhért*et.

Martinovics folyton működött, Bécsbe vissza utazott, mert az alapszabályok szerint ő nem vehetett fel tagokat, de sokakat rábeszélt és az igazgatókhoz utasított. Igazgatónak *Bacsányit* is igyekezett megnyerni. A mágnások közül megnyerte *Sigray Jakab* grófot.

Sigray egy művelt, a tudományokat és művészetet szerető, rangján alóli házasságban élő mágnás, ki vagyonát már elköltvén, minden esetre tehetséges ember volt, *Kőszegen* a kerületi táblánál bíróságot viselt, gyakran jött Bécsbe, hol *Martinovics* hízelgéssel nyerte meg, de mikor a *Hajnóczytól* átvett katekizmust átnézte, megijedt, és annak pontjait szelidebb hangulatban átdolgozta úgy, hogy alig lehetett ráismerni. Hazatérve működni kezdett és a reformátorok társaságába *Rosti János* és *Pál* földbirtokosokat, úgy *Fodor József* helytartótanácsi titkárt vette fel.

Összesen hetvenöt egyént ismerünk, kik a társaságok tagjai voltak, köztük tizennégy tisztviselő, kilenc földbirtokos, nyolc egyetemi tanuló, hét ügyvéd, öt jurátus, öt magántitkár, négy

katolikus és egy protestáns pap, három orvos, három tanár, két magánnevelő stb. volt. 15-en nem érték még el a huszonötödik évet, és csak egy haladta meg az ötvenediket.

A titkos társaságok megalakulásától felfedezésükig alig mult el három hó, e rövid idő alatt, minthogy a vezérek nem siettek, nem lehetett messzire haladni, valószínűen ismerjük mindannyi tagot, *Sigray* példáját egy mágnás se követte.

A vallomások alkalmával mint tudomással bírók, megnevezetett két püspök, négy gróf, két báró és három tábornok. *Keglevics Ágost* gróf és mások, de ezek ellen misem bizonyult be.

Martinovics és társai életmódjukat nem változtatták, éltek mint előbb, *Martinovics* ha Pestre jött, *Laczkovics* társaságában tölté idejét, és vígan, lehet mondani frivol módon folytak napjai, legalább ezt állítja jelentésében *Barkó* tábornok. Bécsben költséges, vendégeskedő háztartást vitt, a költséget uzsorával és kölcsönökkel szerezte meg.

Laczkovics most is határozatlan volt, hol bocsánatért folyamodik, hol fenyeget, és szidja az egész világot, mindenféle tervekkel akarja az elvesztett királyi kegyet visszanyerni. Még mint huszárkapitány tönkre tette kis vagyonát, mikor elvesztette nyugdíját nem volt miből élnie, annyira, hogy egy kapitány felesége által tartatta ki magát.

Hajnóczy mindenkor megmaradt multjához méltónak, hivatalos kötelességeit egész az utolsó óráig pontosan teljesítette, az építkezési szakba volt beosztva, szabad idejét történelmi kutatásokra fordította, „a nem nemes osztályok jogi és társadalmi állapotáról“ kezdett egy munkát írni, de csak 1244-ik évig jutott.

Nyugodtan élt, de sűrűn levelezett barátaival 1794-ik évben augusztus 16-ig pósta útján 116 levelet küldött és 63-at kapott. Társai, mint *Martinovics*, *Kazinczy Ferenc*, *Szentmarjay*, *Sigray gróf*, *Abaffy*, *Födör*, *Szulyovszky*, *Vrhovszky* mellett, az arisztokracia és köznemesség legkitűnőbb tagjait: *Illésházy* és

Széchényi Ferenc grófokat, *Máriásy*, *Péchy*, *Splényi*, *Tihanyi*, *Vay* neveit találjuk levelezői között. 1794-ik év tavaszán 10 napig volt *Czenken Széchényi* vendége. Ép akkor második házasságra akart lépni egy *soproni* leánnyal, elhagyta barátját *Kovacsicsot*, és a vízi-városban bérelt lakást, hová augusztus 7-én érkeztek meg a *Bécsben* vásárolt bútorok, tiz nappal később elfogatott, és minden meghiusult.

A társaságok tagjai mindenben óvatosak voltak, még írói tevékenységtől is tartózkodtak, csak itt-ott találkozott egy türelmetlen.

Ilyen levél volt az, melyet 1794-ik évi május 14-én „*Zemplén vármegyének*“ *tündöklő* tagjaihoz, *Piskótról* ír egy névtelen, „*igaz hazafi azaz patriota*“, mely harcra hívja fel a nemzetet, többször kiemeli, hogy az igazi magyarnak nincs előmenetele sem katonák közt, sem a királyi dominiumokban, hogy annál jobban pusztuljon a magyar nemzet, és erősödjék a német *Herr Bruder!* a német zabolát tesz szájunkra, mint az olasz a medvére, hogy táncoltasson. Elmondja, hogy lehetne megszabadulni: minden megye ragadja meg önkormányát, és az egészet kormányozza egy országos gubernium, király nélkül, most annak legalkalmasabb ideje van. E levél valószínűen *Laczkovics* műve volt, már azért is feltehető, mert *Laczkovics* katonás természete nehezen tűrte a titkolódzást.

Volt egy másik ügyetlen proklamáció is, valószínűen a társulatok egyik alárendelt tagjától, „*A köznépek és a nemzetnek isten kegyelméből generálisai*“ aláírással, és latin nyelven. Ez kommunisztikus volt, a jogokat meghagyni akarta, de mindenki vagyonát, a zsidókét különösen elvenni, és abból fedezni ajánlotta az állam szükségait.

Nem birt ugyan fontossággal, de izgatott a főváros utcáin terjesztett, a „*jakobinusok klubja*“ aláírással ellátott versezet. Ez felkelésre hívja fel az „átkozott *monarchia*“ ellen a vitéz pannónokat, fegyverre hív mindenkit a zsarnok nagyok, és a vérben

fürdő zsarnok ellen, maga pedig imádkozik istenhez a győzelemért.

A két utóbbi későn, már az elfogatások után került a hatóságokhoz, ellenben a zempléni levél, a főispán útján a országbírónak küldetett fel. *Zichy Károly* gróf, mint humánus ember, csak terjesztését akarta megakadályozni, és hogy a köznépnek ne adjon okot az elégtelenségre, az adóknak beszédését kérte felfüggeszteni, és a sóügyet a magyar kamara hatósága alá helyezni. A vizsgálat eredménytelen maradt, s mert több példányra nem akadtak, az egész abban maradt.

A magyarországi titkos társaságok felfedezését nem a tagjainak vigyázatlansága idézte elő, noha tagadhatatlan, hogy a magyar jellemben nincs meg a kellő óvatosság és titoktartás; nyíltsága és közlékenysége alkalmatlanná teszi összeesküvésre, a titkos társaságok nálunk mindenkor felfedeztetek.*)

A bécsi rendőrség lett először figyelmes. Egy titkos ügynök jelentést tett, hogy Bécsben forradalmárok tartózkodnak, a névsorban *Martinovics* is megvan nevezve. Egy másik fiatal ember pedig jelentést tett, hogy báró *Riedel* forradalmi eszméket hirdet, *Held* borkereskedő szinte jelentést tett, hogy lakásán forradalmárok összejövetelt tartanak. *Londonból* és *Svájcból* is érkeztek a rendőrségtől, valamint a konzuloktól hivatalos értesítések az Ausztriában szétágazó 12 titkos társaságról, ez már 1794. évi június 14-én történt.

Egy titkos kém megnyerte *Jeline* bizalmát, kitől megtudta, hogy a francia propaganda lelke *Riedel* báró, igazgatói: *Hebenstreit*, *Gilofszky* és ő *Jeline*, hogy a tanácskozásban sokan vesznek részt, köztük *Martinovics* is, hogy összeköttetésben állnak a magyar és olasz titkos társaságokkal, hogy követeket küldenek a francia *konventhez*, végre hogy izgató nyomtatványokat terjesztenek.

Ez elég volt a rendőrségnek. *Saurau Ferenc* gróf jelenté-

*) Lásd Pulszky, *Martinovics* összeesküvése. 61. lap. Olesó könyvt.

sére elrendeltetett *Riedel*, *Hebenstreit*, *Gilofszky*, *Jeline*, *Hanke*, *Martinovics*, *Hackl*, *Jutz* és *Jenni* elfogatása és irományaik lefoglalása. *Martinovicsot* *Saurau*, mint a legveszedelmesebb emberek egyikét jelezte, ki mint nagyravágyó, minden áron szerepelni kívánó egyéniség, a magyar forradalmárokkal összeköttetésben áll, és mióta tolakodó ajánlatait a király visszautasítja, valóságos *Herostratusi* szerepet visz, és ha előbbi titkos feljelentései igazok, akkor, mint mindenben beavatott egyéniség, veszedelmes, ha pedig hamis amit mond, akkor csaló.

Ferenc király nem késett az elfogatási parancs jóváhagyásával. De bármily titokban tartották, az illetők értesülve voltak. Julius közepén *Soltik* lengyel gróf elfogatása volt az első figyelmeztetés. Bár *Soltik* csak a lengyelekkel volt összeköttetésben, mindazáltal mindannyian megijedtek. *Hebenstreit* és *Martinovics* papirjaikat elégették, *Jeline* különben figyelmeztette *Martinovicsot*, hogy feladás történt ellenük.

A rákövetkező éjjel, július 23. és 24. között, egy rendőrbiztos jelent meg *Martinovicsnál*, felhíván őt, hogy kövesse, és papirjait szolgálja ki; bár e csapás nem volt váratlan, *Martinovics* annyira rettegésbe jött, hogy háromszor ájult el. Ugyanakkor elfogatott *Riedel* báró többi társaival együtt.

Az elfogatás általános rémületet okozott, mert a hivatalos körök az egészet úgy tüntették fel, mint egy titkos társaságot, mely a francia konvent pénzével a francia forradalom rémdrámaiát akarja előidézni.

A képzelet még nagyobbra fujta a veszélyt, mely a kormányt, királyt, és a társadalmat egyaránt sujtotta volna, beszélték, hogy a nap is ki van tűzve, melyen *Bécsben*, mint *Pesten* kitör a forradalom, melyen felgyújtják a várost, kiszabadítják a rabokat, lefoglalják a pénztárakat, elfogják a királyt, és a magyar országgyűlés összehívására kényszerítik, de egyzersmind kibocsájtják a francia foglyokat is, kiknek segítségével itt is *Conventet* alakítanak.

VI.

A vizsgálat.

A bécsi titkos társaságok részeseinek elfogatása utáni napon, 1794-ik évi július 25-én Ferenc császár vizsgáló bizottságot nevezett ki, melynek elnökévé *Saurau Ferenc* grófot rendelte. Tagjait a legfőbb, úgy az alsó asztriai fő- és a katonai törvényszék ülnökeiből, valamint a városi tanács, és a rendőrminisztérium tanácsosaiból szemelte ki.

Mindannyinak esküvel kellett fogadni a titoktartást.

Martinovics először július 29-én halgattatott ki.

A ránehezedett csapás *Martinovicsot* nem törte meg, egész eréllyel védte magát.

Önzön, minden magasabb eszme nélkül, ravaszul az őszinteség öltönyébe burkolózott, a hiú nagyravágás most leplezetlenül állott előnkbe.

Kihallgatásakor előadta eddigi élettörténetét, *Lipót* császárral összeköttetését; úgy adta elő tetteit, mintha azok a császár megbízásából történtek volna. Elismerte, hogy tudományos levelezésben van *Condorcet* marquisval, de *Mourveau* tanárral, *Guiton*nal francia honban, és *Pristley* tudóssal Birminghamban, de csak azért, mert a császár megbízta „a korviszonyoknak megfelelő politikai levelezésre“ oly módon, mintha maga is demokrata lenne, e megbízást csak oly föltétel alatt fogadta el, hogy ezen összeköttetései miatt feleletre soha se vonathasson, és a király elfogadta e feltételt.

Lipót halála után Ferenc megdicsérte működését, *Colloredo* pedig működésének folytatására hívta fel, és biztatta; 1793-ik év február haváig hozzá intézte jelentéseit, azután a rendőrminiszterhez.

Augusztus 8-án ismét ezen alapra fektette védelmét, azon kérdésre, hogy ki vette őt be a „franco-amerikai unióba?“ azt válaszolta, hogy 1791-ik évben *Landriani* ismertette meg vele az unió célját, és *Lipót* egyenes parancsára vétette fel magát.

Ennek kapcsában más leleplezéseket is tett. Előadta, hogy ugyanazon 1791-ik évben tudomására jött, hogy az ex-jezsuiták is egy titkos társaságot alakítottak, ennek feje *Makó* apát tudományi igazgató, akinek célja magához ragadni a felségi jogokat, és a népet tudatlanságba tartani, egyúttal a többi titkos társaságokat üldözni; e társaságba is felvétette magát. *Oko-licsányi* és *Lányi* a királyi kancelláriánál e társaságnak a legbuzgóbb tagjai közé tartoznak.

A következő napokon, augusztus 11. és 12-én összeköttetéseiről kellett számot adni.

Külföldi barátai közt a fennemlítéseket újból megnevezte, mondván, hogy a leveleket hozzájuk a király diktálta, és ő is vette át a válaszokat. A király halála után kinek sem írt a külföldre leveleket.

Bécsi ismerősei közül megnevezte *Hackl* kereskedőt, kinél néha ebédelt, *Jutz* ügyvédet, kivel a Matschakerhofban rendszerint ebédelt, úgy *Jeline* és *Anist. Troll* leMBERGI rendőrbiztossal többször találkozott. *Martineau* énekesnőnél összejött egy angol festővel, ki Pestre készült.

Bizonyos *Potockyval* véletlenül az utcán ismerkedett meg, ez neki feltárta a lengyel forradalmárok terveit, melyekről azután *Pergen* grófot értesítette. *Potocky* felkérte, hogy *Paine* egyik munkáját francia nyelvre fordítsa, evégett többször Schönbrunba vagy Dornbachba rándultak, hol azután együtt dolgoztak. E munkáját *Haklnál* találták meg, az eredetit *Potocky* magával vitte, csak a fordítást hagyta lepecsételve *Haklnál*.

Ily színben akarta Magyarországi összeköttetéseit is feltűntetni. *Lackovicsot* mint fiatalkori barátját ismeri, kivel Magyarország hangulatának kitudása végett levelezett, és akit a jezsuiták üldöznek, de vele is néhány hónap óta megszűnt levelezni.

Hajnóczyval Pesten ismerkedett meg több év előtt, még június havában *Sígray* grófot ajánló levéllel küldötte hozzá, erre egy aláírás nélküli furesa választ kapott, mitől megijedt, és többé nem levelezett vele.

Továbbá felemlíttette *Rosty keszthelyi* apátot, *Bagynai* és *Sándor* nemes úrakat. Három vagy négy hét előtt bizonyos *Bacsányit* mutattak be neki, ki panaszkodott, hogy egy jezsuita vádjára hivatalát veszíté.

Már ekkor tudták a vizsgáló bizottság tagjai, hogy *Martinovics* tévútra akarja őket vezetni, mert vallomása ellentétben volt társai vallomásával. Ehez járult, hogy *Barkó* Vince báró, tábornok és Magyarország főhadparancsnoka jelentéseiben *Martinovicsot*, mint veszedelmes embert, mint az elégületlenek bizalmas barátját tünteti fel, ki úgy a magyar, mint az osztrák demokratákkal összeköttetésben áll.

Ugyanakkor *Sehi* pesti színész augusztus 6-án a főherceg kamarásánál jelentést tett, hogy Pesten egy titkos társaság létezik, melynek jeleit és katekizmusát *Erdélyi* jurátus közlé vele. Erre augusztus 13-án a vizsgáló bizottság komolyan meginté *Martinovicsot*, hogy hagyjon fel a mesékkal és ne akarja félrevezetni a bizottságot.

Mire *Martinovics* könnyeket ontva elkezdé vallomását:

Elmondja, mikép nyerte meg bizalmát és hajlamát Lipót királynak, ki őt a közügyek vezetésére képesnek tartván, megígéré, hogy udvari tanácsossá és kabinet-i titkárnak nevezi ki, közbejött halála megghiusítá e terveket. Reménye, hogy alkalmazást fog nyerni, hamar elenyészett, mi reá nézve annál fájdalmasabb volt, mert már megszokta az udvari életet, és a befolyást. Mindent elkövetett, hogy *Ferenc* királytól elnyerje az ígért állást, de nem sikerült. Hozzá csapás, csapást ért, soecularisatioja érvényét megtámadták, az apátság adományozásáért 500 frt illetéket kellett fizetni, fizetését beszüntették, a később utalványozott kegydíjat a császári magánpénztárból fizették, mit lealacsonyítónak vélt, egyházi javadalomérti folyamodását mellőzték, felajánlott szolgálatait visszautasították. Mindez annyira elkeseríté, hogy feltámadt lelkében a kormány elleni gyűlölet, és annak minden ároni megbuktatási vágya.

Magyarországba utazván, alkalma volt megismerni az álta-

lános elégtelenséget, papok, jobbágyok, a nemesség, szóval minden felvilágosodott ember elégtelen volt, hozzá a sok hadi teherviselés mindenkit felfingerelt, és ki sem helyeselte a Porosz- és Oroszországgali szövetséget.

Egy egész délelőtt fejtegette elveit, délután pótolta azzal, hogy a magyarok mellőzése a hivatalokban, és a városi szabadságok megszorítása is hozzájárult azon általánosan elterjedt meggyőződéshez, hogy a nemzetnek önmagának kell a kormányt átalakítani.

Azután áttért a két titkos társaság ismertetésére, megnevezte a négy igazgatót. Úgy véli, hogy a tagok száma több ezerre megy, az igazgatóknak augusztus végével kellett volna a tagok névsorát beküldeni. Csak hármat nevezett meg *Ambrozyt*, *Bacsányit* és *Martont*. *Laczkovics* és *Szentmarjai* beakarták utazni az egész országot a két társaság terjesztése végett, elsőnél van az általa készített alkotmányi tervezet.

Augusztus 14-én részletesen előadta viszonyát *Gyurkovics*-hoz, úgy minden tanácskozásait barátaival.

E nagy horderejű vallomásokról a bizottság jelentést tett, mire a király *Schilling* kormány tanácsost Budára küldé, a főherceg nádorhoz, hogy vele a teendőkről értekezzen. Itt a négy igazgató elfogatását és Bécsbe szállítását rendelték el. Az elfogatás a város közbejöttével éjjel, augusztus 16-án foganatosított.

Laczkovicsot, *Hajnóczyt* és *Szentmarjait* Budán, lakásukon fogták el, és innen szállították Bécsbe.

Sigray megszökött, de a határon útlevél nélkül nem bocsájtották át, az alispánhoz vitték, ez a nádorhoz jelentést tett, e közben egy tiszt érkezett, és Bécsbe akarta szállítani, ellenben az összehívott kisgyűlés Pestre akarta küldeni, végre a katonatiszt cselt használt és Bécsbe vitte.

Az eddigi vizsgáló bizottság két magyar taggal, *Lányi József* és *Nagy Józseffel* szaporított, egyszersmind a magyarországi foglyok elleni vizsgálattal is megbízott.

Hajnóczy írásban kívánt nyilatkozni, augusztus 29-én be is adta nyilatkozatát, mely szerint őt *Martinovics* májusban látogatta meg, elmondotta neki, és közlé vele a két titkos társaság tervezetét, és célját, elmondá továbbá, hogy *Robespierre* tud mindenről, hogy *Bécsben*, *Stiriában*, *Horváthországban*, *Galiciában*, sőt *Oroszországban* is léteznek titkos társaságok, és sok millió frankot bocsátottak rendelkezésükre. Ezt halva elvállalta az igazgatóságot, és átvette a katekizmust, hogy azt németre fordítsa le.

Elbeszélte kiket vett fel a társaságokba, úgy viszonyát *Sigray* grófhhoz. *Abaffy* visszautasította a katekizmust, úgy *Szechenácz* titkár is.

Mikor értesére esett *Martinovics* elfogatása, ő, *Makk*, *Landerer*, *Szén* és *Ujgyörgyi* elégették a társaságokra vonatkozó iratokat. De két hét múlva elkérte *Ambrozytól* a katekizmust; mert közölni akarta *Széchenyi Ferenc* gróffal, hogy azt, ha szükséges másokkal is megismertesse, ezen példány most is iromániai között lesz.

Az igazgatók nevét maga fedezte fel, *Laczkovics* és *Szentmarjai*ban, kiket vett fel az első, nem tudja, utóbbi leginkább a fiatalság közt toborzott, csak kettőre emlékszik, kiket *Szentmarjai* vett fel, *Wrhovszky* és *Bujanovicsról*, erről levélben értesítette a nyilatkozót, úgy arról is, hogy a latin katekizmust *Szulyovszkyval* közölte. A francia pénzről mit sem tud, *Martinovicsnak* nem volt magának sem pénze, az is charlateneria, hogy a katekizmus el volt terjedve.

Már eleinte belátta, hogy *Martinovics* tervei kivihetetlenek, és hogy nehéz a katekizmust is terjeszteni, többen vonakodtak azt leírni, így *Máriásy* gömöri alispán. Tudta, hogy ha csak értelmes embernek osztják, kevesen kaphatják, ha pedig fiataloknak, hamar felfedezik az egészet; így is történt. Egy fiatal ember átadott egy példányt a nádor kamarásának, ki *Szehács* nyelvmester által megmagyaráztatta annak tartalmát.

Azt is tudta, hogy nincsenek eszközök a forradalom ke-

resztülvitelére, sem pénz, sem fegyver, sem várak, és hogy csak főurak képesek Magyarországon forradalmat előidézni. Azt nem tudja volt-e ilyen embere *Martinovicsnak*? Meglehet, hogy *Károlyi* grófot meg is nyerte, de biztosan nem állíthatja.

Mind a két katekizmust alkalmatlannak tartotta eredmény előidézésére, mert az csak a nemesség és papság útján volt létesíthető, de hogy tegyenek azok ilyet önmaguk ellen? Azután, hogy lehetne azt képzelni is, hogy a parasztsztyály az egyik törvényhozás kamaráját alkossa, mikor az ily intézmény minden nemest felháborítna?

Ezt mind jól megfontolta, de remélte, hogy azon rettegés, melyet a katekizmusok okoztak, a kiváltságos osztályokra úgy, mint a kormányra jó fog hatni, és mindakettőt hajlandóbbá teszi a sajtószabadságot megadni, hogy ez úton megtudhassák a heves főknek nézeteit, és annak folytán a veszély elhárítása végett a nem nemes osztálynak is fognak némi politikai jogokat engedni.

Nem osztotta a katekizmusok elveit, sohasem volt forradalmár, állásával mindig meg volt elégedve, és nem akarta a bizonytalant.

A köztársaság csak mint eszme volt előtte, de nem kívánta annak életbe lépését, ismervén a forradalmak véres eseményeit. Csak hármat óhajtott hazájának megszerezni: 1-ör a törvényes sajtószabadságot, 2-or a nemesi előjogokat a nem nemesekre kiterjeszteni, 3-or az ingatlan birtokszerzési jogát a nem nemesnek is megadni.

Annak bizonyítására, hogy így gondolkozott, tanukul felhívta *Balogh Péter* udvari tanácsost, *Vay* és *Majthényi* helytartó tanácsosokat, *Gyürky* kamarai tanácsost, *Szecsénác* titkárt, *Festetics János* grófot és *Tihanyi* al-országbirót.

Ha forradalmat akart volna röpiratokat ír, nem pedig egy jogtörténelmi munkát, mellyel 9 hó óta foglalkozik. „*Szándékom* — ugymond — *tiszta, de azt is tudom, hogy nem lett volna szabad törvénytelen útra lépni, csak azt kérem, hogy azok ne suj-*

tassanak, kiket elcsábítottam.“ Különösen mentette Szabót és Ver-seghit, a szelid papot.

Végre bocsánatot kér maga, valamint társai részére, *Martinovicsot* is ide értve.

Vallomása, mint őszinte vallomás, jó benyomást tett.

Az iratokról így szól: *A császárhoz címzett levelet Martinovics* pósta útján *Sentmarjaihoz* küldötte, de nem tudja ki a szerző. *Vox clamantis in deserto ad Hungaros* című művet, és *Barkó* elleni gúnyverseket szinte póstán kapta, *Abaffyt* tartották a szerzőnek, de ez tiltakozott. A zágrábi gúnyverseket *Delivuk* titkár közlé vele. A *marseillaise* fordítása általánosan el van terjedve. Csak az adóügyről írt „*De subsidiiis*“ című művet írta ő. Több munka írását nem ismerte el.

Kifogástalan volt vallomása társait illetőleg, így *Abaffyt*, *Szolarcsikot* mindentől menti, *Koppi* és *Kreil* tanárokról elismerte, hogy tagjai a titkos társaságoknak. De menti *Delivukot*, *Bartsch* udvari fogalmazót, *Bacsányit*, *Spissics* alispánt és *Keglevics Ágost* grófot, kikkel a titkos társaságokról nem is beszélt, ha némelyikével jó viszonyban is élt.

Szentmarjai írott vallomása vegyülete az őszinteség és a valótlannak.

Elmondja, hogy *Laczkovcsinál* a múlt évben ismerkedett meg *Martinovics*csal, kinek személye bámulattal tölté el. Május havában látta másodszor és utolszor. *Martinovics* elmondta neki a franciák terveit, hogy Németország és Bécs meg van nyerve, mindenfelé működnek a titkos társaságok az anarchia megakadályozására. Dicsekedett érdemeivel, elmondotta, mily kegyben állt Lipót királynál, hogy őt akarta használni forradalom előidézésére, és őt szemelte ki vezérnek.

Martinovics előbb a demokraták katekizmusát közlé vele, mert eleinte *Martinovics* nem pártolta a reformátorokét. Kezdetben *Martinovics* személye imponált neki, de később, mikor atléstának mondotta magát, és charlatánoskodott, bizalma csökkent. Nem vette komolyan a dolgot, mikor *Martinovics* közlöt

vele, hogy őt igazgatónak nevezte, hogy összeköttetései vannak *Basel*, *Velence* és *Konstantinápolyban*, hogy a forradalom *Arad* és *Temesvár* közt fog kitörni, hogy *Benyovszky* ezredes és *Knezevics* őrnagy közreműködést ígértek, kételyei merültek fel, és ha nem lett volna *Martinovics* udvari tanácsos, „holdkórosnak“ tartotta volna.

Sokáig nem tudta mit gondoljon, mit tegyen, a vak fátum erőt vett rajta.

Rövid idő múlva szülőföldjére *Zemplénbe* utazott. Itt min-dent közlött *Tancsics*, *Vrhovszky* és *Szulyovszkyval*. Julius 20-án tért vissza *Pestre*. Itt a titkos társaságokat még könnyebben vette és haszontalan dolognak tartotta, mert nyíltan beszéltek róla, különben is *Martinovics* annyira meggondolatlan volt, hogy még asszonyok előtt is beszélt a forradalomról. El volt határozva, hogy ha *Martinovics* *Pestre* jön szeptemberbe, őt terveinek el-ejtésére fogja rábeszélni, nemsikerülés esetére pedig az ügyet közli a nádorral. Mikor az elfogatások híre járt, felhívta *Vrhov-szkyt* és társait, hogy semmisítsék meg a katekizmusokat, a mennyire lemásolták volna, kimondván, hogy az egész gaz szemfényvesztés.

Tévedését nevelési és emberismeret hiányának tulajdonítja, bocsánatot kérvén a királytól, mint hazájától.

Végül őszinte vallomást tett, elismervén, hogy ő fordította magyar és német nyelvre a demokratikus katekizmust, bemon-dotta a titkos társaságokba felvett tagok nevét, megnevezte az iratok szerzőit, szóval mindent bevallott.

Sigray gróf azonnal őszinte vallomást tett. Bécsben junius-ban találkozott *Martinovicscsal*, kit „mint tehetséges és tudomá-nyos embert“ tisztelt. Ez meghívta magához, ekkor elmondotta a reformátorok társaságának tervezetét, mely csak előkészítendi a jövő országgyűlés munkálatját, őt, mint gőgnélküli arisztok-ratát kívánja felvenni. Azonnal átadta a szabályokat, és a kate-kizmusra nézve *Hajnóczyhoz* utasította, kitől át is vette a kate-kizmust, de leírni nem volt ideje, mert az elfogatási hírre el-

égette. Bevette a társaságba: *Fodort*, a két *Rostyt* és a *körmendi* plébánost.

Ezután kérte, hogy száналommal legyenek egy becsületes ember szerencsétlen sorsa felett.

Másnap vallomását következőkkel pótolta: a titkos terv az volt, hogy a kormányt király nélkül, két kamara alkossa, hogy *Brehm* orvost is felvette a tagok közé, hogy nem akart szökni, de inkább a nádorhoz utazni, hogy neki mindent feltárjon.

Laczkovics más utat választott, tevékenységét, a tagok toborzását, még azt is, hogy tudomása lenne, ki volt felvéve, tagadta.

Előadta, hogy *Martinovics* még 1793-ik évben lediktált neki egy francia szabású alkotmánytervet, 1794. évben feltárta előtte a titkos társaságok tervezetét, és igazgatóvá nevezését, de az egészet csak, mint a közvélemény előkészítését adta elő.

Becsületszavára állítja, hogy a katekizmus eredetijét vissza adta, a másolatokat pedig megsemmisítette, és hogy senkit sem vett fel tagnak.

Második vallatásánál ugyan megmaradt előbbi állításánál, de hozzáadta, hogy rokona *Szlávy Jánossal* közölte a katekizmust, hogy *Hajnóczy* és *Szentmarjaival* beszélgetett felőle, és hogy *Martinovics* mondotta, hogy a forradalom kitörése az ausztriai tartományokban elő van készítve.

Barkó jelentését, mely szerint *Martinovics* elfogatása után úgy nyilatkozott, hogy „nem sokára a fejedelmeket, mint a madarakat fogják lövöldözni“ határozottan nem tagadta, de tagadta, hogy a társaságnak nyomdája volt.

Szeptember 2-án történt folytatólagos kihallgatásánál, két papra nézve azt vallotta, hogy ezt csak azért mondotta, hogy titkos rendőrnek ne tartsák, hogy rokonán kívül senkit sem vett fel, de tudomása van, hogy *Szlávy Kazinczyt* és *Balugyánszkyt* megnyerte. Hallotta, hogy *Abaffy*, *Verseghy*, *Vrhovszky* és gróf *Keglevics* a tagok közé tartoztak.

Martinovics előtte elismerte, hogy ő a szerzője a „*Litterae*

ad imperatoresinek“, hogy egy francia példányt *Szentmarjaitól*, egy latint *Szabó Lászlótól* kapott. Azt megsemmisítette, ezt közlé fivére az alispánnal, és *Sárközy Jánossal*, ki föbe lőtte magát. *Abaffyt* tartotta szerzőjének a „*Vox clamantis*“ röpiratnak, és a *Barkó-féle* gúnyiratnak. „*Ébredj hazám*“ versek szerzője *Ver-seghy. Landerert*, mint nyomdászt, a cenzura kijátszásával vádolja.

Martinovicstól hallotta, hogy a francia forradalom 500 milliót szánt a forradalom terjesztésére, és hogy a „szabadság és egyenlőség“ társasága több ezer taggal rendelkezik. Tagadja végül, hogy demokratikus elvei vannak, ragaszkodása Lipót királyhoz eléggé megcáfolja ezen állítást.

A „*Discussio oratoria*“ cenzorok elleni művet Martinovicznek tulajdonítja.

Végül kijelenti, hogy nyugdíja elvesztése volt oka, hogy halgatott *Martinovicsra*, kegyelmet kér, mert rosszat soha sem akart.

Társainak kihallgatásával párhuzamosan folytattatott Martinovics kihallgatása is, augusztus 28-ától szeptember 11-éig.

A vizsgáló bizottság nem fejtett ki eljárásában sok ügyességet, kis dolgokat kutatott, a nagyobbyszerű pontokat elhanyagolta, de azért *Martinovics* lelki ereje is fokról-fokra alább szállott, és nélkülozi a kellő védelmi eszmét.

Tagadja, hogy ő mondotta volna, hogy az ausztriai tartományokban forradalmi elemek léteznek, ő csak Bécsre nézve mondotta, hogy ott sok forradalmi irányú egyén létezik. Ezek között megnevezte: *Jeline, Degen, Strattman, Hörman, Ratsky, Bartsch, Jenny, Anisz és Haklt* mint demokratákat.

Szeptember 5-én önszántából *Gotthardi* kormánytanácsosról fontos vallomást ajánlott; esalódtak, csak azt mondotta, hogy *Gotthardi Gumpf* rendőrségi gyakornoktól gúnyiratokat kapott és együtt gyalázták *Coloredót*. Hogy ő elbeszélte a titkos társaságok létét, és erre ezt válaszolta, hogy „okosan, mert a mostani kormányt úgy sem lehet sokáig fentartani“.

Riedelről mit sem akart mást tudni, csak azt, hogy *Flórencben* látta.

Szentmarjait illetőleg azt vallotta, hogy őt rendelte halála esetére igazgatóvá, és hogy tudatta vele, hogy *Haklnál* és *Pfisterernél* nagyobb összegek állanak a titkos társaságok rendelkezésére, és hogy csak azért mondotta ezt, hogy őt, mint gyenge embert elesábjtsa; különben azt tette fel felőle, hogy ha *Szentmarjainak* esze van, úgy is felismerheti szavainak hiúságát. *Pfisterer* és *Haklt* csak véletlenül, mert éppen akkor eszibe jutott nevük, nevezte meg a francia pénzek kezelőinek.

Martinovics ragaszkodott ahhoz, hogy csak időtöltésből szólott *Szentmarjainak* a francia pénzsegélyről, és hogy noha előbb összeköttetésben állott a franciák egynémelyikével, a forradalom kitörése után megszűnt minden összeköttetése.

Potoczkytól hallotta, hogy a franciák forradalmi célokra mindenfelé pénzt küldöttek, meglehet, hogy erre nézve szólott is valamit *Hajnóczynak*, de különben tudta, hogy Magyarország számára mitsem küldöttek. Tagadta, hogy *Robespierrel* bármily összeköttetése volt, ha ezt mondta, csak tréfa volt.

Laczkovics vallomása folytán a francia conventteli összeköttetéséről a következőket közölte írásban *Schilling* kormánytanácsossal, kit szeptember 9-én magához kéretett, ebben előadta a conventnek Európára vonatkozó terveit. Csak a bizottság kegyessége, és a király jószívű nagy kegyelme birta rá, hogy mindezt tegye, egyúttal három kérését adta elő: hogy jutalmaztassanak meg, kik őt tévedéseiből kigyógyították, hogy kapjanak amnesztiát a félrevezettettek, és hogy ő ne büntettségnek a megérdemlett szigorral. A *Barrère* által készített *Convent* tervét a Párisból jövő *Potoczkytól* tudta meg. E szerint az örök béke végett, Olasz- és Németországnak köztársaságba kellene átalakulni, a többi nemzetek megtarthatnák monarchikus alakjukat, de a porosz és orosz dinasztiákból kapnák uralkodóikat, az osztrák, szász, lengyel, svéd és dán dinasztiák megfosztatnának trónjaiktól.

Továbbá előadta, hogy nem *Potoczkytól*, de mint az illuminátusok titkos társaságának igazgató tagja, a terveket hivatalosan küldötték meg neki, de ő azokat csak azért nem akarta feljelenteni és elárulni, hogy továbbá is alkalma legyen minden titkos tervet megtudni, és a kormány tudomására hozni; a magyar titkos társaságokat pedig csak azért alakította, hogy maga iránt bizalmat szerezve, hasznosabb szolgálatokat tehessen királyának és hazájának; Franciaországtól sohasem kért pénzt, mi mutatja, hogy nem volt célja forradalmat előidézni.

Elérte végcélját: Magyarországon szeretik, a jakobinusok sajnálják, az udvar pedig tudja, hogy csak az ő hasznára és céljai elősegítésére tett mindeneiket.

Pár nappal ismét egy másik nyilatkozatban *Porosz- és Oroszországról* nyilatkozik. Tervezi, hogy *Ausztria* kössön békét a francia köztársasággal, garantirozza neki *Belgium*, *Savoya* és *Nizza* birtokát, helyébe vegye magának *Bajorországot*. Kössön békét Törökországgal, garantirozza neki is tartományait, de a dunai szabad kereskedelem feltétele alatt. Végre ajánlja szolgálatját a franciák irányában akár mint irnok is.

Martinovics közleményei egészen hatástalanok maradtak, noha a bizottság sajnálkozott felette, hogy egy ily sok tudománnyal bíró ember, hogy tudott ennyire magáról megfeleltetni.

Szeptember 9-én újból előszóval a következőket fedezte fel: elbeszélte mikép hozta őt *Forster* érintkezésbe a jakobinusokkal; mikép kapta a közjólét bizottságtól a megbízást és utasítást; végre azt is, hogy a párisi ügynök, aki ápril végén küldetett hozzá, közlé vele, hogy a convent jelentékeny összegeket ajánlott fel forradalmi célokra, és hogy a köztársaság követői utasítva vannak őt támogatni.

Májusban, ugymond, látszólag felkarolta a francia terveket, de csak azért, hogy hasznos szolgálatokat tehessen az udvarnak. Dacára nyílt vallomásának, e pontok valóságára homályban

maradt, és nem tudni, hogy ő ámitott-e, vagy hogy ő volt az ámitott.

Magyarországi barátairól azt mondja, hogy *Laczkovics* egy elvtelen bosszúálló, *Szentmarjai* egy enrage-irt forradalmár, *Sigray* pedig egy határozott arisztokrata. Elmondta, hogy közölte hadi terveit *Laczkovics*csal, melyeket azután *Benyovszky* tábornok és *Kucsevics* ezredes vezettek volna, mert meg volt győződve, hogy ezek vele tartottak, de később ismét azt állítá, hogy e két tisztet nem ismeri, sőt, hogy soha sem beszélt velük.

Nem emlékezett arról sem, hogy mondott-e valamit *Szentmarjainak* a kitörés idejéről vagy annak helyéről.

Károlyi grófra nézve azt vallotta, hogy *Károlyi* gróffal *Festetics* grófnál ismerkedett meg, ki őt ebédre hívta, de egyebet nem mondhat róla.

Mint a forradalom felé hajolókat nevezte meg: *Festetics György*, *Forgács Miklós*, *Illésházy István*, *Török Lajos* grófokat, *Orczy László*, *Podmanitzky József* bárókat, *Benyovszky*, *Fekete*, *Splényi* tábornokokat, *Balogh* és *Végh* tanácsosokat és *Spissich* alispánt.

Horvátországiakból vádolta: *Vrhovác* zággrábi püspököt és *Vukasevich* titkárját, *Bubánovics* kőrösi g. kath. püspököt, *Petrovics* ülnököt, *Marich* igazgatót, *Delivuk* titkárt.

Barkó tábornok küldötte a jelentéseket Magyarországból.

Minthogy *Laczkovics* *Soyer* nyugalmazott kapitánynál lakott, kihalgatták őt, mint nejét is. Szerintük gyanus dolgokról nem volt tudomásuk. *Martinovics* gyakran járt *Laczkovics*hez, de *Hajnóczy* csak egyszer volt nála, irományait nem adta át. lakásán a kutatás mit sem eredményezett, csak egy kis kézisajtót találtak 32 betűvel.

A nyomozás *Lopresti* *Lajos* báró és *Gaillard* francia kereskedő irányában sem vezetett célhoz.

Több felvilágosítást adott két ifjú kihallgatása, egyik *Bikkesy* *András* *Szentmarjaira* nézve megnevezte azokat, kik hozzá jártak: *Gaszner* *János*, *Paulovics*, *Pichler*, *Hirgeiszt*, *Őz* és *Gail-*

lard illatszerészt. Tudja, hogy levelezésben állott gróf *Sztáray Mihállyal*, *Sztancsicscsal*, *Szarka Ferencel*, *Szulyovszky Menyhértel*, *Balugyanszky* és *Horniggel*. Elmondta, hogy lefordította a „*Litterae ad imperatorem*“, a moniteur cikkeit és *Rousseau* „*Contrat sociálját*“. Hogy előtte dicsérte a franciákat és szidta az ellenök harcoló királyokat, azon észrevételére, hogy így majd jakobinusnak fogják tartani, azt felelé, hogy nem gondol vele, mert ő kivándorol, de különben *Martinovics*, *Hajnóczy*, *Abaffy*, *Verseyhy*, *Kovacsics* úgyis mind jakobinusok.

A titkos társaságokról szerinte csak azt ismételte, mit mások mondtak neki, hogy a reformátoroknak 30,000 tagja van, és hogy *Ujgyörgyi* és *Meszár* őt is felvenni ígérték.

Meszár ellenben azt állította, hogy *Ujgyörgyi* akarta őt felvenni.

Noha ezen vallomások által sokan voltak terhelve, az elfogatási rendelet csak *Bacsányi János**) és *Szolarcsik Sándor* ellen bocsáttatott ki.

Bacsányi már előbbi művei gyanussá tették. *Martinovics* pedig a reformátorok társaságának igazgatójává nevezte.

Bacsányi Forgács Miklós grófhhoz sietett, ez tanácsolta, hogy a nádorhoz menjen, *Bacsányi* fel is utazott, esküvel erősíté ártatlanságát, a nádor erre megígérte, hogy nem lesz bántalma.

*) *Bacsányi Szirmay* szerint *Tapolcán* *Zalamegyében* született, *Veszprém*ben és *Sopron*ban tanult és *Pesten* végezte bölcsészeti és jogi tanulmányait, fényes tehetségeit munkáival mutatta ki; a „*Magyar Muzeum* *Negyedenként*“ című lap kiadója lett, tudós és költő volt, *Kassán* a kamarai helytartóságnál mint írnok szolgált. A jakobinusokkal semmiféle összeköttetésben nem állott, de *Szirmay* szerint, nem tudni miféle vakmerő hévtől elragadtatva, az 1792-ik évben a „*Muzeumnak*“ egyik füzetében a következő verseket adta ki:

A franciaországi változásokra 1785.

Nemzetek, országok, kik rút kelepében

Nyögtök a rabságnak kínos kötelében,

S gyászos koporsóba döntő vasigátok

Nyakatokrul eddig le nem rázhattátok.

Ti is, kiknek vérét a természet kéri,

Hív jobbágyitoknak fölszentelt hóhéri!

Jertek s hogy sorsotok előre nézzétek,

Vigyázó szemetek Párizsra vessétek,

de azért az nap éjjel elfogták és szeptember 11-én Bécsbe vitték.

Bacsányi ugyanazon vizsgálati bizottság elé állíttatott, mint a többi. Hosszú nyilatkozatában előadja, hogy junius havában először találkozott Bécsben *Martinovics*csal, eleinte örült ily jeles férfiú ismeretségének, de később, mert időközben rossz hírét hallotta *Martinovics*nak, visszahúzódott tőle, habár néha meg is látogatta. A titkos társaságok iránt kíváncsi volt, felkérésére mindent feltárt előtte *Martinovics*, mondván, hogy ő Magyarországon hasonló forradalmat akar előidézni, mint francia honban van, mire *Bacsányi* azt válaszolá, hogy az ily törekvés bolondság, vagy ábránd. Hogy kitudja működése értékét és célját, el is kérte a társaságok alapszabályait, teendőit a szerint vélvén irányozni, valamint azt jónak, vagy rossznak fogja találni, de e mellett kinyilvánítá *Martinovics* előtt, hogy mindig saját meggyőződése szerint fog cselekedni.

A bizottság felhívására elismerte, hogy *Martinovics* mind a két titkos társaság alapszabályait lediktálta, hogy a titkos ismertető jeleket vele közölte, de azt is állította, hogy ő azokról kinek sem szólt, és a jegyeket nem használta, noha *Martinovics* az igazgatói tisztelet is felajánlotta neki, mert tudta, hogy Magyarhonban ki sem óhajt forradalmat, habár vannak, kik az alkotmányt reformálni akarnák.

Az alig húsz éves *Szolarcsik* valószínűen azért tűnt fel, hogy négy taggal szaporítá a titkos társaságokat, vagy pedig azért, mert az akkori szabadelvű párt vezérének, *Abaffynál* nevelő volt, és hogy ezen úton gondoltak tőle valamit *Abaffyról* is kitudhatni.

Nyilatkozatában elmondja *Szolarcsik*, hogy ártatlanságában mi oka sem volt félni, és azt gondolta, hogy tanunak viszik Bécsbe, később azt vélte, hogy *Abaffy* végett vont a magára a figyelmet, kit veszedelmesnek gyanúsítottak, de most látja, hogy ártatlanul áldozattá vált. Ő jó keresztény és a forradalmi katekizmusról mit sem tud mást, mint hogy hallotta, hogy van ilyen

francia pestist terjesztő irat. *Abaffy* ugyan tett az asztalára könyveket, de nem volt ideje azokat olvasni.

A titkos társaságokról csak azt tudja, mi az ujságokban volt. *Vrhovszky* ugyan hozott hozzá egy iratot, mely úgy kezdődött: „*mi az ember?*“ de ő, mert vizsgára készült, azt nem is olvasta, az asztalán hevert, mások ott olvashatták, mert ő nem is figyelt rá. Tagja nem volt bármely titkos társaságnak. Mindig jó keresztény és jó polgár volt, bizonyíthatják ezt tanárai is. Bocsánatot kér, és kéri becsületét visszaadni.

Szeptember 5-én újra kiballgatták és figyelmeztették társai vallomására. Ekkor hozzáadta előbbi vallomásához, hogy *Vrhovszky* beavatta a társaságok elveibe és titkos jeleibe, át is adott neki egy iratot, de nem volt ideje azt lemásolni, csak közölte *Erdélyi* és *Baranyaival*, úgy *Illés* és *Kopasz* ügyvédekkel. *Abaffyt* most is mindenkép mentegette.

A vizsgáló bizottság szeptember 17-én beadta nagyon is setéten festett jelentését a vizsgálat eredményéről, erősítvén, hogy borzasztó terv készült a magyar alkotmány aláásására, és a monarchia megbuktatására. *Martinovics* későbbi vallomásait, valamint a többiek vallomásait is valóknak ismerte el, és különösen *Bacsányit* vallomása dacára, igen veszedelmes embernek bélyegezte.

Kinyilvánítván egyszersmind, hogy a monarchia nyugalma függ a titkos társaságok elfojtásától, azért a további nyomozást az illetékes törvényszékekre kell bízni, melyek azután a törvényes büntetéssel sujtsák „*a szövetség fejeit*“ és így a magyar foglyok hazájukba küldendők.

A jelentés *Martinovicsot*, mint nagy gonosztevőt tünteti fel, de azért szinte hazájába küldetni véleményezte, egyszersmind őszinte vallomását, mely által az egész ügy felderítettett, enyhítő körülménynek vétetni ajánlja.

A király elismerés mellett elfogadta a javaslatot, mely szerint csak „*a szövetség fejei büntetendők*“, azért az összes többi gyanúsítottak háborítatlanul maradtak.

Csak *Vrhovác Miksa* zágrábi püspökre nézve történt kivétel, a kitűnő munkásságú és érdemtelen főpap, *Kovacsics* pártfogója, *Martinovics* és *Bacsányi* által gyanúsított, de különben más feladások is történtek ellene.

Így gyanúsították, hogy titkos nyomdája van, hogy a káptalannal viszályban él, és hogy demokratikus elveket terjeszt.

Gróf *Zinzendorf* az államtanácsban védelmére kelt, mondván, hogy *Vrhovác* baja az, hogy *József* császár nevezte ki püspöknek, és ezért gyanúsítatik, ha *József* elveit más mágnásokkal pártolta volna is, az még nem a demokracia pártolása, mit egy gazdag jövedelemmel bíró főpapról fel sem lehet tenni, ki tudhatta, ha olvas, hogy mikép bántak a franciák a püspökökkel. Ezen okból, mielőtt *Vrhovác*ot illetőleg határozat hozott volna, *Martinovics* *Vrhovác*ra nézve részletes vallomásra szállított fel.

Erre *Martinovics* részletesen előadta, hogy *Vrhovác* Bécsben léte alkalmával, *Becken*, *Bartsch*, *Zippl*, *Held* demokratákkal társalgott, hogy könyvtárába ládánként szállítják a francia forradalmi munkákat, ott találhatni *Voltaire*t, *Paynt*, *Volney*t, *Rabaut* stb., melyeket kispapjaival közöl; a demokracia léte *Horváthországban* egészen az ő műve. Elismeri ugyan, hogy mint példás pap kiérdemelte a közbecsülést, de ezt csak politikából teszi, és elégedetlen, mert a kancellária a viszálgató káptalant pártolja, és mert a kinevezési díjakat el nem engedték neki, ezért *Coloredó* miniszter őt elfogadni is vonakodott.

Valószínű, hogy *Pásztory* kormányzóval titkos terveket kohol, és gúnyverseket pártol. Noha a kancellár és az államtanács e könnyelmű vádakát alaptalanoknak tartották, mégis elrendelték a megnevezettek kihallgatását, kik egyhangulag a püspök ártatlanságát bizonyították.

A püspök személyesen felsietett Bécsbe, előadta, hogy ismerkedett meg *Martinovics*csal, ki őt többször meglátogatta, de sohasem tett rá jó benyomást, elmondta, hogy az érintett könyveket olvasta, de a cáfolatokat is, hanem papjaival nem közölte,

felhozta loyaltását, melyet a hadiköltség gyűjtése alkalmával tanusított, és tagadta *Martinovics* állításait.

Az udvart nem nyugtatta meg ezen nyilatkozat, és *Martinovics* újra felhívatott, nevezze meg azokat a demokratákat, kik-ke! *Vrhovác* érintkezett. Ekkor *Martinovics* megnevezte *Petrovics* tanácsost, *Vukasinovics* püspöki titkárt, *Marics* alispánt, állítván, hogy mindazok, kik alapos tudományos műveltséggel birnak demokraták. Hogy a demokracia *Horváthországban* gyökeret vert onnan gondolja, mert sétaközben egy ily elvekben nyilatkozó odavaló paptól hallotta, ki azt állítá, hogy az ily papok az új kispapok növeldejéből jönnek ki, továbbá, hogy a püspök nyilatkozott előtte, hogy egy közkönyvtárt fog alakítani, melybe az összes, a forradalomról szóló műveket is megszerzi.

Az elégületlenséget onnan kulcsolja, mert előtte mondotta a püspök, hogy József és Lipót kormányaival jobban meg volt elégedve, és hogy fél, hogy tanácsosai *Ferencet* tévútra fogják vezetni.

Fiume irányában mit sem volt képes mást bizonyítani, minthogy 1793-ik évben *Pásztoryval* beszélgetvén, az demokratikus szellemben szólt, és hogy *Pásztory* és *Vrhovác* gyakran értekeztek *Becken* tanácsossal. A horváth gúnydalokra nézve csak következképként vádolta *Vrhovác*ot.

Martinovics hiúságának legszembeötlőbb tanusága, hogy *Vrhovác*czali beszélgetése alkalmával oda nyilatkozott, hogy a francia konvent őt francia polgárnak nyilvánítá, mi soha meg nem történt. Bizonyítja ezt a *Moniteurnek* 1792-ik évi augusztus 28-iki száma, hol *Martinovics* megnevezve nincsen.

Erre a *Vrhovác* elleni vádak nemcsak *Vrhovác*z, de a többi vádlottak irányában is alaptalanoknak nyilvánítatván, a vizsgálat ellene beszüntettetett, és így nyugodtan hazatérhetett.

Laczkovics, *Hajnóczy* és társai elfogatása rémhírként futotta be az országot, kisémet tudta mi történt, mert a titkolódzás általános volt, még a helytartótanács irányában is. Legtöbben csak

politikai üldözéseket gyanítottak, de a foglyoknak Bécsbe szállítása általános elégtelenséget szült.

Az 1790. évi LVI. t. c. felségsértési pörökben a királyi táblát rendelte bíróságnak, azért a bécsbei szállításban mindenki törvénysértést látott. Pestmegye volt az első, mely heves beszédek után, *Keglevics Ágost* azon indítványa, mely a királyt felelősségre vonni kívánta, mellőztetett ugyan, de a foglyoknak hazai bíróságok elé állítása sürgettetett, a felírás elég loyális volt, a kancellária válasza megígérte az országbai visszaszállítást.

Izdenczy József államtanácsos nem helyeselte a királyi kancelláriának ilyhangú válaszát, és megróttá a fenni törvény hozóit, és azt kívánta, hogy mindannyian Bécsben ítéltessenek el. A királyi leiratban rosszaltatik a megyének bizalmatlansága, főleg midőn még nem is tudja, hol fognak a vádlottak elítéltetni. Végül értesíti a rendeket, hogy *Hajnóczy* és *Szentmarjai* a fenni törvény értelmében vissza fognak szállíttatni.

Bihar, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Turóc, Liptó és Ugocsa megyék egyszerűen a hazaszállítást kérték. *Bereg, Hont, Szathmár* és *Zemplén* megyék törvénysértést láttak. Különösen *Zemplénmegyében Sztáray Kristóf* gróf heves beszéde okozott általános feltűnést. *Szemere István* még tovább ment mint *Sztáray*.

Legélesebb volt *Szabolcs* vármegye felirata, mely nemcsak sérelmet látott, de kérte a királyt, hogy távolítsa el magától bécsi tanácsadóit, és tegye át székhelyét Budára.

A király válaszában ismételte a *Pestmegyéhez* mondottakat, megróttá *Szabolcsmegyét*, de megígérte és elrendelte a foglyok hazaszállítását.

A királyi rendelet október 12-ikéről szól, de a kancellár, minthogy akkor törvényszünet volt, a per kezdetét november 12-ikére vélte halasztani, ennek következtében a foglyok, szám szerint heten, csak november 22-én és 24-én szállíttattak Bu-

dára, hol a vár éjszaki végén, egyik katonai épületben helyeztettek el.)*)

VII.

A felségsértési pör.

Amint az udvar elhatározta, hogy a pör Magyarországon indíttasson meg, megkezdették a módozat feletti tárgyalásokat is.

A királyi személynök, azaz a királyi tábla akkori elnöke a tűzgyökeres magyar *Ürményi József* volt, ki *II-ik József* alatt neveztetett ki annak. Igazságszerető, jellemes embernek ismerte az egész országot.**)

Nem volt szükség megpróbáltatásra, mert az udvar meg

*) Erdekes Martinovicsra nézve a ferenerendiek bácsi kolostorának, hol tudvalevőleg Martinovics szerzetesi újonczeit töltötte, naplófeljegyzései, melyek eredeti latin nyelven így szólnak:

„Anno 1794. Ignatius Martinovics Abbas et olim proviusciae alumnus die 16 mensis Decembris Viennae per brachium saeculare captus, inde ad instantiam nobilium Hungariae Pestinum sub aresto transmissus, tandem Budam ad Conventum subpressum patrum Franciscanorum in arce carceribus mancipatus est.“

Ezen feljegyzés mindenesetre a lekísérési határnapra nézve téves, mert Martinovics már december 3-án a királyi tábla előtt állott, de egyszersmind a kifejezés: „ad instantiam nobilium Hungariae“ jellemző.

A bajai ferenciek kolostorában mi feljegyzés sem található. Ennek talán az az oka, hogy a múlt század vége felé Vaskúton egy pestisforma gyanús eset fordult elő. Véletlenül a bajai kolostor levéltárnoka volt kün Vaskúton lelkeszi segédleten. Mikor visszatért Bajára, a bajaiak megtámadták a kolostort, és a fertőtlenítést követelték, ekkor azután a szegény levéltárnok barát kezén forgó összes levéltári iratokat tülbuzgóságból elégették.

**) Ürményi, József császár alatt előbb a pesti kerület királyi biztosa volt, csak később lett „personalis“, azaz a királyi tábla elnöke, és mint ilyen az 1790/1-ik évi Budán tartott országgyűlés előülője. A karok és rendek az első országos ülésben nem akarták őt előülőnek elfogadni, nagy zaj, és az „ablakoni kidobás“ fenyegetései között sikerült csak szóhoz jutnia, hatalmasan protestálván, és védvén magát, fennen hivatkozva a híres Partis I. Tit. 9-ra: Nemo nobilium nisi legitime citatus et juris ordine convictus in persona sua laedi potest etc. Sikerült is neki a karok és rendek jóakarátát és becsülését kinyerni. Későbbben Horváth István 1809-ben Ürményit nem tartja „jó magyarnak, mert — úgymond — német színházba jár, és noha jól ismeri az ország bajait, nem mondja azt meg hol kell, csak magában duzzog, és főleg felfelé engedelmesen hallgat, háztartása is németes, mi nem illik egy magyar főúrhoz.“ — Lásd Horváth István naplója 1809. II. 19. Grünwald Béla „A régi Magyarország.“ 102. lap.

volt győződve. a tett vallomások alapján, a foglyok bűnös-ségéről.

Nem is bocsáttattak ki erőszakoskodó, törvénytelen rende-letek, csak a titoktartást vélték szükségesnek, mert félték a ve-szedelmesnek tartott elveknek ez útoni kiszívargásától is.

A helyzet változott, az 1715. évi VII. t. c. megengedte a rendkívüli eljárást, de az 1790. évi LV. t. c. a felségsértési pereket a királyi tábla bíróságához utasította, azonban eljárási utasítást nem adott. Ezen okból a vádlottak elfogatására és ki-hallgatására, úgy a védő ügyvédek megválasztására és eljá-rására, végre a nyilvánosság kizárására nézve rendkívüli uta-sítás küldetett a királyi táblához.

Lényege következő:

A vádlottak a per befejeztéig fogságban tartandók, az el-fogatások a katonai parancsnokságok útján történnek.

A királyi ügyigazgató adja a kihallgatási kérdőpontokat, és indítványozza a szükséges szembesítéseket.

Mindenki maga vagy ügyvéd által védheti magát, de csak kifogástalan ügyvéd választható, ki a periratokat csak a bírák lakásán tekintheti meg, de másolni mit sem szabad.

Minden a legnagyobb titoktartással eszközlendő, a nyilvá-nosság tökéletes kizárásával.

A per sietendő, és annak állásáról a királynak hetenkint jelentés teendő.

Ürményinek elvileg nem volt kifogása az utasítást illetőleg, de egyes pontokra kételyei merültek fel, így nem volt bizonyos, vajjon szabad választás útján, vagy hivatalos úton neveztesse-nek-e ki az ügyvédek? szabad-e a jegyzőnek az üléseken jelen lenni? kik másolják az iratokat? A kancelláriához vagy egye-nesen a királyhoz terjesztessenek-e fel a jelentések? ki fogja elhatározni a gyanuokok elégségét elfogatás esetében? Hogy a gyűlöletet magától elhárítsa, javasolta, hogy a nádorhoz inté-zendő jelentés útján, a nádor eszközöltesse az elfogatásokat. Úgy azt is javasolta, hogy az elfogatásokat a királyi tábla csak

teljes ülésében rendelkezze el, ezek után azt is kérde, vajjon a királyi személynök minden kihallgatásnál jelen legyen-e?

Mind e kérdésekre pótutasítást kapott, a táblai jegyzők a tárgyalásnál jelen nem lehetnek, dolgaikat az ítélőmester, vagy egy bíró végzi. A másolásokat eskü alatti jegyzők végezzék, a jelentések a királynak küldendők.

Továbbá a vádlottak magok választhatják ugyan a védő ügyvédek, de csak a kimondott minősítés szerint. Az elfogatás szükségét a királyi tábla határozza el, az eszközés a nádor útján történjék. Egyúttal alkalmazkodás végett megküldettek az utolsó felségsértési pernek iratai.

A szinte levél útján megkeresett *Lányi*, ehhez pótló utasítást adott, mely szerint a kihallgatások és szembesítések a királyi táblának 4—5 tagból álló bizottsága által történjenek, a személynöknek nem szükséges a kihallgatásokon mindig jelen lenni, végül, hogy *Somogyi* ítélőmester vezesse a jegyzőkönyveket.

A siettetés különösen kötelességül tétetett.

A szükséges iratok már a tárgyalások alatt megküldettek az ügyigazgatónak, ki mint közvádó, az ügymenetre nézve nagy hatáskörrel birt. Mint a korona jogai védőjének, a pernek minden mozzanata tudomására jött, azért minden adat kezei közt volt és így a legnagyobb befolyással birt nemcsak az ügyre, de a bírákra is.

Az akkori királyi ügyigazgató *Németh János* volt, kit kortársai egybehangzólag lelkiösmeretnélküli embernek jellemeztek, akit nem a meggyőződés vezetett, de akiben durva lélek, határtalan birvágygyal egyesült, ki hatalmával méltatlanul visszaélt, sőt azt nem is palástolta, és rosszakaratának minden alkalommal tárt utat engedett.*)

*) Pulszky Ferenc ismert művében a következőkép jellemzi: Benne a kegyetlenség a legalacsonyabb haszonleséssel párosul, és a corpus juris ismerete alig fűdi el a ravasz durvaságot, ki midőn az ország veszedelmének elhárításáról szól, a maga hasznáról soha meg nem felejtkezik, a védő ügyvédek terrorizálva fenyegeti, hogy fejökkel játszanak, s áldozatainak kínjaiban gyönyörködik.

Szirmay Antal a jakobinusokról írt történetében Némethről a következőket mondja:

Első teendője a vádlevél beadása volt, mely latin nyelvről magyarra fordítva, így hangzott:

„Tisztelettel előterjesztem, hogy *Martinovics Ignác József* szászvári apát és királyi tanácsos felkarolva a francia demokratikus elveket, (melyek a rendes állami viszonyok felforgatására céloznak, és már első feltűnésük alkalmával a virágzó francia birodalmat tényleg felforgatták), oly tervet készített, melynek feladata vala Magyarországon is forradalmat támasztani. Vele szövöttek: *Hajnóczy József* kamarai titkár, *Laczkovics János* a Greven ezred nyugalmazott kapitánya, *Szentmarjay Ferenc*, gróf *Sigray Jakab* a dunántúli kerületi tábla számfeletti ülnöke, *Szolarcsik Sándor*, *Bacsányi János* és mások. Megfeledezvén az Isten, a király és a haza iránt tartozó hűségről, a királyi felségtől nyert jótéteményekről, megvetve a törvény szigorát, nem rettegve Istentől és emberektől, a forradalom létrehozása céljából, a jelen évben titkos társaságot alakítottak. Ennek megalapítása, kifejlesztése, és megszilárdítása végett, a társaság tagjai között kétféle katekizmust terjesztettek; az egyik a szabadság és egyenlőség társasága, a másik az ugynevezett reformátorok számára készült. Továbbá a társaság szabályait és jelvényeit meghatározták; a királyi felség személyét és méltóságát sértő, dögletes forradalmi iratokat hoztak forgalomba. Ekkép úgy a királyi felségnek, törvényes és kegyelmes uralkodónknak java és felsége ellen; mint egyszersmind az ország és alkotmány vesztére, a trón és a fenálló kormányforma megdöntésére egye-

1794-ik évi december 10-étől fogva Budán a királyi várban lakott, katouák őrizték ajtaját, élelmezését, úgy vendégeit a nádori konyhából hapta, hozzá Kazinczy szerint naponta egy Souverain'd'ort = 13 frt 40 kr napidíjat húzott. Szirmai szerint hanyag és felületes, de természeténél fogva vádaskodni szerető ember volt, ki a jakobinusok peréből nagy vagyont harácsolt ki, mert nagy értékű ajándékokat kapott, a haza iránt leghívebbeket is bele keverte, csakhogy magának rettegésükből hasznot zsaroljon, ha hatalmában lett volna, az egész országot perbefogni, azt is megtette volna. Zichy országbíró és Ürményi személynök által, a nádor útján, a király is értesítettett eljárásáról, minek következtében fel is szállítottatt, hogy ily szokatlan eljárástól álljon el. De Németh magát II. Ulászló dekretumának 3. pontjával védte, mely szerint ajándékot elfogadni mindaddig joga van, míg magát megvesztegetni nem engedi, ezen felül még ezer aranyból álló pótlékot kapott a királyi kinestárból, mihelyt az elítélteknek kivégeztetése végrehajtott.

sült erővel összeesküdtek; a közjó szándékos feldúlására, az alkotmány és törvény megsemmisítésére, az ország békességének és nyugalmanak megzavarására törekedtek; ily módon a felségsértés és hűtlenség bűnére vetemedni nem áttallottak.

Minthogy pedig azokat, kik a király java és méltósága, úgyszint az ország ellen összeesküvést szerveznek, szervezni megkísérlenek, vagy azt, arról tudomással birva, el nem árulják, *Szent István* második törvénykönyvének LI-ik, az 1715-ik évi országgyűlésnek VII., az 1791-ik évi országgyűlésnek LVI-ik cikke, és egyéb e tárgyra vonatkozó, szükség esetén utólag idézendő törvények fővestésre ítélik, egyúttal jószágaik összeírását és zár alá helyezését rendelve el: tisztelettel felkérem a királyi ítélőtáblát, hogy a nevezett felségsértőket, kik az idézett törvények értelmében már előzetesen őrizet alá helyezettek, rövid hatánap kitűzése mellett, személyes megjelenés és védelem céljából, a maga színe elibe idézze, hogy irányukban úgy járjon el, mint az igazság követeli (előre bocsáttatván a fennevezett apátnak a bármas könyv harmadik részének 47. címében elrendelt degradációja) és hogy ekkép a hűtlenek makacsságát megtörje, egyszersmind a romlott és vétkes emberek féktelenségét elnyomja.“

A királyi tábla november 31-iki ülésén vette kezdetét a per. *Űrményi* elnöklete alatt a teljes számú bírák jelenlétében. A bírák voltak: *Almásy Pál* és báró *Révay Pál* táblai bírók. *Berzeviczy* alnádor, *Tihanyi* alországbíró, *Somogyi*, *Kornis*, *Aczél* és *Majláth* ítélőmesterek; *Lányi*, *Bernát*, *Űrményi*, *Mikos*, *Fáy*, *Bay*, *Miller*, *Mihályfy*, *Melczer* ülnökök. Végre a királyi ügyigazgató *Németh János*.

A megbízó és buzgalomra intő királyi leirat felolvasása után bemutattatott az adott eljárási utasítás. Egyszersmind a személynök jelentése, hogy az ügyigazgató vádlevelét benyújtván, a vádlottakat december 3-ára idézte meg, és hogy az ülés Budán a várban tüzetett ki, továbbá, hogy *Almásy Pál* elnöklete alatt, *Berzeviczy* alnádor, *Somogyi* ítélőmester, *Bay* és *Mikos*

ülnököket a vádlottak kihallgatására bizottsági tagoknak nevezte ki. *Somogyi* lett az előadó.

A foglyok ugyan e nap egy táblai jegyző által „*ex vinculis*“ megidézettek, kik *Martinovics* kivételével az idézést tudomásul vették, csak *Martinovics*, mint bécsi lakós, azonnal felszóllalt az illetőség ellen.

A királyi tábla ülése a budai ferencrendiek zárdájának ebédlőjében tartatott, hová a vádlottak kezükön és lábukon bilincsben vezettettek.

Első volt *Martinovics*, ki előtt felolvastatott az idéző parancs. *Martinovics* ismételte kifogásait, mert Bécsben lakik és mert már saecularisatiója alkalmával kimondatott, hogy nem Magyarországi illetőségű.

Martinovics úgy vélekedett, hogy Bécsben több befolyásos jóbarátja van, itt pedig több ellensége, és hogy a századok előtt hozott, határozatlan magyar törvények sokkal szigorúbbak, mint az ausztriaiak.

Kifogásolta, mint egyházi személy a bilincseket is, de egyaránt akart társaival mindenben osztozni, azért nem kérte bilincseinek levételét, a tábla a kifogások tárgyalását későbbre halasztotta, és a vádlottat a védő választására szóllította fel. A többiek hallgatva fogadták a királyi tábla idézését.

A további kihallgatás december 11-ére hallasztatott.

Ez alatt a vallomások által terhelt többi gyanúsítottak a királyi ügyigazgató indítványára, a nádor útján, katonaság által fogattattak el.

Az ország minden részeiből összehurcolt foglyok száma, december közepéig, harminckettőre emelkedett. Névsoruk következő:

Abaffy Ferenc Aradmegye követe, *Szentjóni László* és *Verseghy Ferenc* költők, *Juhász János* proemontrei, *Makk Domonkos* pálosrendű papok, *Szabó Imre* körmendi plébános, *Landerer* és *Paczkó* nyomdászok, *Szechenácz* kamarai tit-

kár,*) *Szén Antal* ottani tisztviselő, *Ambrózy Pál* királyi ügyész és *Rosty János* táblai jegyző, *Rosty Pál* és *Szulyovszky Menyhért* földbirtokosok, *Marton István* pestmegyei, *Brehm János* körmendi orvosok, *Tausitz Ignác* nevelő, *Illés, Lukács, Öz, Vrhovszky* és *Uza* ügyvédek, *Baranyai, Bujánovics, Erdélyi, Csaszner, Kopasz, Szláv János, Ujgyörgyi* jurátusok, *Aszalay, Haliczky* tanár, *Sehi* színész, *Paiczkofer* polgár, *Jakics* papirkereskedő, végre akkori nemzeti irodalmunk legkitűnőbbje: *Kazinczy Ferenc*.

A tudományok buzgó munkása, a hazai irodalom ujjászületésének egyik fő apostola, távol élt minden politikától, de az ország legkitűnőbb egyéneivel összeköttetésben levén, természetes szövetségese volt azon pártnak, mely az állami intézmények szabadelvű átalakítását tűzte ki célul. A szabadság és egyenlőség eszméje vezette őt a szabadkőművesek páholyába és onnan *Martinovics* társaságába.

Öt év előtt csak egyszer találkozott *Martinovics*csal, de cinizmusa miatt már akkor visszarettent tőle. *Laczkovics*ot sokkal többre becsülte, de nem rokonszenvezett a féktelen szenvedélyű emberrel. Annál bensőbb viszony kötötte őt 1791-ik évtől össze *Hajnóczyval*. De *Hajnóczy* nem avatta őt be a társaság veszélyes titkaiba. Más úton jutott *Kazinczy* a reformátorok társaságába.

Szentmarjai zempléni útja alkalmával fölkereste *Szulyovszky Menyhértet*, és *Hajnóczyra* hivatkozva egy katekizmust adott neki *Kazinczy* számára, *Szulyovszky* azt *Kazinczynak*, mint jóbarát és szomszédjának át is adta. Találkozván *Szentmarjaival Szatmárott*, kinyilvánítá előtte aggodalmát, ki azzal nyugtatta meg, hogy ha *Pestre* jön, közli azokat a társasággal, mert hi-

*) Szirmay szerint Szeesenacz Jakab illyr eredetű, a magyar királyi udvari kamaráinak titkára volt, nagyon gyanusnak látszott, és azért a hivatalból elbocsáttatott, barátainak nagy kíséretével Budán kezdett dorbézolni és azokat dús ebéddel fogadni. Végre megintetvén, hogy a városból menjen ki, és jeleljen ki más tartózkodó helyet, 1795. évi május 8-án Zombort jelelte ki, hol az eljárásának meghagyatott, hogy éber szemmel legyen iránta.

szen az egész csak a nemzet ébresztését célozza. *Hajnóczynak* neve szinte megnyugtatóra szolgált.

Csakhamar megújultak aggodalmai. Julius közepe táján kiakart lépni a társaságból, és elégette a katekizmust. *Kazinczy* elfogatásának egyik oka *Szentmarjay* azon vallomása volt, hogy *Szulyovszky* által vétetett fel a társaságba, de a főoka általánosan ismert szabadelvűsége, és az irodalomban elfoglalt állása volt.

Kazinczy Zemplénmegyében fekvő *regmeci* falusi magányában nyugodtan élt az irodalomnak és a kertészetnek. December 14-ike éjjelén lepte meg egy dzsidás katonatiszt a Budára vezetési parancsal. *Ujhelyre* kísértetett 12 dzsidás által, hol *Szulyovszkyval* és *Tancsicsal* találkozott, innen megnyugtató és bátorító szavakat írt édesanyjának és nővérének.

Az elfogatások zajtalanul hajtottak végre. Csak két tragikus eset jött közbe, *Fodor József* volt gárdista,*) *Sághy Mihály* báró ipjánál, és *Kraly József* kamarai uradalmi felügyelő *Slavóniában***) agyonlőtték magokat, és ez által sokakat sok zaklatástól mentettek meg, különösen *Heves-* és *Borsódmegyében*, úgy *Slavóniában*.

A kihallgatások a királyi tábla küldöttsége előtt december közepétől, a követő 1795-ik év január és február hónapokban szünet nélkül tartottak.

A kérdések leginkább voltak: „Kitől kapták a katekizmusokat?“ „lemásolták-e? s közölték-e másokkal?“ „Mit tudnak a titkos társaságok céljairól és tevékenységéről?“ és „kiket vettek fel tagokul?“

A foglyok igen óvatosan és tartózkodóan nyilatkoztak, mindenkép eltávolítani igyekeztek felforgatási szándékukat és mentették magukat úgy, mint másokat.

Tancsics és *Juhász* állításaik szerint a katekizmust átvették

*) *Fodor*, *Szirmay* szerint később a helytartóságnak titkára volt, és *Dormandházá*n, az elfogatására érkezett katonatiszt jelenlétében, a már készentartott pisztollyal lötte magát agyon, 1795-ik évi január 20-án.

**) 1795. évi február 4-én Pesten a „Hét választó fejedelemhez“ címzett vendéglőben.

ugyan, de olvasatlanul visszaadták, *Aszalay* és *Lukács* szinte átvették, de mert német volt, és nem tudnak németül, nem értették. *Kazinczy* és *Makk* elismerték, hogy értették, de ép azért elégették. Mások azzal védekeztek, hogy a katekizmusban csak valamely külirodalmi munkát véltek találni, azért figyelemre sem méltatták.

Kik nem tagadhatták a társaságba belépést, azzal védekeztek, hogy a társaságot csak előkészítő eszköznek vélték lenni a jövő országgyűlésre, így *Őz* és *Brehm*. Mások másokrai háritással reméltek magukon segíteni, így *Verseghy Hajnóczyt*, *Hirgeist Szentmajait* okozta.

Sokan ellenmondásba keveredtek mások vallomásával, így *Tancsics* többekkel, *Bujánovics Vrhovszkyval*, *Lukács Pál Szentmarjaival*, egyik rész tagadta az átvételt vagy az elolvasást, a másik rész erősítette.

Kazinczy Szulyovszkynak tett ígérete folytán, december 29-én tartott első kihallgatása alkalmával mindent tagadott. Az ügyigazgató kérdésére elismerte, hogy a szathmári installáció alkalmával saját kocsiján vitte *Szentmarjait Patakra*. Másik kérdésére: minő levél ez? „*Szentmarjaihoz* egyetlen egyszer írt levelem — válaszolá *Kazinczy* — *Klopstock* munkái végett írtam.”

Bay táblai bíró, mint „osztályos mindig szeretett atyafiát”. *Berzeviczy*: *Krisztus kínszenvedésére kérte, hogy valjon meg mindent, hogy így könnyíthesse sorsát. Kazinczy* állhatatosan mondotta, „hogy nem vétett, azért mitsem valhat”.

Január 30-án harmadszor jelent meg *Kazinczy* a táblai küldöttség előtt. *Németh* felolvasta előtte *Szulyovszky* vallomását, de *Kazinczy* félbeszakítá, „most mindent elmondok, csak *Szulyovszky* gyermekei tekintetéből hallgattam eddig.”

Négy nap múlva klasszikus latin nyelven írt nyilatkozatában elbeszélte viszonyát *Szulyovszky* és *Hajnóczyhoz*. Magasztalja utóbbit mindenek felett; elbeszéli mily hatást tett reá a katekizmus, melyet tűzbe dobott, elismeri hibáját és aláveti magát a büntetésnek, ha a haza java azt kívánja.

Néha a foglyok egymásnak súlyosbítást is szereztek különböző vallomásaik által.

Így *Szlávy János* elmondta, hogy *György fivére* átvette a katekizmusokat, de mint nevetségeseket visszaadta, hogy *Turos Péter* lelkésszel közlé a katekizmusokat, hogy *Kazinczy Miklós* és *Uza Pál* szinte átvették és lemásolták a katekizmusokat.

Hirgeist beismerte, hogy a katekizmus átadása mellett felvette *Szmetánovics Károlyt* és *Szilla Miklóst*.

Erdélyi László pedig állította, hogy a katekizmust és a szabályokat *Schi* színésznek adta át.

Baranyai Mihály említé, hogy a demokratikus katekizmust átadta *Hendrey Pálnak*, de ez azt tagadta.

Január 3-án foglalkozott a bizottság először behatóan a bűntények megállapításával. *Somogyi* előadta, hogy azon évi május havában az alkotmány felforgatására két titkos társaság alakult, elolvasta mindkét társaságnak latin nyelven írt katekizmusát, előadta szabályait, megmagyarázta titkos jeleit.

Előterjesztette mily iszonyatos volt a vállalat, mely annyi jó polgárt veszéllyel fenyegetett, elmondta, mit ismert be *Martinovics*, és mit vallottak be bűntársai, végre új gyanúval terhelt egyéneket indítványozott elfogatni.

A királyi tábla egyelőre felolvasta a katekizmusokat, és egyértelműleg határozta el, hogy a katekizmus terjesztése a felségsértés büntettét képezi, minek folytán *Kazinczy*, *Sehy*, *Szilla*, *Szmetánovics* és *Uza* elfogatni rendeltettek, *Hendrey* és *Turos* ellen bővebb vizsgálatot határozott a kir. tábla, ellenben *Szlávy Györgyöt* nem találta terheltnék.

De később mind annyinak elfogatása csakugyan megtörtént, sőt *Szlávy György* és *Turos* is elfogattak.

Első, ki szabadságát visszanyerte, *Szabó Imre* körmendi plébános volt, mert *Sigray* gróf az őt terhelő vallomását visszavonta. Rövid vizsgálati fogság után szabadságukat *Scheczenácz*, *Haliczky* és *Paczkó* nyomdász is visszanyerték.

Voltak olyanok is, kik bár némely vallomások által gyanúsítottak, mégis elkerülték a vizsgálati fogságot, ilyenek voltak *Balugyánszky* tanár, *Kazinczy Dénes*, *Pruzsinszky* jurátus, *Mihálkovics*, *Tarján*, *Tomek* egyetemi tanulók, és számos mások, nemkülönben gróf *Keglevics Ágoston* és *Szucsics Ignác* alispán, kiket *Szentmarjay* gyanúsított; *Marjási* gömörmegyei alispán, *Pichler*, úgy *Rothweiler* és *Lander* helytartósági tisztviselők, *Bencsik György* és *Szezs* (Szelhets) nyelvmester.

Ennek oka volt, mert a királyi tábla nem hagyta magát elragadtatni a vádló ügyigazgató túlbuzgósága által, és mert a vádlottak minden áron menteni akarták társaikat.

Így történt *Lander* feladásával, ki *Szént*, *Rothweilert* vádolta a katekizmusok átvételével és elolvasásával, kiket az ügyigazgató szeretett volna perbefogni, de a tábla szabadon bocsátá őket.

Február 23-án, a kihallgatások befejeztével, a foglyok és vádlottak negyvenketten voltak. Ekkor mindannyi behivatott és megkérdezett, ki akarja maga-magát védeni, és ki akar védőt nevezni. *Martinovics*, *Szentmarjai*, *Szolarcsik* és *Verseghin* kívül a többi vádlott mind védőt kívánt.

Kazinczy eleinte nem akart választani, míg végre megnyugodott *Sároi Szabó Sámuel* ügyvéd személyében, kivüle még öten Szabót, tizenhárman *Madács Sándort*, négyen *Tóth Pápay Sámuel*t, hárman *Horváth Jakab*ot és egy *Nagy Sándor*t választotta, a tábla a választásokat helybenhagyta. Tizen hivatalból kértek számukra védőt rendelni, ezeknek *Spillenberg Pál* rendeltetett védőül.

Az ügyvédek a titoktartási esküre felszóllíttatván, erre nézve nyilatkozatot adtak be, úgy a felső helyről adott utasításokra nézve is, melyben elismerik az új tanok veszélyességét az államokra nézve, de azért véleményük szerint a törvényes szokásoktól eltérni nem lehet, mert a titoktartás úgy sem fogja az új tanok terjedését gátolni, különben a már letett ügyvédi eskü elegendő biztosíték a titoktartásra nézve.

A védelemre szükségesnek tartják, hogy a vádlottak szabadon védhessék magokat, hogy első vallomásaikat módosíthassák, és hogy azt okadatolhassák, szükséges, hogy minden terhelő körülmény, vagy ellenmondó vallomás velük közöltesse, szükséges, hogy ügyvédekkel bármikor értekezhessenek, nemkülönben a többi vádlottakkal, ha szintén egy bírósági tag jelenlétében is, de főleg azt kívánják, hogy az iratokat kellőleg tanulmányozhassák, és hogy a védíratok száma ne legyen megszorítva.

A személynök nem ellenezte kívánataikat, de a titoktartási eskütől nem akarta őket felmenteni. Az ügyvédek belenyugodtak, csak *Horváth Jakab* mondott le a védelemről.

Nem úgy a királyi ügyigazgató, ki mindenkép gáncoskodott a védők irányában. Szerinte védenecikkel csak egyszer találkozhattak, a védíratok is előbb *Németh* kezeibe jöttek, és sokszor megcsönkítva jutottak rendeltetésök helyére. Többször fenyegetéssel akart pressziót gyakorolni. „*Fejével játszik az úr!*” mondá egyszer *Sárói Szabónak*.

A királyi ügyigazgató a felségsértés vádját emelte *Martinovics* és társai ellen. Vádját az 1715. és 179°/₁. évi, úgy Szent-István törvénykönyvének LI. §-ára alapítá, melyek szerint a király és ország ellen *összeesküvők*, azoknak *részesei*, *elhallgatói*, *beleegyezői*, felségsértést követnek el.

E pontok képezték a per sarkpontját, vajjon meg vannak-e mindezen minősítések és tények, a vádlottak által elkövetett tettekben?

A vádló ügyigazgató az összeesküvést bizonyítottnak vette, és részeseknek tekintette mindazokat, kik a társaságba léptek, a katekizmust átvették, olvasták, kiknek arról tudomásuk volt, és jelentést nem tettek.

A törvények alkalmazásában lelkiismeretlen szigorral járt el, nem az igazság kiderítésén fáradozott, de azon, hogy mentől többre a legterhesebb bűn súlya nehezedjék.

Az ügyvédek kötelességükben lelkiismeretes komolysággal jártak el.

Felhozták, hogy a törvények csak a király személye elleni tényleges tettekről szólnak, hogy a törvények az egyedüli mérvadó, nem pedig bármily magyarázatok, azért a titkos társaságokbai lépés még nem felségsértés.

A kir. ügyész kötelessége bizonyítani, hol, mikor, és mily körülmények között alakult az összeesküvés? nem bizonyítás esetében pedig még a hűtlenség vádját sem emelheti.

A katekizmus szerzői, olvasói, nem vádoltathatnak felségsértéssel, mert bármely iratok írását és olvasását nem korlátolja pozitív törvény, azért legfeljebb bírsággal büntethetők.

A királyi ügyész azon állítása, hogy a katekizmusok francia demokratikus, a jelen alkotmányt felforgató elveket foglalnak magukban, véleményük szerint nem áll, mert azoknak tételei már más, számtalan szabadon olvasott könyvekben is fordulnak elő, anélkül, hogy azok hatóságilag helytelenítették volna.

Figyelembevenni kéri, hogy II. József és az 1790-iki országgyűlés alatt tökéletes szabadsajtó uralkodott, és hogy nincsen törvény, mely a gondolatoknak írásbani közlését tiltja.

A vádló ügyész további állítása, hogy a katekizmusok veszővel fenyegették a köznyugalmat, szinte nem áll, mert arra iratok nem elegendők. Franciaországban is arra hatalmas emberek, sok pénz, és fegyveres erő volt szükséges, de itten ezekről szó sincs, a katekizmusok utópiákat tartalmaznak. A vádlottak szegény magánzó emberek, azért megfoghatatlan, hogy teljesíthetnének ilyesmit.

A vádlottak egy részét szekrényeikben elrejtett iratok alapján vádolnak, már pedig az ily iratok, míg napfényre nem jönnek, csak gondolatok, melyek mindenkor módosíthatók. De még saját vallomásaik sem elegendők, más bizonyítékok hiányában az elítélésre, különben a vádlottak, mint nemes emberek, jogosítva voltak, az alkotmány átalakítását célzó eszméiket, országgyűlésen kívül is terjesztetni.

Sajnos, hogy a vád- és védiratokat magokban foglaló jegyzőkönyvek, eddig nem voltak feltalálhatók, és így Fraknoi szerint csak egyes ügyvédek jegyzeteiből lehetett azokat pótolni.

De a fenmaradt töredékekből is mérlegelhetjük azon tátongó űrt, mely már az akkori időben is szükségtelen középkori kegyetlenségen alapuló vádak, és csak elméletben, minden következés nélkül maradt állítólagos bűntények között létezik, láthatjuk azokból, hogy a titkos társulatok céljai az akkori állapotokban csak egyesek utópiái voltak, melyek felfedezésük idejében, még minden tényleges eredmény nélkül, tulajdonkép csak kísérletek voltak.

A meghalt II-ik Lipót talán visszaemlékezett volna, hogy Toscanában akkor már rég eltörölte a halálbüntetést, hogy a toscanai büntető törvénykönyv már fokozatos különböztetést tett a kísérlet, a részvétel és az elkövetés között, és talán kegyelemadás útján pótolta volna, mit a hazai törvényhozás egy középkori barbár törvényen javítani elmulasztott.

Ezen téves minősítés, és még tévesebb alkalmazásnak lett annyi vértanu áldozata.

VIII.

Az ítéletek.

A királyi ügyigazgató türelmetlenül siettette a peres eljárást; a védiratokat csak egy válasz, és egy viszonzválaszra szorította, és oda törekedett, hogy a tábla a pert, a márciusi törvénszünet előtt tárgyalhassa.

Ezt akarta *Ürményi* személynök is, hogy az országot megnyugtassa. Bár 9 bíró elegendő lett volna, a személynök javaslatára a király mindannyi táblai bíró együttmaradását rendelte el. Azonban a személynök látta, hogy a perek még elegendően nincsenek felszerelve, azért azoknak tárgyalását, a nádor beleegyezésével a husvéti szünet utáni időre halasztotta.

1795-ik évi ápril 20-án tartotta a királyi tábla első ülését,

melyben megkezdé a perek előadását, és folytatta megszakítás nélkül 24 ülésben.

A bírák behatóan foglaltoztak a periratokkal úgy, hogy a hetedik ülésen hozatott már az első ítélet.

Már 1795. január 3-án elhatározták a bírák, hogy a *Martinovics* által célbavett titkos társaságok törekvése „az alkotmány megsemmisítésére” célzott. A vallomások és védiratok nem gyengíték meggyőződésüket, hogy „a titkos társaságok a királyi hatalom és a közjó ellen irányulva, a királyt *trónjától* megfosztani, és az alkotmányt felforgatni célozták, egyszersmind az ország lakóit lázadásra buzdították”. Úgy a katekizmusokat, mint a királyi felség megsemmisítését és az alkotmány felforgatását célzó iratokat veszedelmeseknek nyilvánították, és így mindazok, kik a titkos társaságokba beléptek, vagy azokról tudva, azokat fel nem jelentették, a királyi tábla meggyőződése szerint, a felségsértés büntetében vétkeseknek tekintendők.

Azonban amily szigorúak voltak a tényező elvek megállapításában, ép oly szigorúak voltak azok alanyi alkalmazásában is, és bűnösöknek csak azokat ítélték, akik a titkos társaságok céljainak teljes ismeretével bírtak, és öntudattal járultak a tervezetek előmozdításához, egyszersmind az elvek vészthozó jellemét belátták.

Ezek alapján a királyi tábla minden egyesnél szigorú vizsgálat alá vette a vádak bizonylatait. Így történt, hogy míg a királyi ügyigazgató 42 egyén ellen emelt felségsértési vádat, a tábla csak 14 vádlottnál találta a vádat megállapíthatónak.

Martinovics volt az első a soron. *Martinovics* ismét kifogásolta az illetékességet, de elutasítottatott. A tényre nézve nehéz volt helyzete, előbbi vallomását vissza nem vonhatta, úgy a tényeket sem tagadhatta, csak szándéka tisztasága körül forgott önvédelme. Ismét felhozta *Lipót* király megbízását, üdvös titkos szolgálatait, kérvén egyszersmind állításai bebizonyítása végett a bécsi vizsgálóbizottságot megkérdezni, mi a nádor út-

ján megtörténvén, csakugyan érkezett elismerő válasz Martinovics üdvös szolgálatairól és a királyhozi ragaszkodásáról.

A királyi tábla nem vette figyelembe Martinovics titkos szolgálatait, és őt, mint fejét „a királyi fenség elleni összeesküvésnek, és mert a királyt gyalázta, őt trónjától megfosztani, az alkotmányt felforgatni, és az ország lakóit fellázítani tervezte“, fő- és jószágvesztésre ítélte.

Ugyanezen büntetéssel sujtotta, saját vallomásaik alapján, a négy igazgatót.

Súlyosbító körülményül vétetett *Martinovicsnál*, hogy „a király kegyelmével elhalmozta, és azzal visszaélt“; *Hajnoczynál*, hogy „különös műveltséggel birt“ és királyi tisztviselő volt; *Iaczkovicsnál*, hogy „saját nemzete ellen is dühöngött“; *Sigray és Szentmarjaynál*, hogy „oly buzgón működtek a tagok felvételénél, és mások elesábitásánál“.

Az igazgatók által fölvetett tagok sorából a királyi tábla kilencet ítelt halálra.

Köztük volt *Verseghi* is, ki védelmét arra fekteté, hogy nem tudta, hogy a titkos társaságokbai belépés tiltott cselekmény, még kevésbé, hogy vést hozhat, de a tábla nem fogadta el mentését.

Még szerencsétlenebbül védte magát *Szolarcsik*. Azt hozván fel, hogy a katekizmusokat csak futólag olvasta és azt vélte, hogy tudományos társaságba lép, azután ellenmondásokba keveredett, de legjobban terhelte, hogy a felvételre hivatkozott tanui meghazudtolták, így mentése, mint nem valószínű, figyelembe sem vétetett.

Sokkal szellemesebben védte magát *Őz Pál*, ki különben is a legtehetségesebb ügyvédeknek volt egyike, védnöke dacára, maga fogalmazta védiratát. Elismerte a katekizmus átvételét, másokkali közlését, úgy a titkos társaságok ismeretét, mesterialleg kifejtette, hogy politikai elvei összhangzásban vannak a józan ész és természet jogtörvényeivel, és így az nem lehet vád

tárgya, de a királyi tábla nem okadatolásait, hanem csak pusztán vallomását vette alapul ítéletének.

Szén, Szláv János és Vrhovszky szinte beismerték, hogy a titkos társaságokba felvételtek, és hogy a katekizmusokat nemcsak átvették, de lemásolták is.

Ezenkívül bonyolultabb esetek is fordultak elő. *Szulyovszky* elismerte, hogy a katekizmust átvette és *Kazinczy Ferencel* közölte, azt is tudta, hogy azon iratot egy titkos társaság terjeszti, ez még nem volt elég, még azt is elmondta, hogy a katekizmus veszélyességéről vitatkozott *Szentmarjai*val, miből a királyi tábla következtette, hogy felismerte a katekizmus veszélyességét, de azokat feljelenteni elmulasztotta, és így öntudattal lépett be a titkos társaságba.

Ugyanezen indok vezette a királyi táblát, midőn *Kazinczy Ferencre* és *Szentjóni Szabó Lászlóra* kimondotta a halálos ítéletet.

Ellenben a többi vádlottat, mivel a királyi ügyigazgató, mint vádló, vádpontjait nem bizonyította eléggé, a vádsúlyak alól a királyi tábla felmentette; de azért, mivel a katekizmusokat leírták, tizenötöt két évtől tizig terjedő fogságra ítélte. *Landererre, Uza Pálra* és *Laczkovics Lászlóra* szabta a legsúlyosabb ítéletet, különösen mert *Uza*, mint ügyvéd, ismerte a törvényt, és *Landerer*, mint nyomdász sokat működött titkos iratok terjesztésében.

Enyhítő körülménynek vette *Hirgeisznál*, hogy *Szentmarjai* a katekizmus átvételénél vonakodott őt a titkos társaságok céljáról felvilágosítani, de főleg fiatal korát. *Erdélyi Lászlót* szinte fiatal kora, *Aszalait* pedig majdnem hülye állapota mentette, ez okból mind a három büntetése csak öt évi fogságra szabott.

Nyolcan ítéltettek három évi fogságra. *Szmetánovics Károlynál* a bírák nem vették bizonyítottanak, hogy öntudatos gonosz szándékkal vette át a demokratikus katekizmust.

Tancsicsra nézve szinte nem vétetett bizonyítottanak, hogy a „corpus delicti“-nek tökéletes ismeretével birt.

Juhász Jánosnál csak azon körülmény vétetett bizonyított-nak, hogy veszedelmes iratokat tartott magánál.

Lukácsra nézve a bírák nem találtak egyebet bizonyított-nak, minthogy mint törvénytudó ügyvéd fel nem jelentette a titkos-társaságok létét, de mert a katekizmust leirta és másoknak ol-vasni adta, büntetésre méltó cselekvényt követett el.

Bujánovics azon mentsége, hogy az idegen nyelven írt katekizmust *Volney* művének tartotta, melyet szabadon olvastak, nem vétetett ugyan figyelembe, de a többi vádpontot nem látta a királyi tábla bizonyított-nak.

Makk, Szlávay György és *Újgyörgyi* három évi, *Pruzsinszky* két évi fogságra azért ítéltettek, mert feljelentést nem tettek.

Hat vádlottnak a királyi tábla a kiállott vizsgálati fogságot tudta be büntetésül. *Baranyai* a katekizmusok leírása által ugyan terheltnek vétetett, de mentségére szolgált, hogy *Szentmarjai* elfogatása után mindenről jelentést tett.

*Turosr*a nézve nem találták egészen bizonyítva, hogy *Szlávay János* neki a demokratikus katekizmus egész tartalmát ledik-tálta, úgy azt sem, hogy Turos a lediktált részekben felismer-hette az elvek veszedelmes voltát, azért szinte csak azt vette bizonyított-nak, hogy a gyanus dolgokat fel nem jelenté.

Marton orvosra nézve, noha elismerte, hogy a reformáto-rok katekizmusát elolvasta, de nem vétetett bizonyított-nak, hogy a titkos társaság forradalmi céljáról és a katekizmus forradalom előkészítési természetéről tudattal birt. és így hasonlólag csak a feljelentés elmulasztása számíttathatott be neki bűnül.

Abaffy Ferenc és *Kazinczy Miklóst* illetőleg ugyanezen in-dokok hozattak fel.

Az egészen felmentettek között voltak, a különben a kate-kizmusokról tudó *Sehy Ferenc* és *Szilla Miklós*, de az egyiket a tett feljelentés, a másikat pedig fiatal kora mentette meg.

Bacsányi, dacára *Martinovics* vádjának, szinte a felmentet-tek között volt, „mert vallomása — úgymond — nem tette

azon benyomást, hogy az összeesküvés céljait ismerte és ahhoz csatlakozott volna.”

A királyi tábla, mint láthatjuk lelkiismeretesen és egész szabadságban ítél, a királyi ügyigazgató nyomásának ellenállott, felismerhetjük ezt a legjelentékenyebb politikus *Abaffy* és *Bacsányi* a bíres költő ellen hozott ítéletekből, melyek bizonyára elégségesen mutatják, hogy a bírák nem ítélték titkos utasítás szerint, mindezekre nézve talán legtöbb érdeme van, az éppen az udvar által ajánlott ítélőmester *Somogyinak*.

Mindenütt el volt terjedve a hír, hogy a halálbüntetés csak azért mondatott ki, mert a bírák tudták, hogy az elítéltek kegyelmet kapnak, de ezen hírt megcáfolja azon körülmény, hogy a bírák az első halálítéletek megerősítése előtt már több vádlottat felmentettek, és hogy a halálítéletek megerősítése után még két halálítéletet hoztak.

Különben tagadhatatlan, hogy nagy befolyást gyakoroltak a bírákra az akkori politikai állapotok, melyek a francia forradalom kicsapongásai és véres áldozatai ellenében megtorlást provokáltak.

Most, midőn nézeteink megtisztultak, kedélyünk izgatottsága megszűnt, jogfogalmaink a humanitás alapján működnek, a szigorú régi magyar törvények alkalmazását kárhoztatnunk kell, azonban nem kell felejtenünk, hogy a régi felségsértési, minden esetre túlszigorú magyar törvényeket, a régi idők viszonyai szükségesnek tették, továbbá, hogy az akkor kegyetlenkedő francia forradalom, melynek vérpadján a király, a királyné és annyi, meg annyi vértanú áldozatul esett, a kedélyeket annyira felháborította, hogy nem lehet csodálkoznunk, ha a bírák is azok ellen, kik a francia forradalom példáját utánozni készültek, a középkor kegyetlen törvényeit alkalmazták, mely felfogást az akkori közvélemény nagyobb része, mintegy ösztönszerűleg helyeselt is.

És így, ha a bírák függetlenek is voltak, de azért ítéleteik még sem voltak elfogultságnélküliek, és többször nélkülözték az

igazságkiszolgáltatás fő tényezőjét: a bűnösség foka keliő mérlegezését, mert noha a főket halállal sujtották, még sem akarták megengedni, hogy a szükséges áldozatok száma túlságosan nagy legyen. Ezért történt, hogy a súlyosabban terhelt *Tancsics* és *Hirgeiszt* csak öt évi fogságra ítéltettek, míg a kevesebbé terhelt *Öz* és *Szolarcsik* halált szenvedtek.

Ezen ingadozásnak tulajdonítható, hogy ugyanegy körülmény egyiknél enyhítő, a másiknál súlyosító körülménynek vétetett, példák erre *Szulyovszky* és *Hirgeiszt*, úgy *Landerer* és *Kazinczy Ferenc* ellen hozott ítéletek.

Még igazságtalanabb az *Aszalay* ellen hozott öt évi fogság ítélete, mert hülyesége bizonyítva volt, és így tette beszámítás alá alig eshetett.

Az eddigi szokás szerint a főben járó pereket a hétszemélyes táblához hivatalból felebbezték, csak akkor volt kivétel, ha az elítéltek a királyi táblai ítélet után azonnal kegyelemért folyamodtak.

Ez esetben *Űrményi* a közvélemény megnyugtatóására, szükségesnek tartá a hétszemélyes tábla ítélethozását is, mely vélemény a király által is elfogadtatott.

A régi gyakorlat szerint a hétszemélyes tábla csak megerősíteni, vagy enyhíteni, és soha sem szokta súlyosítani a királyi tábla ítéleteit. De ez esetben a nádor kérdést intézett, ha lehet-e súlyosítani a felebbezett ítéleteket? Mire a király igenel válaszolt.

Az elnökséget a nádor vitte, 20 tagja volt a hétszemélyes táblának. A főpapok felségsértési perekben nem ítélték, a főrendűek voltak: *Zichy Károly* gróf országbíró, *Végh Péter* tárnokmester, *Brunszvik József*, *Styrum-Limburg Károly* grófok, *Sághy Mihály* báró és *Balogh Péter* torontáli főispán; a köznemességből: *Almássy Ignác*, *Batta Bálint*, *Beniczky Sámuel*, *Beöthy Imre*, *Bezerédy Ignác*, *Jankovics János*, *Péchy Gábor* és *Szentiványi János*, előadó az, ki a királyi táblánál.

A hétszemélyes tábla ápril 29-től május 23-ig 19 ülésben

foglalkozott a perekkel. A királyi táblának 46 ítélete közül csak 26-ot erősített meg, úgymint: *Martinovics*, a négy igazgató, továbbá *Kazinczy Ferenc*, *Őz*, *Szabó László*, *Szén*, *Szlávy János*, *Szolarcsik*, *Szulyovszky*, *Virseghy* és *Vrhovszky* halálos ítéletét; *Erdélyi*, *Juhász* és *Szlávy György* fogsági, úgy *Abaffy*, *Illés* és *Kazinczy Miklós*, *Lonovics*, *Marion*, *Nemesányi*, *Paizkoffer*, *Schi* és *Turos* szabadlábra helyezési ítéleteit.

Négy ítéletet enyhített, *Aszalayét* öt évről kettőre, *Makk* és *Bujanovicsét* háromról kettőre, *Lukácsét* háromról egy évi fogságra szállította le.

Ellenben a többi súlyosbította, és négy halálos ítélettel szaporította, ezek voltak: *Landerer*, *Uza Pál*, *Hirgeiszt* és *Szmetánovics*, ezeknél a királyi táblának ítéletében felhozott enyhítő körülményeket nem vette annak, és őket, mint a tikos társaságok tagjait, és a káték öntudattal terjesztőit, a felsegértésben szinte bűnösnek mondta és halálra ítélte.

Azokból, kiket a királyi tábla teljesen felmentett, ötöt ítelt a hétszemélyes tábla egytől öt évi fogságra, legsúlyosabban *Baranyait*, úgy *Rosty Jánost*, *Kopaszt*, *Bacsányit* és *Bréhmét*, kinek azonban az egy évi fogságát az elfogatástól ítélte számíttatni, még pedig azért ítélte el őket, mert mindannyinak tudomása volt a titkos társaságokról, és azoknak katekizmusairól.

Ezeken kívül a királyi tábla által ítelt fogsági időt háromnál meghosszabbította, *Tancsicsnál* feltűnő gonoszságáért három évről tízre, *Ujgyörgyét* két évről ötre, *Pruzsinszkyét* két évről háromra.

Azok közül, kiket a királyi tábla egészen felmentett, a hétszemélyes tábla hármat bűnösnek mondott, de vizsgálati fogságukat büntetésül számította be, ezek voltak: *Szilla*, *Fodor* és *Rosty Pál*.

IX.

A vérmező.

A királyi tábla elnöke nem várta be még a hétszemélyes tábla mindannyi pereket letárgyalja, hanem *Martinovics* és a

négy igazgató ítéleteit a periratokkal, és az általok benyújtott kegyelmi folyamodványokkal felterjeszté a királyhoz.

Martinovics más lépést is tett, május 7-én a bécsi vizsgálo bizottság egyik tagjához, ki iránta némi részvétet tanúsított, *Pichelstein Zsigmond* legfőbb törvényszéki bíróhoz, közbejárását kérő levelet intézett.

Megmentéséért könyörögve, ígéretet tett öt hasznos dolgot teljesíteni, ha életben maradhat, az első: egy találmány, melynek alkalmazásával a legerősebb várat 4—5 nap alatt bevehetni; 2-ik, hogy módot tud az ausztriai tartományoknak, úgymint Magyarországnak jövedelmét évenként és egyenként 5—6 millióval szaperítani.

Végre ajánlkozik egy polgári és egy büntető törvénykönyv kidolgozására.

„Tizennégy nap óta — mondja a levél végén — a halál félelmei között élek“. Bizonyára ez által megzavarva tett ily képtelen ajánlatot.

A levél eljutott rendeltetése helyére, sőt a királyhoz is, de innen eredmény nélkül a periratokhoz tétetni rendeltetett.

A nádor irodaigazgatóját Bécsbe küldötte a királyhoz és kegyelmét kérte ki. Úgy *Laczkovics* és *Sigray* szülei is a király lábánál kértek kegyelmet.

De *Ferenc* király kérelhetlen maradt, „*mások elrettentő példája végett*“. Május 11-én a hétszemélyes tábla ítéletét megerősíté, és azonnali végrehajtását rendelte el. Egyuttal utasította *Batthyány* bibornokot, hogy *Martinovics* degradációja iránt intézkedjék; mert az eddigi szokás szerint az egyházi személyek, ha büntetésre ítéletnek, az ítélet végrehajtása előtt, az egyházi rendektől, kiváltságok és jogoktól megfosztandók, vagyis degradáltak.

A primás már elébb gondoskodott a módozatról és kiküldötte *Kondé Miklós* érseki helynököt, *Kurbélyi* kanonok és *Jordánszky* levéltárnokot, hogy ez iránt véleményt adjanak.

Elébb felvetették a kérdést, ítélt-e világi bíróság egyházi

személyek felett? *Kondé* és *Kurbélyi* az eddigi szokás szerint igennel feleltek, megcáfolván az ellenvéleményű *Jordánszkyt*. Konstatálták, hogy a *tridenti* zsinat szerint, a megyés püspökök, hat más pappal vannak hivatva a degradáció szertartást eszközölni, és új egyházi ítéletre nincs szükség.

Ennek folytán elhatározottak, hogy *Martinovics*, *Juhász*, *Makk* és *Verseghyt*, mint egyházi személyeket, a bíróságok halálos ítélete esetére az esztergomi érsek pesti helynöke, a budapesti plébánia templomban az előirt szertartás szerint nyilvánosan fogná degradálni. Erre nézve a bibornok pesti helynökét *Kondé Miklós* püspököt ellátta a szükséges felhatalmazással. Egyben tértek el, Németh ügyigazgató javaslatára az adott utasítástól, mert a börtönhöz közelébb fekvő, a budai ország-úton levő Ferencrendű templomot jelölték ki a degradáció színhelyül.

Május 17-én *Martinovics* az úgynevezett gárdaépületből a a budai Ferencrendűek zárdájába vezetettetett át. Másnap a kolostor éttermében kihirdették neki a királyi leiratot, mely a kegyelmet elutasítva, megerősíté a halálos ítéletet. Nyugodtan hallgatta, csak rövid szemrehányással illetvén a bírakat, de félbeszakítva szavait, értesítették, hogy a degradáció azonnal véghezmenend, azért visszavezették börtönébe, hol levették róla a bilincseket, és papi ruhát adtak rá, onnan a szomszédos úgynevezett katonai helyőrségi templomba vezették, hol három év előtt az örömtől ujjongó nép közepette, *Ferenc* magyar királylyá koronáztatott. Most is sok nép gyűlt össze, némán várva a szokatlan látványt.

Martinovics emelt fővel lépett a szekrestyébe, hol már jelen volt *Kondé* püspök több infulás apáttal és más segédlő papokkal. Jelen voltak még *Somogyi* és *Majláth* ítélőmesterek, a megye részéről *Szabó János* szolgabíró esküdt társával.

Martinovics felöltözött a szertartásos papi ruhákba, és leterdelt a püspök előtt. *Kondé* a néphez szólva, elmondá okait *Martinovics* elítéltetésének, és ez által — úgymond — „érdemlenné tette magát a papi tisztességre és kiváltságra, most

tehát a mindenható Isten nevében őt minden egyházi hivatal és javadalomtól megfosztja és degradálja.“

A kuria ítélete felolvasása után kezébe adják a kelyhet és a többi papi jelvényeket, melyeket a püspök egyenkint elvesz tőle, megérinti késsel a felkent helyeket, és hajkoronáját egy ollóval szinte érinti.

Mindez megrendítő nagy hatású formulák elmondása között történt. A katolikus egyház szertartásai hatásra lévén elrendezve, e degradációnál is mély benyomást tettek az összegyűlt népre. *)

Végre a püspök a papi méltóságtól megfosztott apátot átadja a világi bíróságnak, *„az istenre kérvén, hogy ezen szerencsétlent a halál és a csonkítás büntetésétől kíméljék meg.“*

Martinovicsban valószínűen felébredtek ez alkalommal a valóságosság rég szunnyadozó érzékei, mert kezdettől végig komolyan, és teljes illedelemmel viselte magát. Mélyen meghatva fordult a püspökhöz, és gyóntatót kívánt. *Tóth* pesti plébánost kérvén erre a célra kirendelni. Mire *Kondé* bátorító szavakat intézett hozzá, és teljesíteni ígérte kérelmét.

A templomból *Martinovicsot* a sekrestyén át vezették vissza börtönébe; különben férfiasan ment keresztül az egész kínos szertartáson, csak itt hagyta el hirtelen eddigi önuralma. Remény és kétségbeesés váltakozott, hol forró hévvel imádkozott, hol istent káromolva taszította el magától a keresztény jelvényeket, tintát tollat kért, hogy kegyelmi, vagy legalább elhalasztást kérő folyamodványt írjon, majd ismét, hogy a fogsága alatt szerzett lengyel dallamokat jegyezhesse fel.

Laczkovics az ítélet meghirdetése után hasonló lelki hányattatásnak volt kitéve, szidta lelketlen bíráit, és káromkodva tért vissza börtönébe. *„Ördög teremtetten! — mondá — egyszer hittem papnak, az is halálra vitt! Nem bánom akár sütnék, akár főznek, mit vetettem majd kikél, elvesznek a kopók, de megmaradnak a vadászok.“*

*) Lásd Pulszky Ferenc, *Martinovics és társai*. Olesó könyvtár 77. lap.

Kondé püspök hozzá küldé *Kratucsek* exjezsuitát, mert más papok megtagadták a szolgálatot, félve ezen „új *Catilinától*“. A részvét hangján szólította meg *Kratucsek*, *Laczkovics* durván visszautasította. A pap türelmesen hallgatta végig kifakadásait, igazat adva, ő is elismerte, hogy *Martinovics* őt megesalta, de elmondta, hogy végre *Martinovics* is gyéntatót kért.

Ez meglepte *Laczkovicsot*, kinyilvánította, hogy ő is fog hát gyónni. és csakugyan másnap meggyónt, és meghatottan áldozott meg.

Szentmarjai az ítélet kihirdetése után hevesen megtámadta a királyi ügyigazgatót. „*Őn ígérte meg, hogy ha mindent bevallok, megmentem életemet. Őn megcsalt és én meghalok, de elvárom uraságodat annak ítélőszéke előtt, ki bosszút ál az esküszegőn.*“

Hamar lecsillapodott, és benső megilletődéssel részesült az egyház vigaszaiban, ezután egész nyugodtan írt levelet atyjához.

Búcsút vett tőle, inté, hogy ne búsuljon, maga oka közeli halálának, de azért „*mint az isten céljainak boldog, vagy boldogtalan áldozatja hal meg, és akaratában megnyugszik*“, megemlékszik testvéreiről, kérvén atyját, hogy nevelje őket jó hazafiaknak.

Hajnóczy egész nyugalommal vette halálos ítéletét, némán tért vissza börtönébe, oda érve megcsörgette láncait, és fenhangan, hogy mindenki hallhatta, mondá: „*jobb meghalni, mint akár csak három évig is viselni a láncot.*“

Kevéssel utánna a paranesnok kapitány belépett az őt kísérő pesti evangélikus pappal, börtönébe. *Hajnóczy* nem fogadta el: „*Tudom, hogy jó emberek is vannak a papok között, de tudom azt is, hogy ön a protestans, jezsuitizmusból a titkos rendőrséghez csatlakozott, és elárulta polgártársait.*“

A lelkész higgadtan válaszolt. *Hajnóczy* megbánta heveségét, és ezután vidám nyugalommal tölté idejét. „*Ártatlanul szenvedünk — mondá ő — az uralkodó párt áldozatai vagyunk; és valóban nem méltó élni az emberek ily mély romlottságában.*“

Sokat foglalkozott jegyesének sorsával, kigondolt terve bizonyítja naiv felfogását; barátai között legtöbbször becsülte *Kazinczy Ferencet*. Egy őrtálló magyar baka által izente neki, hogy óhaja az volna: utazzék *Sopronba* és vegye nőül jegyesét. *Kazinczy* nagyra becsülte ezen bizalmát, de kiszabadulása után nem gondolt rá többé.

Ellenkezőleg a két előbbivel, *Sigray* grófot egészen megtörte a sors csapásának súlya, ájultan vitték el az ítélet kihirdetése után, és később sem volt többé képes erejét visszanyerni.

Május 20-án reggeli hat órára volt kitűzve az elítélteknek kivégeztetése, a végrehajtás Pestmegye törvényhatóságára bízott. A kisgyűlés május 18-án küldötte ki *Szabó János* szolgabíró, ki a megye nevében azonnal átvette a foglyokat.

Ugyanakkor a katonai parancsnokság rendkívüli előkészületeket rendelt, az ágyúk és a sorkatonaság éles töltésekkel láttatott el, és sorfalat képezett a bécsi kapun végig, egész a veszthelyig, mögötte beláthatlan néptömeg tódult.

1795-ik évi május hó 20. napján reggel öt órakor nyíltak meg a börtön kapui, a halálharang egyhangú csengésétől kísérve, a ragyogó májusi nap fényében indult meg a menet, élén a szolgabíró hajdukkal, utánok az öt elítélt, külön négyfogatú parasztkocsin. Mellettök két hajdu, előttük a pap, közvetve nagy számú vértess lovasságtól és halotti csendben bámuló számtalan néptől körülvéve. Az első kocsin ült *Martinovics*, ki *Tóth* plébánossal buzgón imádkozott.

Hajnóczy bölcsészeti kérdésekbe merült evangélikus lelkészével. *Laczkovics* izgatón szert vett be, hogy erejét fokozza. *Kratucsek* inté, hogy mint volt katona és nemes ember, bátran haljon meg. „*Félek — úgymond — a haláltól, pedig eleget néztem szeme közé, mint katona*“, de azért bátran tekintet maga körül, „*még a király koronázásán sem volt ennyi ember, rossz jel mikor ily sok ember gyűl össze ember vesztére.*“ Ha ismerőst látott, szívélyesen köszönt. „*Servus Latinovics!*“ kiáltá egyiknek, s mikor az elfordult, neheztelve mondá: „*nézzétek, még szégyenli,*

hogy ismert.“ Egy falra mászó fiúra rákiáltott: „*vigyáz fiú, hogy rámesve, agyon ne üss mielőtt a vesztőhelyre érek.*“

Szentmarjai derűlten füttyörézte a marseillaiset.

Ellenben Sigray sírt és imádkozott.

A vesztőhely a vár nyugati bástyái alatt, a „*generális kasszáló réten*“, melyet azóta „*vérmezőnek*“ neveznek, volt kijelelve, minden álvány nélkül, egy csekély földhányáson, körülvéve magyar gyalogsággal.

Megérkezvén, *Martinovicsot* a vesztőhelyre felvezették, hogy az ítélet szerint mint utolsó, lássa társainak egyenkinti kivégzését, a többi a négyszegen kívül a szekéren hagyták.

Sigrayt ájulva kellett a kocsiról leemelni. Az ítéletnek újbóli felolvasása után melléje állott a budai 70 éves, reszkető hóhér, első vágása vállát, a második a fejét érte, csak a harmadik választá el fejét félig-meddig.

A nép hangosan morgott, az öreget az ifjú egri hóhér váltotta fel. A következő *Szentmarjai* fejét a hóhér egy csapással terítette földre, melyre bravó kiáltások hallatszottak, mely körülményt kétféleképp magyarázták.

Laczkovics bátran lépett a vesztőhelyre. „*Ne olvassák az ítéletet, tudom mi van benne.*“ A lelkésszel beszélgetett, köszönetét kérte kifejezni a parancsnok tisztnek becsületes bánásmódjáért, egyszersmind kérte levelét és utolsó üdvözlését atyjának át adni. Maga vetkezett le, és bátran nyujtá nyakát a hóhérnak.

Hajnóczy nem kisebb elszántságot mutatott. Megható méltósággal tépett a négyszegbe. Meglátván egy ismerős katonát, rákiáltott; „*Köszöntsd hazám fiait, beszéld el, hogy hogyan halok meg, nem mint gonosztevő, de mint az igazság áldozatja.*“ Az ügyigazgatóhoz fordulva, kérte, hogy eszközölje ki hagyatékának nővére kezeihez jutását. *Németh* páratlan durvasággal válaszolt: „*Te csak lelkedről gondoskodjál, nem nővéredről.*“

Minden elfogultság nélkül körül nézegetve beszélgetett *Molnár* prédikátorral. Szinte maga vetkezett le. Minden arcváltozás nélkül ült le a székre, melyen a halálos vágást kapta.

Martinovics közel állott, midőn a hóhér *Sigrayra* mérte az első ügyetlen vágást, és elájult. Midőn magához tért, az ember-szerető *Novák* kapitány elibe állott, hogy ne kellessen látnia a többi véres jelenetet. Nem birt állni, a földön telepedett le. Folytonosan imádkozott, csókolva a feszületet és a pap kezét. Az ítélet elolvasása után a hóhérlegényeknek kellett őt a székhez vonszolni. Bekötötték szemét, de a kendő leesett szeméről éppen azon percben, mikor a hóhér elibe állott, ismét bekötötték, és néhány pillanat múlva fejét a hóhér, üstökénél felemelve mutatá be a népnek.

A kivégzés után a hóhérok máglyát raktak, és azon a katékizmusokat, a szabályokat, és a császárhoz intézett levelet, a nép szeme előtt elégették. Az ítéletek magyar és német fordításait pedig a nép között szétosztották.

Egynegyed nyole után mindennek vége volt. A kivégzettek tetemeit rövid időre közszemlére kitéve hagyták, azután külön koporsóba helyezve, a budai temetőn kívül, két sírba, az egyikben *Martinovicsot* magát, a másikon négy társát temették el. Mások szerint az öt hullát kivitték a Duna mellett emelkedő halmokra, senki sem tudja, hol fekszenek.*)

Másnap, *Kazinczy* szerint, a vesztőhelyen, titkos kéz által ültetett rózsák virultak, szinte ő mondja, hogy *Martinovics* és *Sigray* gyáván, *Sentmarjai* mint eszes ember, *Laczkovics* hősie-sen, *Hajnóczy* mint Socrates halt meg.

Két nappal előbb a foglyok közül tizenketten, kiket a királyi kuria felmentett, térítvény aláírása mellett, szabadon bocsájtattak. Ezek voltak: *Abaffy*, *Fodor*, *Illés*, *Kazinczy Miklós*, *Lonovics*, *Marton*, *Nemesányi*, *Paiczkofer*, *Rosty Pál*, *Sehi*, *Szilla* és *Turos*. Ellenben a többi tizenhárom halálra ítélt fogoly kínos bizonytalanságban maradt. Mindannyian kegyelemért folyamodtak, hozzátartozóik a nádorhoz, a király zsámolyához fordultak, és megtettek minden lehetségest a kegyelem kieszközlése végett.

*) Lásd Pulszky Ferenc, *Martinovics és társai*. „Olesó könyvtár“ 79. lap.

De közben több hét folyt le, a kivégzések is tudomásukra jutottak. *Kazinczy Ferenc* ablakából láthatta, mint gyűlt össze a sok nép, végre egy tót közlegény értesítette: „*hogy már őt oda van, a pap, a vicispán, a kapitány, a szép ifjú és a vak gróf.*“

Kazinczy nem veszté el lelki egyensúlyát. Az őrtálló katonák csodálkoztak rajta, és mikor elbeszélte nekik, miért van a börtönben, elmondták: „*Huncvut lennél, ha elárultad volna társaid, azután mi véték van abban, ha valamit magadnak leírtál?*“ „*S csak ezért akarnak megölni?*“ fenyegetve hozzáadva: „*Majd a németre is rákerül a sor!*“ Ugyanezen katona egy tudakozódó levélkét hozott neki *Szulyovszkytól*.

Felelni akart, de nem volt tinta és tolla. Eleinte csokoládé levében mártott gombostűvel írta verseit, későbben gombostűvel lyukasztott papíron. Így üzenté meg *Szulovszkynak*, hogy hirei nincsenek, „*de szépen kell meghalni.*“ Egy másik katona ismét tudtára adta: „*hogy annak a kövér papnak és egy fiatal úrnak veszni kell.*“ *Kazinczy* nem hitte. *Kazinczy Verseghyre* gondolt, de nem is gyanította ki lehetne a fiatal ember? Már-már aggodalom tölté lelkét. Új gyászos gondolatokat ébresztett egy belépő tiszt, ki őt bírái elébe hívta, meghallgatni a kegyelmi folyamodványra érkezett választ. Gyorsan sietett az ülésterembe, melynek ajtaja előtt két sebész állt érvágóműszerekkel. „*Rossz jel! je suis perdu*“ mondá *Kazinczy*, mint három évvel előbb XVI. Lajos.

A teremben ketten ültek: *Somogyi* búskomolyan, *Németh* kegyetlen hidegvérűséggel. Mikor mind a 13-an együtt voltak, *Somogyi* felolvasta a május 20-án kelt királyi leiratot, mely szerint Őz és *Szolarcsik*, tekintve a bennök meggyökerezett gonosz elveket, a kegyelemre érdemetleneknek nyilvánítatnak, azért őket illetőleg a halálbüntetés megerősítetik, ellenben a többire nézve a kimondott halálbüntetés fogságra változtattatik, és pedig addig, míg a körülmények szerint irányukban más intézkedés fog tétetni.

Az ítélet másodszeri elolvasása után *Vrhovszky* megköszönte ékes szóval a király kegyelmét.

Őz és *Szolarcsik* halálos ítéletük megerősítését *Némethnek* tulajdonították, ki az elsőt védíratáért, a másikat pedig a börtön falára rajzolt egy képért, melyen a törzs *Martinovics* nevét, az ágak pedig a vádlottak neveit viselték, a törzsöt egy kard métszé ketté, de alól e felírás volt: „*Laetius e trunco florebit.*“ „*A törzsből szebben fog virulni*“, ezekért mindkettőt különös gonoszsággal vádolta.

Junius 3-án, az első fejevételek után kéthétre, ugyanazon vesztőhelyre vitték a két elítéltet. *Szolarcsik Sándor* csinosan kiöltözve, nyugodtan társalgott a lelkésszel, többiközt mondván: „*talán az én halálomból egykor haszna lesz az utókornak!*“ Kocsijáról leugorva, összeüté bokáját, mint táncra, úgy ment vesztőhelyére, nem kevesebb bátorsággal ment oda *Őz Pál*, kinek feje csak a második vágásra hullt a porba.

Atánna a hóbérok szinte máglyát raktak, és rajta *Őz, Verseghy* és *Szlávy* iratait és zenedarabjait égették el.

Mindezek után *Klausz* tábori pap beszédet tartott, melyben inti a hallgatókat, hogy ne engedjék magokat eltántorítani a vallás és a király, úgy az állam és a törvény iránt tartozó kötelességeiktől. A beszéd német nyelven mondatott. *)

A kivégzettek vagyonvesztésre is lévén ítelve, kegyelem útján *Sigray* vagyonát özvegye, *Hajnóczyét* nővére kapta. *Martinovics* vagyona elég jelentékeny volt, iratai közt volt egy 9000 frtos kötelezvénye *Inkey Menyhértnek*, ebből 6000 frt *Martinovics Vince* árváinak jutott, a többit, valamint társainak csekély hagyatékát is, a fiskus foglalta le, és *Martinovics János* nyugalmazott hadnagy kiadási kérelmével elutasított.

*) Lásd: A Bécsben megjelenő Magyar Hirmondónak 1795-ik évi május 22-én megjelent 41. és 42-ik számát, úgy azon évi junius 22-én megjelent kiigazító számát. Szirmay a jakobinusokról írt történetében igen csekély eltéréssel szinte így beszéli el a kivégzéseket, és pedig *Nizsnyánszky György* budai ügynöknek 1795-ik évi május 21-én, úgy *Bernáth József* kir. tanácsos és kir. táblai ülnöknek azon évi május 20-án kelt levele alapján.

X.

A követő események.

Általános rettegés, mely titokzatosan szerteszét terjedt, hozzá a túlbuzgó loyaltás, nem kevésbé az önérdek, vagy épp bosszúvágy, nyílt tért talált a következő időben, mindenütt csak az összeesküvés szálaít, és egyéniségeit keresték, vagy képzelték; a titkos feladások bőviben virágoztak, hozzá a gyanusítás alig hagyott valakit bántatlanul.

A sort *Bács vármegye* kezdette meg. *Császár Ferdinánd* 1794. évi júniusban, mint a megejtett tisztújítással elégedetlen, a közgyűlés alkalmával elkiáltta magát: „*lehetetlen többé túrni, revolúciónak kell lenni, a szegény nemesség, nem a parasztok fognak felkelni, és a főispán először fog guilotiníroztatni*“. Más alkalmommal: „*a királyok — úgymond — gyilkosok, boldog az ország, melynek nincs királya.*“

Császár elfogatott, bár iratai közt mi gyanust sem találtak.

A megye az eseményt túlzott loyaltásu felterjesztésében jelentette fel, melyben aggodalmainak nyílt kifejezést adott. A felirat következtében a király utasította a kir. ügyigazgatot, hogy a felségsértési pert indítsa meg.

A királyi tábla azon indokolással, hogy csak meggondolatlanságból, nem forradalmat előidézési szándékból, de lelki felindulásában mondotta *Császár* heves szavait, nem adott helyt a keresetnek, mely határozatot a hétszemélyes tábla is megerősítette. *Bács vármegye* ugyanazon 1794-ik évi szeptember havában tartott gyűléséből ismét felterjesztést tett, melyben *Martinovicsot* és társait a király és a társadalom gyilkosainak nevezi. *)

Hasonló felségsértési perbe fogattak az 1795-ik év első felében: *Rudinszky* nagyváradi ügyvéd, *Virág* ottani jegyző,

*) 1790-ik évtől egész 1802-ik évig *Bács vármegye* főispánja *Ürményi József* királyi személynök volt, alatta 1791-ik évtől 1797-ik évig alispánok voltak: *Kovács József* és *Ódry András*, 1797-ik évben lett első alispán ismét *Ódry András*, 2-ik *Latinovics Máté*, főjegyző pedig mindig *Márfi Lipót* maradt, akit később *Csében* az ablakon keresztül, orozva agyonlőttek.

Merli József községi bíró, *Vurman Salamon* keztyűs, *Deák István* kecskeméti lakos és *Réz József* aradi szemorvos.

Rudinszky meghalt. *Virágnak* betudatott vizsgálati fogsága. *Merlit* a bíróság felmentette. *Vurman* 4 évi fogságot kapott. *Deák Istvánt*, dacára az orvosi bizonyítványnak, hogy elméje zavart, tíz évi fogságra ítélték.

Legrosszabbul járt *Réz*, ki *Gyulán* léte alkalmával forradalmi szellemű nyilatkozatot tett, ellenségei feladták, *Békés* vármegye felterjesztésére felségsértési perbe fogatott, és a királyi tábla „romlott lelkű rosszakarat miatt“ őt halálra ítélte, mely ítéletet a hétszemélyes tábla is jóváhagyta. ellenben a királyi kegyelem meg nem határozott idejű fogságra változtatta.

De a bíróságok ítéletei nem elégítették ki az udvart, mindenfelé megkezdődött a gyanús egyéneknek üldözése, mely különösen *Sándor Lipót* főherceg nádor halála után szaporodott. Köztudomásu dolog, hogy a nevezett főherceg 1795-ik év július 10-én tűzijáték készítésénél, *Laxenburgban* lőporrobbanás következtében kapott sebeiben meghalt.

A főherceg az országban közbeesülés és szeretet tárgya volt. Az alkotmány hű öreként, nyílt harcot folytatott annak ellenesei ellen, és buzgó közbenjáró volt a korona és az ország között. Rejtélyes körülmények között, épen két hónapra *Martinovics* kivégzése után közbejött sajátyszerű halála, összefüggőleg politikai magatartásával, a legkülönösebb hírek terjesztésére adott alkalmat.

Beszélték: hogy *Martinovics* összeesküvése őt akarta királlyá emelni, és hogy ennek következtében lett az udvar által sugalmazott merényletnek áldozata. De e mende-mondának a hivatalos, úgymint a magániratokban, mi alapja sem találtatik, azért csak pusztá gyanuskodás lehetett.

E szárnyaló hírek indították valószínűen a királyt, hogy a meghalt nádorra egy szánakozó, de egyszersmind méltányosan elismerő és dícsérő kabineti leiratot bocsásson a kancelláriához,

azonban idegenkedvén az országgyűlés összehívásától, *József* főherceget királyi helytartóvá nevezte.

Egyidejűleg az ország fő hivatalaiban is nagy változás állott be. *Zichy Károly* gróf országbíró, *Ürményi József* személynököt és *Haller József* gróf helytartótanácsi elnököt, *Ferenc* király hivatalaiktól felmenté, és nyugdíjazta. Ezen elhatározás mindenkit meglepett, mindenki sejteni kezdte, hogy ezen eljárás az udvarnak jövőendő reakcionárius politikájának előjelül tekintendő.

Zichy és *Ürményi* nem voltak demokraták, de elég jó hazafiak, kik ha a német-osztrák miniszterek alkotmányellenesen akartak intézkedni, mindig útjokat állták, és a nádort is magok részére vonták. Ez irányban tüntette ki magát *Ürményi* az 1790¹-ik országgyűlésen, mint az alsó tábla előlülője, ezért gyanúsította őt szüntelen a király előtt *Izdenczy* államtanácsos. Alkalmat adott még erre a felségsértési perek alkalmával *Gottardi* lefoglalt iratai között talált egy gyanút ébresztő kis papírdarab, melyen „*Irmini*“ volt aláírva. Midőn ezen ügy az államtanácsban előkerült, *Izdenczy* nyílt vádat emelt *Ürményi* ellen, ki, mint mondá, minden áron Magyarországot a többi ausztriai tartományoktól elszakítani törekszik, és a királyt *II. Ulászlóként*, árnyképpé akarja lealacsonyítani. *Zinzendorf* államtanácsos nem hitte *Izdenczy* állításait, de *Gotthardi* megkérdezte, az aláírt „*Irmini*“ nevet csakugyan *Ürményi* nevének vallotta. *Izdenczy* most nyíltan megtámadta *Ürményit*, úgy azokat is, kik őtet eddig pártolták.

Ezen eseménynek ez alkalommal nem volt következménye, de *Izdenczy* gyanúsításai, hozzá a *Thugut-féle* politika, megtermék gyümölcsét, és a két kegyvesztettnek félre kellett vonulni. A magas arisztokracia tüntetőleg viselte magát irányukban. De az udvar is csalódott, ha az új helytartó főhercegeben önállóságnélküli eszközt vélte találni, mert *József* az országba lépte alkalmával azonnal megszerette új hazáját, és már első felterjesztése érvényesíteni akarta befolyását új hona javára.

Veszprémmegye rendei 1795. év elején panaszt emeltek a *pécsi* akadémia tanárai ellen, akik szerintük, gyermekeiknek lelkületét megrontják, isten és hitvallás tagadására és mellőzésére unszolják és az anyagiság tanját terjesztik.

A kormány szigorú vizsgálatot rendelt, a vizsgálat csak egy egyént, a bölcészet tanárát, mint *Kant* követőjét, *Delinghet* tüntette fel olyannak, kinek könyvében a kormány és államra veszedelmesnek tartható elvek, foglaltattak.

A kancellár felterjesztésére *Delingh* tanszékéről elmozdított. De a király ezzel meg nem elégedve, *Kant* tanait, mint érthetetleneket és skepticizmusra vezetőket, kiadott rendeletében veszedelmeseknek nyilvánítá, és *Kant* rendszerének tanítását Magyarországon eltiltotta.

Sőt ezzel sem elégedtek meg, és megkezdődtek az üldözések a visszatetsző elveket hirdető tanárok ellen. *Németh* királyi ügyigazgatóval egyetértőleg, az új országbíró a felségsértési pereknek hosszú sorát javasolta megindítani.

Az üldözött tanárok között a legkitűnőbb volt a történelemnek a pesti egyetemeni tanára *Koppy Károly*, kinek nyomtatásban megjelent munkái díszére válnak az akkori időnek, és akinek barátai közé tartoztak az ország legjelesebbjei.

Leginkább gyanúsította őtet az új hatalom előtt *Abaffynak* barátsága, és hogy nála egyszer valaki *Doumouricz* egészségére poharat üritett, de főleg, hogy *Martinovics* szerint valószínűleg ő is hozzájárult, a „*Litterae ad imperatorem*“ röpirat fordításához.

Abaffy társasköréhez tartoztak még *Barics*, *Haliczky*, *Kreil* és *Schedius* pesti tanárok. *Kreilt* bölcészeti tanai miatt már 1790-ik évben gyanúsították, de akkor felmentették, később *Martinovics* veszedelmes elvű embernek állította. *Szentmarjai* szerint pedig a *Marseillaiset* németre fordítá.

Schediust gyanúsították, mert Őz vele, mint barátjával, védíratát a börtönben közölte.

De más intézetek tanárai sem kerülték ki a gyanúsítást,

így *Piller* kőszegi igazgató, mert *Sigray* szerint nála összejeve-telek voltak; *Sailler* pozsonyi tanár, mert *Lackovics*sal levelezett; *Tichy* kassai tanár, mert *Tancsics*sal és *Szentmarjaival* összeköttetésben állott; *Török Lajos* gróf tanulmányok felügyelője, *Kazinczy* későbbi ipja, mint állítólagos romlott és veszélyes elvű ember.

A király e feladásokra nem akart azonnal büntetni, de meghagyta a nádornak, hogy a helytartótanács, és az alispánok útján, óvatos vizsgálatot eszközöljön. A nádor aggodalommal fogadta e rendeletet, és sajátkezű felterjesztést intézett a királyhoz: „Most — szóla — hivatala elfoglalásánál, szeretett volna annak engedelmeskedni, de minthogy a rendelet oly ügyre vonatkozik, mely úgy a felségi jogok, mint a közjó és ezen ország biztonsága szempontjából, a jelen viszonyok között, nagy fontossággal bír, nem hallgathatja el, hogy a király által kívánt intézkedések foganatosítása lehetetlen, hozzá káros, és célhoz nem vezethet. Mert a vádak törvényes eljárásra nem alkalmasak, általánosak, oly iratokra támaszkodnak, melyek többféleképp magyarázhatók, vagy oly vallomásokon alapulnak, melyeknek mondói már meghaltak. A tanítási szellemre nézve pedig nehéz a megállapodás.

De azon kérdésre, mi történjék a gyanúsított tanárokkal? a vizsgálatot szükségtelennek tartja, hanem azért az iskolákat meg kell tisztítani mindazon egyénektől, kikben nem bizhatni, elismeri, hogy a képzelt szabadság eszméi által megmételyezett ifjúság, elszomorító képet nyújt, és ezt nagyrészből tanáraik okozták.

Tagadja, hogy a király vizsgálat nélkül el nem mozdíthat valakit hivatalától, hiszen ezt már *Zichy* és *Ürményinél* alkalmazta, azért az alkalmatlan tanárokat minden vizsgálat nélkül el kell bocsájtani, egyszersmind javasolja, hogy *Török* gróf, *Piller*, *Koppi*, *Kreil* és *Tichy* bocsájtassanak el, *Barics*, *Haliczky*, *Sailler* és *Scheidius* pedig figyelemmel kísértessenek. Így akarta a főherceg a zaklató vizsgálatokat elkerülni, azért inkább felál-

dozott egy-kettőt, minthogy a többit beláthatlan kellemetlenségeknek kitegye. Végre így vélte a félénk *Ferenc* királyt is a vizsgálat eszméjétől elvonni. Sikerült, a király elfogadta a javaslatot és az öt tanférfiút nyugdíjazták.

A királyi ügyigazgató elégtelen volt ezen intézkedéssel, és bizonyára az ő hozzájárulásával utasították ki később *Koppit* és *Kreilt* Pest városa területéről, *Koppi*, mint a kegyes rendiek szerzetének tagja, előbb Szegedre, onnan Marmaros-Szigetre, végül Szathmárra vonult, mindenütt dísze maradván szerzetének.

Németh most sem nyugodott, mutatják ezt a zempléni események.

1795-ik elején *Avezzani* őrnagy jelentést lett az udvarnál, hogy Zemplén megyében sok a jakobinus, és hogy *Kazinczy András* házánál gyülekezetet tartanak *Szulyovszky* megszabadítása céljából, a többi közt feladta *Orczy* főispánt, *Sztáray Kristóf*ot és *Szirmay Pált*. Egy másik levél a kiszabadítandók közt *Kazinczy Ferencet* nevezte meg, és ismételte a mondottakat.

A király a kancellária unszolására *Szentiványi Ferencet* Zemplénmegyére királyi biztosnak nevezte ki, ki hosszú vizsgálatot tartott. De sem a kiszabadításról, sem a részvétről mit sem tudott találni. Csak egy tanu említett bizonyos „titkos ligát“, melynek tagjai, szerinte: *Török Lajos* gróf, *Sennyey János* báró, *Boronkay Zsigmond*, *Kazinczy András* és *Ferenc*, *Rhédey Lajos*, a három *Szirmay*: *Ádám*, *Antal*, *Pál* és *Szulyovszky Menyhért*. De e ligáról a királyi biztos mit sem tudott kideríteni, azonban mégis vissza menve a régi időkre, II-ik József uralma alatt egy „conspiratio“ nyomára jött, mely a törvénytelen uralkodás által a pragmatika szankeiót megszakítottnak nyilvánítá.

Egy másik tárgyát képezték vizsgálatának *Orczy* főispán, *Bernát* alispán és több nemes úrnak nyilatkozatai, kik a francia forradalmat helyeselték, és *Ferenc* király kormányával elégedetlenek voltak.

A jelentésre felhívott *Németh* indítványozta, hogy a fő- és alispánt, *Sztáray Kristóf* grófot, *Rhédey Lajost* és *Szirmay Pált*

felségsértési perbe kell fogni, *Bernáth László* jegyzőt, *Boronkay Zsigmond* szolgabíró, *Szemere István* számvevőt, *Szemere László* pénztárnokot hivatalaiktól, *Török Lajos* grófot nyugdíjától kell megfosztani, *Kazinczy Andrást* és *Szirmay Pétert* a táblabírók sorából ki kell törölni, végre *Sennyei János* bárót, *Koss Pált*, *Szentmarjay Imrét* és *Szirmay Ádámot* a megye gyűlésén meg kell dorgálni.

A kancellár elég önálló volt az ügyigazgató véleménye ellen nyilatkozni, de a király *Németh* indítványát fogadta el.

A leérkezett királyi leirat következtében a megyei hivatalnokok nagy része odahagyta állását, de felségsértési per csak *Szirmay Pál* ellen indított, azonban a királyi tábla nem látta bizonyítva a felségsértést, hanem a királyi méltóság gyalázásáért őt három évi fogságra ítélte, mely büntetést a hétszemélyes tábla befogatásától számítandó két évre szállította le.

Martinovics összeesküvéseinek osztrák társait Bécsben ítélték el. A hadi törvényszék már 1794. évi decemberben *Hebenstreit* főhadnagyot „lázító röpiratok készítése, az állam és a haza elleni árulás bűnéért“, kötéláltali halálra ítélte, mely ítélet 1795-ik évi január 8-án végre is hajtatott.

Billek kapitányt, *Riedel* főhadnagyot és *Wolfstein* tanárt csak államellenes felségsértő terveknek fel nem jelentése miatt ítélték el, az elsőt 10, a másodikat 8, a harmadikat 4 évi súlyos várfogságra, mely büntetésekből a királyi kegyelem mindenkinek két évet elengedett.

A polgári törvényszékek halálra kitsem ítélték. Az ítélet alá bocsátott perekből elsők voltak: *Troll*, *Gotthardi* és *Hackl* elleni perek. A városi tanács, mint első bíróság az elsőt felmentette, a másodikat 35, a harmadikat 30 évi fogságra ítélte el. A másodfolyamodású törvényszék „honárulásért“ *Trollt* 30-ról 5 évre leszállítható fogságra ítélte, a másik kettő ítéletét pedig helybenhagyta, végre a harmad bíróság *Trollt* 5 évi fogságra ítélte, a másik kettőnek ítéletét pedig szinte helybenhagyta.

A többi vádlottak perei csak május havában kerültek a

legfőbb törvényszék ítélete alá. *Riedel*, mint honáruló és csábító 60 évi, gróf *Hohenwarth*, *Jeline* és társai 35—30 évi súlyos várfogságra, vagyonvesztésre, és egy órai szégyenpadállásra ítéltettek.

A király megerősíté az ítéleteket, kivéve *Hohenwarthét*, kinek ítéletét határozatlan idejű fogságra változtatta.

Mindannyian évek hosszú során szenvedtek *Brünn*, *Kufstein* és *Munkács* börtöneiben, hol ismét találkoztak magyar elvtársaikkal.

Összesen huszanheten voltak a magyar foglyok, kik részint határozatlan időtartamra, részint 1—10 évre ítélve, eleinte Budán a gárda épületben voltak elhelyezve.

Itt némi szabadságban, sőt kényelemben is részesültek, társalkodhattak, látogatásokat fogadhattak, sőt olvashattak és írhattak is. Különösen mohón kapták ez engedélyt *Kazinczy* és *Verseghy*. Utóbbi egy szótáron dolgozott *Adelung* mintájára; sokszor nem értettek egyet, mert *Kazinczy* inkább aestetikus, *Verseghy* pedig inkább grammatikus etimolog volt. Ha összehapereltek *Kazinczy Verseghyt* éneklésre hívta fel, csengő szép hangja hamar kibékíté.

A nevezetteken kívül a harmadik *Bacsányi* volt a kis írói körben, kinek jó hatása a többi fogolyra is kiterjedt. *Szulyovszky Senecával* és *Tacitussal* foglalkozott. Legvigasztalhatatlanabb mégis *Szulyovszky* volt. *Erdélyi* könnyebben tűrte fogságát, „mert nem volt apa“, mondá *Szulyovszky*. Az egymáshoz barátság kárpótolta néha a szabadság vesztét. Rideg magányukban tündérkép jelent meg néha egy gyönyörű szép leány. Ez *Hirgeiszt* nővére volt. *Kazinczy* elragadtatással említi. Szépsége hírét még növelé egy merész tette.

Elmenve a királyi lak előtt, felszóllította a cselédeket vezessék a nádor elé. Ezek mosolyogtak, de beható kérelmére a nádor kamarásához, *Eszterházy József* grófhhoz vezették, ki előtt térdelve könyörgött bátyja szabadon bocsátatásáért. Ezen tette az egész városban feltűnést okozott.

A foglyok sokáig bizonytalanságban voltak, hogy hol fog-

ják tölteni fogságuk idejét. *Makk* rokonai által értesültek némi-
leg, hogy az külföldön, de nem sanyarú fogságban leend. Augusz-
tus 7-én *Szabó, Erdélyi, Szén, Tancsics, Bacsányi, Landerer és*
Versegly, Kufsteinba szállíttattak. Utóbbi mélyen meghatva, ér-
zékeny szavakkal vett bucsút *Kazincytól*.

Néhány nappal később *Szulyovszky, Szláv János, Juhász,*
Aszalay és Bujanovics, Grácba vitettek.

Végre szeptember második felében: *Kazinczy, Hirgeist,*
Laczkovics, Rosty János, Brehm, Lukács, Szmétánovics, Vrhovszky,
Pruzsinszky, Szláv György, Baranyay, Makk, Uza és Ujgyörgyi
útnak indíttattak *Brünnbe*.

Az úton felügyelők kíméletesek voltak, *Pozsonyban* a szín-
házba is mehettek, ez okból enyhe fogságot reméltek.

Nagyon csalatkoztak mikor a *spielbergi* vár kapui bezárat-
tak mögöttük, mélyen fekvő, penésztelt, bűzhödő szobákban he-
lyeztettek el, és undorító eledelt kaptak.

Kazinczy csakhamar elgyengült. November végén nem birt
felkelni szalmazsákjáról. Ekkor engedély érkezett, hogy saját
kosztjukon élmezhetik magukat, hozzá könyveiket és podgyá-
szaikat is használhatják.

A várparancsnok személyesen értesíté őket, és mentetetőd-
zott, az őket átadó tisztekre hivatkozván. *Kazinczy* ablakát akarta
kinyitni, de lakatos nélkül nem lehetett, az pedig csak másnap
jöhetett, akkor engedélyt kért az ablaktáblát betörni, hogy egy-
szer már friss levegőt szívhasson, mit kéjérzettel élvezett. Né-
hány hét múlva jobb szobát kapott. Szomszédjai *Rosty János és*
Uza voltak, kikkel a falon át, kopogó jelekkel beszélgetett. 1796.
évi január 21-én a *spielbergi* foglyog átszállíttattak a szinte
Brünn melletti *obrovici* fegyházba, hová a *gráci* foglyok is kí-
sértettek,

Az itteni szobák szinte setétek és szűkek, az ablakok pedig
magosan voltak; a tavasszal mindennap egy órát a szabadban
töltöttek. Az ajtó előtt őrk állott.

Kazinczy magatartása általános rokonszenvet gerjesztett.

Egy idő múlva megengedték néha, hogy az ellenőr neje és kis leánykájával néhány szót válthasson, írószereket, hirlapokat és anyjától leveleket is kaphatott.

Társai hason kedvezményben részesültek, csak *Szlávy János* oktalansága hozott egyszer vizsgálatot és egy időre szigorúbb szabályokat nyakukra.

1799-ik évi június 22-ik napjáig maradtak itt, számuk is csökkent, mert *Aszalay* és *Szabó László* 1796. és *Vrhovszky* 1797-ik évben meghalt, *Bacsányi*, *Brehm*, *Lukács*, *Kopasz*, *Bujánovics*, *Makk*, *Juhász*, *Rosty*, *Pruzsinszky* és *Szlávy György* kitöltvén fogsági idejüket, kiszabadultak.

Kazinczy, *Szulyovszky*, *Hirgeist*, *Szmetánovics*, *Baranyai* és *Ujgyörgyi* Kufsteinba kísértettek. Az úton sokat szenvedtek egy durva s részeges kísérő főhadnagytól. A társalgás és a remek természet némileg kárpótolta őket. Julius 6-án érkeztek *Kufsteinba*.

A magos szírtlen álló vár egyik tornyában voltak elhelyezve; hetenkint csak egyszer nyílt meg ajtójuk; az ételt egy kis nyíláson nyújtották be. *Kazinczynak* pénze lévén, de különösen nemes magaviselete, mindenkinek, még a durva öröknek is megnyerte rokonszenvét, általában a jó úrnak nevezték.

1800-ik év tavaszán szokatlan élénkséget tapasztaltak. Katonaság vonult ide-oda, ágyúk moraja hallatszott, a franciák közeledtek, azért nehogy a foglyokat kiszabadítsák, tovább kellett utazniok.

Június 30-án heten, mert *Baranyay* és *Ujgyörgyi* szinte kiszabadultak, ismét útra keltek. Egy emberséges tiszt *Prágába* vezette őket, hol megtudták, hogy *Munkácsra* küldik. Innen *Steinba* utazván, hajóra ültek és Julius 26-án *Pozsonyban* kötöttek ki, *Kazinczy* nagy örömére, hogy hazájában megérkezett.

Budától egész *Munkácsig* nyole hétig tartott, diadalmenet-hoz hasonló útjuk. Az úton szüleikkel, rokonaikkal és jóbarátakkal találkoztak, mindenütt a legnagyobb kegyelet és szívesség környezte őket.

1800-ik augusztus 25-én érték el *Munkácsot*. Itt, a hősi *Zrinyi Ilona* híres várában találkoztak a bécsi foglyokkal, báró *Riedel*, *Hackl*, *Jeline* és másokkal.

A magyar foglyok szigorún tartattak, csak ritkán eresztették szabad levegőre, de nemsokára ütött a szabadulás órája.

Minden évben sűrűbben érkeztek a királyhoz a kegyelmi kérvények, de minden indokolás nélkül utasítottak vissza.

Kazinczy Ferenc édesanyja, rokonai, *Zemplén megye* támogatása dacára sem voltak szerencsésebbek. *Ferencnek* fivére, *László* osztrák törzstiszt, részint előmenetele tekintetéből, részint neveltetése elveiből, eddig távol tartotta magát. Még édesanyja kérelmét is visszautasította. Végre 1801-ik év ápril havában engedett, és folyamodványt nyújtott be a királyhoz, hangsúlyozván saját érdemeit, és agg édesanyja szerencsétlen sorsát.

A király végre hajlandónak mutatkozott a kérelmet meghallgatni, és társain is segíteni, felhívta fivérét, *József* nádort, hogy tegyen ez iránt javaslatot.

A főherceg nádor valószínűen környezete hatása alatt, a királynak csak azon foglyokat ajánlotta kegyelmezésre, akik kevesebbet voltak terhelve, és a fogságban a javulás jeleit adták, ezek között *Kazinczy Ferencet*, *Lackovicsot* és *Szmetánovicsot* tartá legérdemesebbeknek a kegyelemre, és ezek néhány hét múlva csakugyan meg is szabadultak.

Kazinczy minden térítvény aláírása nélkül, egyedül azon kötelezettséggel, hogy lakását a királyi ügyek igazgatójánál jelentse be, 1801-ik július 28-án bocsátották szabadon, de azért értésére adták, hogy a multról óvakodjék bármit is közölni. Hálaérzés kifejezésével ígérte meg a hallgatást, melyet híven teljesített is, mert még emlékirataiban is hallgat a katekizmusról, úgymint a történekről.

A következő két év alatt többi társai is visszanyerték szabadságukat. *Verseghy* volt az utolsó, a merész szellemű költőt tartották a legveszedelmesebbeknek, végre anyja sok könyörgésére, 1803-ik évi augusztus 28-án ő is elhagyhatta a *spielbergi* várat.

Kazinczy és *Versegly* lelkét nem törte meg a hosszú fog-ság, újított erővel munkálkodtak az irodalom terén, és csak-hamar sikert aratva, a nemzet köztiszteletének tárgyai lettek.

XI.

Befejezés.

Nem tagadhatni az utóhatást az egyes családok, valamint az egész nemzet életében.

Azon családok, melyeknek tagjai sujtva voltak, hosszú ideig vissza emlékeztek a történtekre, leszármazottjaik pedig mintegy ösztönszerűleg megőrizték atyáiknak egykor vallott elveik emlé-két. Majdnem minden megyében voltak egyesek, kiket a köz-vélemény, sokszor minden alap nélkül, *Martinovics* követőinek, vagy mint akkor mondták, jakobinusoknak, vagy szabadkőmű-vesnek gyanúsított, így nálunk *Bács* vármegyében a *Rudics* és *Szutsics* család egyes tagjait, de azért irányukban a pusztá gyanúsításon kívül, bármely más bizonylat hiányzik. A várme-gyében lakó *Martinovics* család ivadéka a közszellem nyomása alatt visszavonultak, ellenben a *Hajnóczy* család egyik ivadéka, mint ó-kéri evangélikus lelkész, a negyvenes években a megyei közgyűlésekben, a szabadelvűek sorában élénk részt vett.*)

Azoknak kik *II. Lipót* halála után a reakcióhoz szegődtek, és minden szabad mozgalmat elnyomni törekedtek, *Martinovics* összeesküvésének felfedezése hatalmas ürügyöt és eszközt adott kezükbe, nem különben hatalmas fegyverül szolgált azoknak is, akik a középkor állami és társadalmi rendjének fentartásáért küzdöttek.

A királyt és udvarát, úgy a kiváltságos osztályokat, kiknek a hatalom úgy is kezükben volt, a közrémület uralma alatt könnyű volt meggyőzni, hogy az új eszmék diadala az ő rom-

*) *Sigray* grófnak két leánya maradt, egyike dr. *Balogh*hoz ment férjhez, en-nek egyik leánya pedig, a kivégzett *Sigray* gróf unokája, a *Bachkorszaból* hirheft *Pro-t*-man budapesti rendőrfőnökhöz ment nőül, és mint ilyen az 50-es években sok jót tett a magyar vádlottak érdekében.

lásukra vezetne, és hogy ettől őket csak a szabadelvű mozgalomnak megtorlása és a franciák tökéletes legyőzése mentheti meg.

A *budai vérdrámának*, *Fraknoi* szerint, nálunk kettős volt hatása, a reakciónak, melyhez akkor a jogait féltő összes magyar nemesség majdnem kivétel nélkül csatlakozott, erőt adott, és bíveit felbátorította, ellenben a csekélyebb számú szabadelvűek körét lehangolás és csüggedés fogta el, csakhamar kétségbeesve, elejtették az 179°/₁-ik évi országgyűlés eszméit is. A költők elhallgattak, legfeljebb Gvadányi „*Rontó Páljában*“, vagy Kisfaludy Sándor „*Himfy szerelme*“ sonettejeiben találtak kifejezést.

Pangás és hanyatlás állott be a század elején az egész nemzet életében, a sajtó, és minden más szabad mozgalom leköltve, az állami munkálatok félretéve, az országgyűlések csak adót és katonát adó gépekké süllyedtek, hozzá a szerencsétlen francia háborúk terhei kimerítették az országot minden anyagi erejét.

Noha *Martinovics* és társainak a forradalmat szentesítő, oly nagy lelkesedéssel terjesztett, cosmopolitikus emberjogi eszméken alapuló elvei általában az egész népet karolják fel, de azért hiányzik azokból minden történelmi kapocs és jog folytonosság, hiányzik a speciális honszeretet, és különösen a magyar nemzetiségi és állami eszme, úgyannyira, hogy az ily elvek nálunk akkori időben is csak a tényleges állapotok erőszakos felforgatása után, egyedül azoknak romjain lettek volna érvényesíthetők, és habár a hirdetett eszmék között olyanok is léteztek, melyekkel már *József* idejéből a felvilágosodott felsőbb körök megbarátkoztak, de azért a nagy tömeg irányukban nemcsak közönbös maradt, hanem a sok sértett érdek inkább ellenséges állást foglalt, és így sok idő kellett, míg ezen elveknek gyakorlati eszméi ismét feléledtek és azokkal nemzetünk előharcosainak, mint voltak a magyar nemesség köréből származó *Nagy Pál*, *Veselényi*, *Kölcsey*, *Széchenyi*, *Eötvös*, *Kossuth*,

Szentkirályi, Beöthy, Klauzál, Kállay, Perczel Mór és a többi szónoklataiban, vagy Deák Ferenc öntudatos logikájában, sőt még Bach hirhedt rendszerében is, de főleg a költők és írók műveiben, valamint a sajtó egyéb termékeiben, ismét találkozhattunk.

Grünwald Béla, „A régi Magyarország“ című művében azt állítja, hogy a francia forradalmi eszmék nem tettek mélyebb hatást Magyarhonban, és hogy Martinovics vándrájá minden nyom nélkül maradt a közéletben; erre nézve Berzsényi egy ódáját idézi, mely dicsőíti Ferenc királyt, hozzá tévé, „rossz kormánya dacára“. De Fraknoi véleménye a kettős hatásról, eléggé kimagyarázza Berzsényi dicsőítő verseit, ha elmondjuk, hogy a magyarokhoz írt „Romlásnak indult“ című ódának szerzője azon vármegyei nemesi családokhoz tartozott, a melyek csak a régi megcsontosult megyei élet szűk korlátai között vélték boldogulhatni, és akik nem ismertek más szabadságot, mint a „tekintetes nemes karok és rendekét.“ Maga Berzsényi is akkor még a jobbágyság sorsának javítását feleslegesnek tartotta, és csak későbbben változtatta meg előbbi véleményét.*)

Felejtve a történetet, minden magasabb állami eszme nélkül, az országos, valamint vármegyei rendek a huszas években, a francia hadjáratok megszűnte után, a visszatért béke nyugalmaiban, megelégedtek a postulatumok és gravamenek tárgyalásával, az egész opposzió, az adónak ezüstbeni fizetése, vagy a katonaadás körül forgott, de a szerteszét küldött királyi biztosok hamar véget vetettek minden mozgalomnak, és maradt minden mint volt régen, és a jobbágyság is maradt: „misera contribuens plebs“. Maga a nemzeti élet pedig sivár lett egész a legmagasabb körökig, kialudt minden magasztosabb emberjogi, vagy csak nemzeties mozgalom is.

Végre a harmincas években a nemesség volt az, melynek kiváló fennebb említett és számos más egyesei az új idők előre-

*) Lásd Grünwald Béla a „Régi Magyarország.“ 560. lap s f. Kazinczy és Berzsényi levelezése 1809. VI.

törekvő harcait ismét megkezdettkék, melyek közepette az 183²/₆. évi országgyűlés alsó táblája, *Bihar vármegye* követe, *Beöthy Ödön* indítványára elhatározta, „hogya a nemzeti szabadság 1795-ik évi véráldozatai, *Martinovics* és társainak hamvai ásattassanak fel és a nemzeti hála kifejezése, és a maradék megnyugtatósául nemzeti dísszel takarítassanak el.“

A határozat foganatosítás nélkül maradt, és *Martinovics* emléke maradt, mint volt, alig mert valaki visszaemlékezni, hacsak az nem történt *Szirmay Antal* szellemében, de még annak művét sem merték kinyomatni; *Fraknoi* volt az első, ki hosszú bűvárkodás után, nagyobb mérvű történeti műve által felelevenítette a már-már feledékenységbe ment események emlékét.

Majdnem egyidejűleg *Fraknoi* művével, a „Vasárnapi Ujság“-nak 1869. évi február havi 6. és 7-ik számában, a *Martinovics* pörre vonatkozó több cikk jelent meg, melyeknek egyikehez *Kazinczy Ferenc* és *Szentmarjai Ferencnek*, az illető családoknál talált mellképei, a másikkhoz pedig *Martinovicsnak*, *Szilágyi Ferenc* gyűjteményében létező eredeti német rézmetszetű, vértől csepegő fejrája van mellékelve.*) Ezen cikkek minden kommentár nélkül, tárgyilagosan adják elő az események történetét, úgy *Kazinczy* naplójának arra vonatkozó töredékét.

Veterán írónk *Pulsky Ferenc* is azok közé tartozik, kik foglalatostkodtak *Martinovics* és társainak katasztrófájával, mutatja ezt az „Olesó könyvtár“-nak 1882-ik évi 136-ik füzete.

Szirmay Antal és a többi kortársak műveit nem hozhatom fel, mert azok elfogultak, és különben sem megbízhatók.

Fraknoi műve nem maradt visszhang nélkül, találkozottak

*) A halott feltűnő arevonásainak külső kifejezése is elárulja a szenvedélyes rajongót, ami talán már albán származásu törzsének volt jelleme. Bizonyítják ezt ős fészében maradt törzsének mostani ivadécai is, főleg akik jelenben Montenegróban élnek és az ottani közeletben *Nikita* fejedelem alatt tényező befolyást gyakorolnak; sőt az Olaszországban hirre vergődött *Martini* család is innen vehette eredetét, mert tudjuk, hogy *Scanderbeg* halála után több mint százezer albán hagyta el hazáját és Olaszországba menekült.

többen, kik *Fraknóit* műve irányáért nyíltan megtámadták, különösen a család tagjai nem értenek egyet Fraknói felfogásával; ezekkel szemközt *Grünwald Béla* sem, aki legutóbbi művében épen nem méltányolja *Martinovics* és társainak működését. Ellenben *Kossuth Lajos* a „Pesti Napló“-ban tett nyilatkozatában más oldalról nem helyesli *Fraknóinak* szempontját, és elismeréssel szól *Martinovics* és társai viselt dolgairól.

Ha minden körülményt fontolóra veszünk, nem tagadhatjuk, hogy az országban *Martinovics* volt az első között, akik a mult század nyolevanas éveinek emberjogi eszméit a magok nagyszerűségében fogják fel, és azoknak a magyar államrai alkalmazását őszinte buzgalommal óhajtják, csak később mételeyezte meg törekvését a nagyravágyás, és végre a szenvedély. De azért mindenkit kell, hogy megleljen egyénisége, mely elhibázottan választott szerzetesi pályája kezdetén, már annyira behatolhatott a tudományok szentélyébe, hogy majdnem sajnálnunk kell, hogy azt elhagyva, egy másikkal cserélte fel, melyen ismét eleinte már, röpirataiban annyi éles belátást, oly meglepő felfogást, de mindenek felett oly merész bátorságot fejtett ki, hogy működése ötet bizonyára az ősi nagy jellemek közé emelte volna, ha pályájának egész folyama következetesen megfelelő kezdetének. Ez mondható általában, különösen a magyar nemzetiség irányában a csekélyebb készűtségű *Laczkovicsra* nézve is; ellenben *Sigrai*, a szegény mágnás, műveltsége dacára, nem megfelelő komolysággal, inkább csak mint hajlamaival összhangzó sportot űzte, kellőleg fel nem fogott feladatát, hasonlólag *Szentmarjai* ifjú kora heves érzelmeitől elragadva, még könnyebben vette a legnagyobb horderejű dolgokat, úgyannyira, hogy csak *Hajnóczyt* tarthatjuk az elsőrendű működők között olyannak, aki törhetlen meggyőződéstől vezérelve, minden önzés nélkül, öntudattal szentelte életét elvei valóítására.

De bármily indokból is karolta fel *Martinovics* társaival a jövő társadalomnak alapjául szolgáló új elveit, és bármennyire meggondolatlanul látszik néha cselekedni, mégis a valódi sza-

badelvűség úttörő érdemét nem lehet tőle elvitatni; hóhér általi halála pedig őt, mint társait, azon vértanúk sorába emeli, kik a XVII. századtól kezdve a legutóbbi időkig, a nemzet legkitűnőbbjeiből kiválva, oly nagy számmal szenvedtek, és haltak meg honukért és szabadságáért, azért méltán megérdemlik, legalább sírukon a babérkoszorút.

Egy negyed század mult tökéletes tespedésben, majdnem annyi idő kellett az ébredésre, végre ütött az óra az 1848-ik évben, mely azután hosszú tíz évi szenvedés után az 1860-ik évi szabaduláshoz vezetett.

A történelem nem egyéb, mint az előzmények és következmények folytonos láncolata; a merev konzervatív I-ső Lipót idézi elő Rákóczy felkelését, ezt követte a szathmári békekötés, a szathmári békére következik III-ik Károly és Mária Terézia átalakuló korszaka; utánuk jöttek a szabadelvűség apostolai, II-ik József és II-ik Lipót, ezek után a medréből kitört francia forradalom és Martinovics; végre a gátat vető I-ső Ferenc és a szent szövetség ellenhatása hozta meg az 1830-at 1848-al, és így jutottunk 1860-tól kezdve, mostani állapotunkhoz. Hová megyünk? mi lesz belőlünk? elérjük-e önálló szabadságunk? vagy talán a nagy szláv tenger lesz sírunk? Nem tudhatjuk, a jövő egy sphinx, melynek rejtélyét megfejteni véges elménk soha sem lesz képes, de azért az örök végzet mindig megtalálja útját!

Ezek azon adatok, melyek eddig hazánkban Martinovics és társainak viselt dolgaira felmerültek.

De érdekes azt is megtudni, hogyan gondolkodott a kölföld az egészről.

Erre nézve sikerült Abafy Lajosnak a bécsi állami titkos levéltárban (Rep. I. 57.) Luchesini Caesar akkori porosz követnek az összeesküvésről Berlinbe küldött jelentéseit feltalálni, melyek azután „Hazánk“ című történeti közlőnynek f. é. áprilisi füzetében meg is jelentek, és a következők:

Bécs, 1794. július 26.

Tegnap és tegnapelőtt e fővárosban letartóztattak körülbelül 20 embert, akik ama gyanuban állanak, hogy az állam ellen-ségeivel bűnös egyetértésben állottak. *Caesar.*

Bécs, 1794. július 30-án.

Alázattal bátorkodtam Felségedet értesíteni, utolsó alázatos jelentésem fonalán, miszerint e fővárosban körülbelül 20 embert fogtak el, kik annak gyanujában állanak, hogy az állam ellen-ségeivel vannak vétkes összeköttetésben. Most már mindenki tudja, hogy a főváros rendőrsége tényleg felfedezett egy titkos klubot, mely már három éjjeli ülést tartott, és melynek célja volt: Bécsben, a Párisban lefolytnak mintájára, forradalmat elő-idézni. Ez a klub lassankint növekedvén francia pénzen, különböző osztályoknak eléggé ismeretes egyéneiből alakult. Úgy látszik, hogy a főnemesség közül senki sem volt belekeverve. E titkos szövetség legtevékenyebb tagjai gyanánt a következőket emlegetik:

Heckl, kereskedő; *Jutz*, jogtudor és ügyvéd; *Brandstaedter*, magistratusi titkár; *Gilowsky*, hivatalnok a hadügyi irodában, mint fogalmazó az igazságügyi osztályban; *Hebenstreit*, helyőrségi hadnagy; *de Riedel*, azelőtt az ifjú főherceg nevelője, utóbb II. Lipót titkos tanácsának titkára; báró *Hardt*, nemes, jelenleg magánzó; *Jelinek*, Taroka gróf nevelője; *Martinovics*, magyar főpap.

Az állami fogházban lévő ezen foglyok ellen a vizsgálat alig lévén eddigelé megkezdve, még nincs tudomásunk az összeesküvés igazi terjedelméről. Előzetesen már mult vasárnap a város tele volt a legtúlzottabb hírekkel, széltiben beszéltek egy összeesküvésről, mely őfelsége és annak felséges családja ellen irányult. Különösen két eset növelte a közönség nyugtalanságát, t. i. szombaton este egy francia az itteni várban őrt állván, egy idegen ember által az iránt kérdeztetett, hogy vajjon jó hazafi-e, vagy sem? Ez azt felelvén erre, hogy hű az úrhoz,

ki őt táplálja; az idegen őt elhalmozta sértésekkel. Az őrszem, miután ez embert, aki menekülni akart, el nem birta fogni, rálőtt, és e lövés némelyek szerint nem talált, mások szerint megölte. Különben az összes gárda, mely eddigelé a fővárosban volt, tekintettel az őrség gyöngé voltára, új helyőrséggel pótoltatott, az őrszemek a várnál és egyebütt megkettőztettek, és erős őrzéstartók járnak be éjelenként a várost. De különben itt tökéletes csend uralkodik. Vasárnap a Praterben tűzijáték volt, az udvar és roppant néptömeg jelenlétében, és úgy látszik a rendőrség éberségének sikerült az árulók terveit megghiúsítani, mielőtt azok kifejlődhettek volna, habár számuk még tekintélyesb volt volna is, annál kevésbé így, mikor már számosan azok közül, kiket elfogtak, hajlandók voltak volna visszalépni.

Bécs, 1794, augusztus 2.

A magyar országgyűlés, minden látszat szerint, nem lesz összehíva. Ezen határozat valószínűleg báró *Thugut* megérkezése után dőlt el, következőleg biztosnak vehetjük, miszerint a miniszter nem gondol arra, hogy tekintélyes számú hadsereget állítson fel, és Koburg herceg hadai által foglaltassa vissza Németalföldet.

✱

Az utolsó levelem óta semmi sem történt a fővárosban, ami a bizonytalanságra vonatkozó nyugtalanságot fentarthatná. Egyetlen újabb elfogatást sem hallottunk. Erősen hiszik, hogy őfelsége egy bizottságot fog kinevezni, melynek feladata leendő a felfedezett klub terjedelme és igazi céljáról pontos kutatásokat eszközölni; e bizottság kutatásait a legmélyebb titokban fogja eszközölni, de a vizsgálat eredményeit annak idejében közzéteendi.

Maradok a legmélyebb alázattal

Caesar.

Bécs, 1795. augusztus 6.

A bizottság, melynek kötelessége a felfedezett klub terjedelmét és tervét kutatni és felfedezni, Saurau gróf elnöklete alatt áll, és össze van alkotva két királyi táblai bíróból, két legfelsőbb

ítélőszéki tagból, a kormánytanács, a városi közigazgatás és a rendőrség két-két tagjából, és kettőből, kiket a kormány küldött saját kebeléből. Az egész ügyet a legmélyebb titok leple alatt tárgyalják és minden tag a lehető legünnepélyesebb eskü által van lekötve. Dacára ennek, általában azt állítják, miszerint bizonyos, hogy az összeesküvők célja volt az alsóbb rendű népet fegyverre szólítani és a kormányformában lényeges változásokat eszközölni; kutatásokat eszközölnék a vidéken is, ahol a klubnak kétségtelenül voltak társklubjai is; jelenleg azt mondják, hogy e klub ép úgy, mint a bécsi összeesküvés, Londonban fedeztetett fel, oly egyének papírjainak lefoglalása által, akik az angol alkotmány felforgatására törekedtek. *Caesar.*

Bécs, 1794. augusztus 20.

A kormányzóság által itt szerencsésen felfedezett titkos perre vonatkozó kutatások élénken folynak. Tegnap is hoztak három csukott kocsit Magyarországból és Morvaországból. A bizottság, mely ennek kutatásával van megbízva, és erre nézve öfelsége a császár által kinevezve, Saurau gróf elnöklete alatt áll; munkálkodását a legnagyobb csendben folytatja, és hasonlóan ahhoz, mely hasonló célból Londonban összeült, miután az adatokat megszerzendí, különböző más ítélőszékekre fogja bízni a bűnösök megbüntetését. Igen sok főrangú és befolyásos egyén arra fogja akarni rábirni ő császári felségét, hogy gyakoroljon kegyelmet ez árulókkal szemben, de remélhető, hogy a fejedelem állhatatosan megmarad a mellett, hogy háborítatlan működésben hagyja meg a fennálló törvényeket, a nélkül, hogy az ítéletet megváltoztatná, vagy annak végrehajtását gátolná. Azt különben máris felfedezték, hogy e titkos szövetség körülbelül ma két éve vette kezdetét, midőn lázító irat jelent meg e címmel: „Aufruf an das deutsche Volk“, mely alighanem egész Németországban is elterjesztetett. Ettől az időtől fogva azután egyre terjeszkedtek egészen mostanig, és titokban maradtak, miglen sikerült őket felfedezni, a nélkül, hogy a nyilvános biz-

tonságra nézve veszélyes állapotot sikerült volna nekik létesíteni. Biztos kútforrásból tudom, hogy eddigelé a bizottság semmi, de még legesekélyebb összeköttetésre sem akadt felséged tartományaival. Újabban voltak bizonyos rendetlenkedések, Pozsonyban is, hol a diákok összeverekedtek a szabólegényekkel, oly rendetlenkedések, melyeknek semmi boszantó következményök nem volt. De sokkal fontosabb és komolyabb esemény történt volna Pesten, ha a magyar kormánysházának szerencsésen elejét nem veszi. A francia foglyok, akik Pesten körülbelül 31 ezernyi számban vannak, engedelmet kértek az őket őrző őrnagytól, hogy a július 14-ét megünnepelhessék, és erre nézve meg is kapták az engedelmet. Alig hogy a kormánysházát ezt tudomásul vette, tüstént ellentmondott és tiltakozott. De a foglyok, ragaszkodván a katonai parancsnok engedélyéhez, előkészületeket tőnek az ünnepélyhez, erőszakkal pedig és zajjal, és már elkezdették házaiknak kivilágítását. Utoljára annyira ment a dolog, hogy kartácsesal töltött ágyúkat szegeztek e foglyok lekásainak, mire ezek látván, hogy a kormánysházát a legvégsőre is el van határozva, és az erőszak eszközeit is alkalmazni kész ellenők, lemondtak szándékukról. Az elfogulatlan megfigyelők és olyanok, akik képesek az eseményeket okaikkal összekötni, bizonyos nyugtalansággal és bánattal jegyzik meg, hogy a nép tömege mindenütt összejátszik a lázadás eszméjével, és hogy ama siker, mely a franciaországit követte, szomorú benyomással volt az alsóbb rendű népre, és annak szellemére, mindig több és több ellenkezést lehelvén bele a háború folytatásával szemben, melynek hasznát senki sem várja, de melynek jelenlegi terhe napról-napra jobban érezhető. Ez az eset áll, amint engem biztosítanak, különösen Csehországban és Ausztriában. *Caesar.*

Bécs, 1794. augusztus 23.

A magyar országgyűlés eszméjéről tökéletesen letettek. A nádor, a kancellár és az országbiró egyaránt vitatkoztak ellene, és az osztrák kormány maga is belátja, hogy a következő év-

ben sokkal kevesebb újoncot és önkéntes adományt fog kapni, mint a megelőzőben. A segítség, melyet e hatalmas osztályból a háború további folytatására meríthetnek, körülbelül 8 ezer újoncra és két vagy 300 ezer forintra tehető ezüstben, és talán kétannyi gabonában és „Lieferungsscheinok“-ban. Amaz elégedetlen indulat, melyet a magyar foglyoknak Bécsbe való szállítása ez utóbbi ország elégedetlen tagjai között okoz, nem fogja engedni, hogy ama remények megvalósuljanak, miket a kormány a magyarok által eddigelé tett ajánlatok kibővítésére teend, mely önkéntes ajánlatok eddig is meglehetősen jelentéktelenek voltak. Azt is erősítik, hogy a budai lakosok haragja, szemben a foglyok elszállításával, akkora, hogy a nádornak siettetni kellett Bécsbe való szállításukat, nehogy a nép őket esetleg kiszabadítsa.

Ama foglyok között, a kiket legújabbban ide hoztak, van több magyar is, nevezetesen a császári testőrség egyik volt őrnagya és Orczy gróf volt titkára. Siettetik a vizsgálatot, hogy azután a bűnösöket haladéktalanul megbüntethessék. *Caesar.*

Bécs, 1794. szeptember 6-án.

A mult hó 28-án kelt legkegyelmesebb leiratra vonatkozólag, van szerencsém értesíteni, hogy eddig a bizottság, melynek célja az összeesküvést kutatni, szerencsésen kiderítette azt, hogy az örökös tartományokban eddigelé semmiféle összeköttetés sem mutatkozik felséged tartományaival. Újabbban szállítottak ide több egyént Erdélyből, kik között találkozik bizonyos Haller gróf, *Sotyck* gróf, kiről azt mondták, hogy Graetz várába vitetett, itt csupán pihenőt tartott és most akarnak neki, valamint nejének tartózkodási helyet kijelölni, még pedig a kicsi Neustadt nevű váracst, mely pár postaállomásra van innen. Ott őrizet alatt fog állani és mindenüvé fogja egy-egy osztrák katonatiszt kísérni. Úgy látszik, hogy a gróf is azon egyének közé tartozik, a kiket ő felsége Lengyelországból túsokul tartott meg addigra, mire az orosz missiót Varsóban szabad lábra eresztik.

Előreláthatólag azzal gyanúsítják a grófot, hogy forradalmi elveket és eszméket akart terjeszteni Galiciában számos ismerősei között. Krakkó egykori kormányzója, *Wigneusky* letartóztatván Egerben, Plessre szállították. Ez utóbbi aligha vett részt a forradalmi társulatok bármelyikében is, melyek az osztrák monarchia különböző tartományaiban fejlődni kezdettek.

Különben a bizottság munkálatai, mely ezzel foglalkozik, nemsokára be lesznek fejezve, és azután a különböző bűnösök át lesznek adva illetékes bíráiknak. A magyarországiak visszavitetnek Budára, hogy ott a magyar törvények ítélete alá essenek, melyek mindenkire tekintet nélkül halált szabnak, a ki az árulásban vétkesnek találtatik, ámbár itt általános a hiedelem, hogy őfelsége engedve veleszületett érzelmeinek és érző szívének, német alattvalói nagy részének meg fog kegyelmezni, egyedül a katonák kivételével, a kik katonai törvények szerint lesznek elítélve.

Pestmegye rendkívüli közgyűlést tartott, melyen jogainak sérelmére nézve tanácskozott, ama sérelemre nézve t. i., hogy magyar alattvalókat a birodalom határain túl szállítottak. Itt elhatározták, hogy az összes megyéket fel fogják hívni, hogy küldjön mindenik egy-egy képviselőt őfelségéhez azon célból, hogy előtte panaszt emeljenek. Senki sem kételkedik abban, hogy a vármegyék nagyobb, sőt legnagyobb része e felhívásnak engedni fog, de azt is hiszik, hogy elkésnek vele, a mennyiben a bécsi kormány elhatározta, hogy a magyar foglyokat visszaviteti Pestre, mihelyt úgyök tisztában leend. *Caesar.*

Bécs, 1794. november 15.

Arról biztosítanak engemet, hogy az összes magyar foglyok, számra nézve 16, a melyekről bizonyos, hogy az ő cs. k. felsége országaiban szándékolt forradalomban részt akartak venni, már 5 napja Budára vitettek, hogy ott állják ki a büntetést, melyet a magyar törvények, mik még sokkal szigorúbbak, mint őfelsége többi országainak törvényei, rájuk szabnak. *Luchesini.*

Bécs, 1794. december 24.

Minél tovább tart azoknak pöre, a kikre rábizonyult, hogy forradalmi terveket forraltak, annál számosabb elágazása mutatkozik e rettenetes szándéknak. Az itt mellékelt jegyzék, mely a legújabban elfogottak nevét foglalja magában, számos oly egyénre is utal, a kik hajdan József császár kegyében állottak. *Pacsko* nyomdásznál nagy mennyiségű példányára akadtak egy demokratikus káténak, mely *Martinovics* apát műve, és latin, német, valamint magyar nyelven van írva, számos volt pap, katolikus és protestans lelkész és iskolamesternek már birtokába jutottak egyes példányok. Ezen munkálatnak feladata volt előkészíteni a szellemeket az országgyűlés összehívására, melyet a következő módon gondoltak megvalósíthatónak. Tervben volt öfelségét a Leopoldstadtba csalni, még pedig tűz által, mely nemcsak a városban, hanem ama hídon is kigyúlt volna, mely a belvárostól elválasztó Dunaágon vezet keresztül, azután hatalmukba keríteni öfelségét, kiesikarni tőle az országgyűlés összehívásának okmányát, még pedig oly határidőre, mely az összeesküdtek terveinek legjobban megfelel, azután magukkal vinni Pestre, a hol az összeesküvők a várost felgyújtván, fel akarták szabadítani a francia foglyokat, és azoknak segélyével, a helyzet uraivá akartak lenni. Az ily körülményeknek közepette összehítt országgyűlés kétségtelenül hasonló eredményt tüntet vala fel a francia konventhez. Úgy látszik ezek voltak e szerencsésen elhárított forradalom főbb pontjai, és minthogy híveinek száma már meglehetősen felszaporodott, tökéletesen érthető a kormány amaz intézkedése, hogy nem érte be csupán a legbűnösebbek üldözésével.

Caesar.

Függelék a fentebbi sürgönyhöz.

Neve azoknak, a kik *Martinovics* összeesküvésében részt vevén, rövid idő előtt elfogattak; *Abaffy*, alispán; *Ambrózy*, kir. ügyész; *Szeccsanác*, kamarai titkár; *Szlávy*, jurátus; *Verseg*hy, volt pálos rendi; *Juhász*, volt premontrei; *Szabó*, Biharmegye

jegyzője; *Rosty*, nyug. katonatiszt; *Rosty*, Vasmegye jegyzője; *Landerer*, könyvkereskedő; *Szén*, lovas tiszt; *Alaff*, volt pálos pap; *Neymayer*, lovas tiszt; *Paczkó*, könyvnyomó; *Baranyay*, jurátus; *Bojánovitz*, jurátus; *Haliczky*, elemi iskolai tanító; *Hakics*, papirkereskedő; *Martony*, pestmegyei orvos; *Konak*, *Lakay*, *Illés*, *Eutz* (Eösz), ügyvédek; *N. N.*, kamarás B. Orczynál; *Szabó*, körmendi plebános; *Fodor*, hajdan József futárja titkos missiókban, gárdista és utóbb civil ügynök, elfogatásakor agyonlőtte magát.

Bécs. 1795. február 14.

A felfedezések, melyek a Magyarországon való forradalom tervének folytonos elágazására vonatkoznak, egyre szaporodnak; a legtávolabb eső megyékben történő elfogatások, mindig jobban és jobban kimutatják a megrémült kormány szemében a mozgalom elterjedését és a veszély fenyegető voltát. Bizonyos *Králi*, rövid ideje, hogy Budára érkezett és sejtve azt, hogy el van árulva és el lesz fogva, egy vendéglőben föbe lőtte magát, de megelőzőleg összes iratait elégette, egyetlen levélke kivételével, melyben azt írta volt: óhajtom *hogy halálom és példám mintaképül szolgáljon minden társamnak*. Egyúttal azon vannak, hogy Magyarországon a szabadkőművesek minden páholyát elnyomják, miután jelenleg minden titkos társulat gyanus a kormány szemében. A magas rangú katolikus klérus üldözései, melyeket a magyar protestánsokkal szemben elkövet, csak növelik ez országban a pártszellemet és az elégedetlenség szellemét. *Luchesini*.

Zombor, 1889. augusztus havában.

Grosschmid Gábor.

A Tisza-Duna-köz története.)*

II. Rákóczy Ferenc korában.

(1703—1711)

Írta: **Dudás Gyula.**

Az a keskeny földszalag, a melyet három oldalról a Tisza s Duna koszoruként övez, hazánk történetében sajátos helyzetet foglalt el. Mint

*) Megjelent a Szegedi Híradó 1883-ik évi számaiban, a szerző által, mint a vármegyét érdeklő cik, az évkönyv részére beküldve.

egy hosszú ék, két részre osztja az Magyarországot, oly két részre, a melyek a multban egymással gyakran ellenkező jelleggel birtak. Már akkor, midőn Dácia és Pannónia a rómaiakat uralta, megvolt ennek a vidéknek ezen elszigetelő jellege, mert az északról beözönlő barbár népek előtt ez a vidék mindenkor nyitva állott s termékeny mezőit folyton megszállva tartá egy-egy nomád néptöredék. A magyarok honfoglalása idején szintén hasonló szerepet játszott a Tisza-Duna köze, lévén a nyugoti germán s a keleti görög-szláv elemek érintkezési vonala. Midőn végre nemzetünket az a szomorú sors érte, hogy a mohácsi vész után két párt két király köré csoportosult, vidékünk ismét csak azt a közönbösségi jelleget nyerte, a mi a hajdankorban rendszerint osztályrésze volt.

Hazánk részeinek a török uralom alól való fölszabadítása céljából folytatott hadjáratoknak egyik korszakalkotó nyugópontját az 1699. évi karlócai békekötés képezte. A Tisza-Duna-köz is ennek alapján szabadult meg végleg a félhold uralmától. Ez az áldott termékenységgű rónaság a török hódoltság korában mint óriási mezőség szerepelt, egykor népes városai- s falvainak magyar lakossága pedig legnagyobb részt kipusztult, vagy a felvidékre költözött át. A délvidék szerbjei azonban valamint eleinte a Szerémségbe, úgy ebben a korban erre a vidékre költözködtek s az egykori helységeket lassankint megszállották. Még inkább növekedett e vidék szerb népessége az 1690. évi tömeges beköltözés folytán, főleg miután a cs. kormány 1694-ben kelt rendeletével a beköltözött szerbek kizárólag az alsó Tisza és a Maros vidékébe koncentráltattak, hogy ott határőri teendőket teljesítsenek az u. n. temesi bánságban székelő törökök ellenében.

Ezek folytán a Tisza-Duna-köz a 17. század végén néprajzilag két különböző részre oszlott, s pedig akként, hogy az északi részben levő magyarság a déli részen lakó szerbekkel a térképen Szeged irányában képzelt egyenes vonalban érintkezett.

Ekként álltak a viszonyok, midőn 1703-ban egyszerre óriási izgalom futotta át az országot. II. Rákóczy Ferenc kitűzte a fölkelés zászlaját. Az abszolút uralommal elégedetlen magyarság nagy része sietett hozzája csatlakozni, míg egy másik, nem kevésbé tekintélyes rész s főleg a csak imént betelepített szerb és egyéb népek az uralkodóház iránt való hűségöket bebizonyítandó, a fölkelőkkel szemben állást foglaltak el. A háború csakhamar megkezdődött s hazánk térei ismét harcok színhelyei lőnek. A hősök kora látszott megújulni; a szenvedélyek egész hévvel szabadon nyilvánultak, s a hadi tettek fénye elhomályosított minden más érdemet. Az ó-kori mythoszokhoz hasonló regék keletkeztek, s a népköltészet nem egy szereplő alakot vett körül a halhatatlanság csudás nymbuszával. Oly forra-

dalmi korszak volt ez, a melyben az eszményi romantika bűbája még a legdurvább cselekvényeket is megaranyozta.

Annak a vidéknek a története, a melyről itt szólni óhajtunk, élénk képét nyújtja kiesinyben ama nagy háborúnak, a mely 1703-tól kezdve közel nyole éven át dúlt hazánkon. A Tisza-Duna-köz népe szintén két részre szakadt, s míg a déli szerbek az osztrákok, addig az északi részen lakó magyarok a Rákóczy-párt zászlói alá csoportosultak. A Kúnság népe a legelső közt volt, a kik Rákóczyt a szabadság avatott bajnokául elismerték és neki karjaikat följánlották. A csongrádi és bácskai szerbek azonban legnagyobbbrészt mint határőrök tényleges katonai szolgálatban állván, a legkevésbé sem csudálható, hogy az uralkodóház hívei maradtak, s hogy Rákóczy pártjával szemben a szegedi, pétervárad s bácsi osztrák kezében levő várak őrségének támogatása mellett az ellenségeskedést csakhamar megkezdték. Rákóczy kurucai már ez évi (1703.) júliusban Szegedig kalandoztak, s minthogy a szegedi vár őrségét az élelemtől elvágták, a vár parancsnoka, Globitz báró, a délvidék szerbjeinek egy jó részét Szegedre rendelte s azok segélyével a környéket a kurucok támadásaitól fölzsabadította, sőt Csongrádtól fogva őrvonalat állított, nehogy a tiszántúli fölkelők átjöhessenek.

Rákóczy, ismervén az osztrákoknak a nemzetiségekkel szemben gyakorolt hagyományos politikáját, mely a „divide et impera“-féle elv következetes alkalmazásában állott, kitelhetőleg sietett a tiszamelléki szerbeket a maga részére megnyerni s e végből azokhoz már aug. 9-én szétküldte a vele való szövetkezésre föl szólító proklamációt. Egyúttal azonban a Tisza-Duna-köz parancsnokává b. Károlyi Sándort tette, a kit Kecskemétre küldött, hogy ott hadat szerezvén a bácskai és csongrádi szerbeket a magyar ügynek megnyerje, vagy ha ez nem sikerül, azoknak előnyomulását megakadályozza. Károlyi megjelenése a Tisza-Duna-közön s Rákóczy kiboésított kiáltványai, úgy látszik némileg lecsöndesíték a szerbek mozgalmát, habár Kiba császári tábornok egy szerb-német sereggel Csongrádnál állott, sőt a Tiszán átköltözni akaró kurucokat vissza is verte. Erre szept. 19-én Kiba Szegedről szintén proklamációt intézett a Tisza-Duna-köz összes lakóihoz, a melyben Rákóczyt alávaló lázadónak nyilvánítja s valamennyi községet inti, hogy a császár iránti hűségben megmaradjon és hadai számára élelmet szolgáltatson. E közben azonban a Kecskemét körül összesereglett kuruc csapatok, élükön Szőcseszel, Deákkal, Borbélylyal és másokkal, fölkerelkedvén, minthogy a Szeged irányában való operálás lehetetlen volt, Szolnok ellen fordultak s azt szept. 24-én ostrommal be is vették. B. Kiba hadait most legott megindítja a kunságiak ellen, de okt. elején a kurucok

Halas és Kecskemét között 3000 főnyi hadával együtt levágták. Ezen győzelem által a Duna s Tisza közti térség egyelőre megmenekült a rácok beütéseitől, — mondja memoire-jaiban Rákóczy.

Ez a győzelem azonban csak makacsabbá tette az ellenséget, a mely hovaelőbb helyre akarta ütni a szenvedett csorbát. A délvidék szerbjei erősen készültek Kecskemét, a tiszaduna-közi magyarságnak akkori metropolisa ellen, mire annak lakói okt. 11-én N.-Körös város- és Rákóczytól kértek segítyt. A fejedelem nem is késett leküldeni hozzájuk ismét Károlyit, a ki a kunok vezérévé neveztetvén, ott hadat szervezett, míg nem Beresényi által az északi hadsereghez szállíttatott.

Kecskemét város, érezvén magára-hagyatottságából eredt gyöngeségét, a császáriakhoz intézett kérelme folytán kivitte, hogy okt. 19-én b. Pfeffershoven budai várparancsnok, nov. 13-án pedig gr. Huyn Paksnál állomásozó altábornagy részére védlevelet adott, mely szerint a szerb és német hadak e város bántalmazásától eltiltatnak. Monaszterli János szerb alvajda, a ki ekkoriban szerb hadaival Bajánál állott, felsőbb utasításra szintén intézett dec. 5-én egy körlevelet a déli községekhez, a melyben inti azok lakóit, hogy a magyar városok rablásától tartózkodjanak. Mindez azonban korántsem akadályozta meg a szerbeket, hogy előbbi dúlásaikat ne folytassák, azért is a rablásaiknak leginkább kitett Kecskemét és Nagy-Körös a bécsi udvarhoz fordult orvoslásért, minek folytán Monaszterlinek ujabban meghagyatott a déli szerbek fékentartása. Rákóczy mindezekről biztos tudomással bírván, november elején újabb kibocsátványt intézett a szerbekhez, szelid hangon akarván őket ügyének megnyerni. Minthogy azonban az most is sikertelen maradt, Deák és Illosvay ezredesek alatt Kecskemétre december hóban erősítéseket küldött.

A következő (1704.) év Rákóczy hadaira nézve a Tisza-Duna-közén is, kedvező auspiciumokkal köszöntött be. A kuruc csapatok jan. 14-én a Csepel-szigetet földulván, Kreutz császári vezérőrnagy dunavecsei állomását elhagyva Monaszterli szerbjeivel együtt szintén támadólag lépett föl, azonban a Deák és Illosvay alatt álló fölkelők által megverettek, sőt Monaszterli szerb alvajda is elfogatott. Mindez Rákóczy egyenes rendeletére történt, a ki a nevezett vezéreket a duna-vidéki szerb táborok, főleg pedig a szerbek által megszállva tartott Duna-Földvár ellen oly meghagyással küldte, hogy azokat vagy engedelmességre szorítsák vagy megsemmisítsék. A fejedelem emlékirataiban maga is bevallja, hogy a szerbek e haditény folytán egészen engesztelhetlen ellenekké lőnek. A délvidék ellenmozgalma tehát ismét várható lévén, Károlyi újból Kecskemétre küldetett a hadak rendbehozására. S ez az intézkedés korántsem fölöslegesnek, mert

a szerbek erős oppozícióra készültek. Rákóczy azonban, a ki ekkor Soltnál állott, eltökélte, hogy a szerbeket saját otthonukban fogja megsemmisíteni. E végből a Bácskaságra a Duna mentén már jun. 29-én meg is indult. — Ez a hadjárat, bár csak három hétig tartott, teljesen elegendő volt arra, hogy a fejedelem fegyverei megtisztítsák a két folyó közét az ellenségtől. Julius 12-én minden ellenállás nélkül elérte a már akkor romladozó bácsi várat, melyet Fluck császári alezredes az első felhívásra átadott. Innen a kuruc sereg sebes menetben mindenkor a Duna mellett egész Titelig haladt, és ugyan azon hó 19-én már Martonoson táborozott. Rákóczy jötteinek hírére a szerbség minden oldalra szétszaladt, de leginkább a Tiszán át török földre menekült, sok közülök a nádasokba is bujdosott, melyeket a kurucok felgyújtván, ott lelték halálukat. Így sikerült Rákóczynak minden veszteség nélkül a Tisza-Duna-köz alsó részét megtisztítani, úgy hogy már Martonosról Darvas*) főhadbiztos a keeske-métieket ekképen tudósítja: „Mi ide Martonoshoz érkezvén, Isten segítségéből holnap délig Szegedig megyünk . . . mi az egész Bácsországban (értsd: Bácskaságban) Dunán-Tiszán innen levő nagy roppant helyeket öszveégettük.“

A következő napon Rákóczy már csakugyan Szeged alá ért s azt ostrom alá vette. Három hétig állt itt a fejedelem, de habár a külvárost el is foglalta, beállott betegsége, továbbá élelmi- és ostrom-szerek hiánya folytán aug. 13-án onnan megindulva, Pusztaszeren, Csongrádon és Szolnokon át Gyöngyösre tért hadával. Hogy pedig délvidéki hadjáratának sikerét biztosíthassa, Gyöngyösről szept. 6-án oly értelemben írt Rákóczy Csernovics szerb patriarchának, hogy szerbjeit bármily föltételek alatt nyerné meg részére. De a patriarcha, a helyett, hogy ez ügyben valamit tett volna, Rákóczy levelét eredetiben fölküldte a császárhoz.

A selmeci értekezlet folytán, mely a béke megkötése érdekében mindkét hadakozó fél hozzájárulásával tartatott, szept. első felében az általános fegyverszünet kimondatván, a Tisza-Dunaközén levő császári és szerb hadaknak szigorúan meghagyatott b. Globitz szegedi parancsnok által a nyugtonmaradás. A szerbek a fegyvernyugvást meg is tartották, habár ezt, rakoncátlankodó természetüket ismerve, nehéz volt elhinni; miért is Hellebront kuruc ezredes okt. 4-én arra szólította föl Keeskemét, Kőrös és Cegléd városokat, hogy hadat küldjenek, melyekkel majd lemennének Baja, Szabadka és Zombor felé, megtudandó, ha vajjon való-e ama hir. Ez a szemleut még aligha volt befejezve, midőn a fegyverszünet okt. 15-én megszűnt s a harci riadó mindenfelé újra megharsant.

*) Lásd Feszler IV. k. 575. lap.

Rákóczy ekkor a Tisza-Duna-köz vezénylő tábornokává Bottyán Jánost nevezvén ki, ez ide nov. hóban lejött és legott megkedte a harcot a császári seregek ellen. „Legelőször is — mondja életírója — leszárguldozott egész Titelig s átűzte a rácokat a Dunán, Tiszán. Miután a földet tölük ekkép megtisztítá, Szegedtől, Péterváradtól elvágta az élelem-szállítást, Földvárnál, Soltnál sáncot építtetett, hogy a dunai közlekedést hatalmában tartsa és a budaiak és péterváradiak közt az összeköttetést lehetetlenítse. Dec. 13-án Kun-Sz.-Miklósnál táborozék. Azután Földvárhoz szálla s december 15-én onnét még egyszer „utolszor“ hódolásra és békemaradásra inté a rácokat nyílt levélben.“ Bottyánnak valóban sikerült az ezen vidéki ellenségnek megsemmisítése, úgy hogy dec. 21-én már „mindent jó rendben hagyva“ mehetett a fejedelem rendelete szerint az északi részekre.

Hogy a Bácskaságon maradt szerbség csakugyan csekély erővel rendelkezett a Bottyán által történt szétszórátása után, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a következő (1705.) év elején a maros- és duna-vidéki szerbek készültek a Tisza-Duna-köze. Halas városa már febr. 3-án jelenté Kecskemétnek, hogy szegedi hírek szerint a marosmelléki szerbek a Tiszán áttörni készülnek. Bottyán hírvél vevén a szerbek terveit, Solthoz jött s azt megerősítvén, a Dunán átkelve előbb az azon vidéki szerbeket pusztítá tűzzel-vassal egész a Drávaig, azután pedig a Szerémséget, a szerbek ősi fészket, egész a Szávaig bekalandozá. Május 13-án érkezett vissza Paksra és Szeged, Duna-Földvár, valamint Pétervárad ellen hadakat küldvén, maga május végén Buda alá indult. Azonban, bár a Budából ki-kitörő őrség ellen szerencsésen harcolt, nem volt képes azt megakadályozni, hogy Glöckelsberg budai várparancsnok a kurucok által komolyan fenyegetett Földvárhoz hadainak egy részét a Dunán le ne bocsáthassa. A német hadak Bottyánt Földvárnál veszteséggel üzték át a Dunán, sőt a solti sáncokat is bevéve győzelmesen tértek meg Budára.

E közben a marosmelléki szerbek már május 24-ike táján beütöttek a Kunságba s Kunhegyest, Madarast kirabolva szerte dúltak, mignem Károlyi kuruc hadaival e vidék segélyére érkezvén, nagy veszteséggel üzte át őket a Tiszán. Bottyán ezidétt a dunántuli vidékeken harcolt és csak aug. elején tért meg hadával, midőn Herbeville császári tábornok Erdélyt megsegítendő, Budáról feles számú hadakkal indult Szegednek. A kuruc vezér, bár a jóval erősebb ellenséges hadat meg nem támadhatta, mégis egész Szegedig nyomon követte s folyton háborgatta. Herbevillenek a Tiszán történt átkelése után Bottyán hadai egész Zentáig szárguldoztak s e vidék szerbjei nem csekély károkat szenvedtek. Maga pedig ezután Kecskeméten ütötte föl szállását, míg a solti révnél Horváth Tamás ezredes

állott, a ki nem kevésbé győzelmesen hordozá fegyvereit a Duna, mint Bottyán a Tisza mentén. Nov. 4-én felsőbb meghagyásra Bottyán Keeskemétet elhagyva a Dunán túlra indult s mialatt ő ott a császáriak ellen fényesen küzdött, a délvidék szerbjei ismét bátorságot nyervén, hadaikkal egész a kunsági vidékekig üzték rablásait.

A következő tavasz kölesönös pusztításokkal köszöntött be. A Beresényi által még szept. vége felé a Tisza-Duna-köze küldött Csajághi ezredes hadait rendbe hozván, már márc. elején (1706.) megindult Szeged vidékére, s miután ellentállásra nem talált, — Martonost és Kanizsát fölétve s kifosztva tért vissza Keeskemétre.

Beresényinek a fejedelemhez még ez évi januárban írt egyik leveléből tudjuk, hogy gr. Schlick császári tábornok a tél folyamán Péterváradon a bácskai és szerémi szerbek hadainak rendbehozatalán fáradozott, azonban úgy látszik, nem nagy sikerrel, mert Bottyán hadjárata óta a Tisza-Duna-közön lakók harcukkal jóval csökkent. Nem is hallunk e vidék hadi mozgalmairól Csajághi főntebb említett hadjárata után mindaddig, míg nem az Erdélyből a Tisza vidékére ez év nyarán kijött császáriak közeledténél hírére Beresényi a Jászság vidékére nem jött, a honnan a Tisza-Duna-köz állapotára élénk világot vető jelentést küldött szept. 17-én a fejedelemhez, mely a többi között így hangzik:

„Elegett beszéltem — írja Beresényi — szegedi s más tisztekkel, de hogy az Rácországra (Bácskaságra) most már messze lemelessenek, teljes lehetetlenség; hanem azon állapotunk meg, hogy már ezentúl lemenő németnek Győnél (Algyő), vagy a tájon Tápéig kell által gyűnni az Tiszán, s így ha ma elérkezik az kenyér, még estve meginduljon az válogatott lovas had, igyenesen csak az Tisza mellett menjenek, lustosan költözvén Győnél az német: ott egy istenadta szerenésére üssék meg s ha mit tehetnek neki Szegedig. Mert Szegedtől innen . . . sem élése, sem módja az járásnak . . . Ezen próba igen vakszerencséből áll, mert ha az idő megakasztja az ebnémetet Szentes és Vásárhelyben, elfogy az kenyere az katonának s annál inkább az kedve, meg kell térni. Kedvekre hadtam ugyan az rác nyereséget: de azt mondják az szegediek, oda bizony hiába biztatom, mert ha csak Szintát (Zenta), Szabadkát, Kanizsát, melliket fel nem veri, ott semmi sincs másutt; ha mélyebben akar menni, két hétre is kenyeret vigyen. És így . . . eligazítom őket, ha kenyir lesz, az német lesésre Szegedig, hadd próbálják.“

A császári seregekkel ütközetre ezen a vonalon nem került a dolog, mert Rabutin bár Szolnoknál átlépte a Tiszát, sőt Csongrádig lejutván, ott Löffelholz és Tököli német-szerb hadaival aug. 25-én egyesült, szept. 1-én

Egeren át Kassa ellen nyomult. Kassa sikertelen ostroma után a német-szerb hadak Tokaj vidékét dúlták. „Békével hagytam — írja Rákóczy — szüretelni a tokaji szőlőkben az ellenséget, mert az új bor, az édes szőlő, a hideg éjjelek s a Tisza vize jobban megviselték őket mint seregeim.“ Tokajból a Tiszán át Rabutin téli szállásra Debrecenbe vonult.

Rákóczy 1707. jan. 3-án Munkácsról meghagyta Beresényinek: „hogy a Tisza-Duna-közin levő lovas hadakat készén tartsa, úgy hogy valamihelyt ordret vesznek, mehessenek Halas vagy Csongrád felé, nevezetesen Csongrádra Deák Ferenc, a jászsági és Csáki ezerei, kiknek subsistenciája Makóról és Vásárhelyről leszen; Halasra pedig Bertoti István, Barkóczy és Rétey János ezerei, kiknek azon helyből lehet subsistenciájuk.“ Továbbá: „ha az ellenségnek valamely része arra fordulna, conjunctiojuk legyen, holtott nem: úgy Rácországra maga (t. i. Beresényi), apinioja szerint menjenek le.“

Ez a rendelet korántsem bizonyult fölöslegesnek, bár egyelőre nem dél, hanem kelet felől fenyegette veszély ennek a vidéknek a biztonságát. Rabutin ugyanis téli szállásáról hadait fölszedvén, jan. 21-én Szolnokon át Budának vette útját. Azonban a kurucok minden összeütközést kerültek a jóval erősebb császári sereggel, sőt a környéket, a melyen a német had vonult, annyira elpusztították, hogy — Rabutin jelentése szerint — a sereget az éhenvesztéstől úgyszólván csak az a 3000 szerb mentette meg, a kik a táborban voltak, mert azok bekalandoztak mindent és raboltak onnan is, a hol nem volt (?)

Az alvidéki szerbek harciassága és az uralkodóház iránt való hűségének egy fényes bizonyítékát képezte ez a haditény is, s éppen nem valószínűtlen, — mint azt némely író állítja — hogy a Rabutin-féle hadsereg megmentése is hozzájárult ahhoz a tényhez, hogy a szerbeknek 1706. aug. 7-én kelt kiváltságos levele a bécsi kormány által most újból megerősítettett.

E közben Károlyi, ki a Maros vonalán harcolt, februárban a szerbek által megszállva tartott Csanádot föladásra birta s vezéröket, Gyurkót, Szegedre bocsátotta. Berthóti István alvezérét pedig a Tiszán át a bácskaiak ellen küldé, s ez, bár hadjáratáról biztos adataink nincsenek, úgy látszik, nem kevés veszteséget okozott e vidék lakóinak, mert azok erős boszúra készültek. A szerbek ugyanis minden erejüket összeszedve elhatározták, hogy Kecskemét ellen mennek, a mely város a portyázó kuruc csapatok rendes kiindulási pontja volt és ez időben csaknem védtelenül állott. A támadásra ápril 3-ikát választották, és pedig azért, mert ekkor ott vásár lévén, nemesak a vidék árusai, hanem — biztos tudomásuk szerint — 52

török kalmár is jelen volt, és így nem csekély préda ígérkezett. Nem akarjuk a kecskeméti mészárlást részletezni, a mit e város nagyérdemű monographusának, Hornyik urnak könyvéből mindenki ismerhet; elég azt a tényt konstatálnunk, hogy mire a kecskemétiiek Cegléd és Kőrös felől segílyt nyertek, a város teljesen kirabolva, fölgújtva volt s lakói közül csak kevés került el a halált vagy a rabságot. Méltán jajdult föl erre az iszonyu pusztításra Kecskemét városnak akkori krónistája, mondván:

„Siralmokkal rakott, sirhalmokon álló
Jó Kecskemét város, sok jajt és bajt szóló
Vagy, mely valál áros
És rívó, a rác miatt löttél romlott város.“

Berecsényi a fejedelemhez ápr. 10-én intézett levelében Kecskemét tönkrementjének okát Károlynak abban az intézkedésében keresi, hogy ez Csajághi ezredest onnan magához rendelte. Bármiként legyen is a dolog, annyi bizonyos, hogy a szerbek egész váratlanul lepték meg a gondnélküli városbelieket, s bizonyára nagyobb büszkeséggel emlékeztek volna a bácskai szerbek a kecskeméti dúlásra, ha véletlenül a török kalmárokat, a kiknek a szegedi várparancsnoktól menedéklevelök volt, szintén le nem mészárolják. Ez az esemény ugyanis a török kormánynak értékre esvén, legott diplomaciai vitára adott alkalmat. Medow a bécsi angol követnek ez év aug. havában az angol miniszteriumhoz intézett tudósításából tudjuk, hogy a francia kormány erről az esetről szintén tudomással bírván, kapva kapott az alkalmon, hogy a vele ellenséges osztrákok ellen a törököt föl-izgassa. A török kormány nem is késett kijelenteni, miszerint a karlócai béke egyenes megsértését látja ebben az esetben, s elégtételt sürgetett. Végre az osztrák kormány, a további konfliktust elkerülendő, a legyilkolt török kalmárok családait akként kárpótolta, hogy utóbb valamennyi a rablásban résztvett bácskai rác családokra 2—2, a többi családokra pedig egyenkint 1—1 forint harácsot vetett ki.

Kecskemét kirablása nagyobb éberségre intette a Tisza-Duna-köz kureit; a hadak szervezésén s a városok védelmi állapotba való helyezésén sürgösen munkálkodtak. Csajághi ezredével még áprilban Kecskemétre ment, hogy ott a hadakat szervezze. A diplomaciai konfliktus azonban, a mi az osztrák és török kormányok között éppen a délvidéki szerbség kegyetlenkedéséből eredt, úgy látszik, lehangolólag hatott e vidék népességére, és az ezen év végeig elhúzódó vizsgálat folytán a szerbek újabb vállalatokba nem is fogtak.

A kecskeméti véres jelenetek Rákóczyban megérlelték annak tudatát, hogy az alvidék szerbjei fegyver által végkép tönkre nem tehetők, sőt az ellenök indított minden hadjárat csak pár pillanatra s csak azért látszott

őket megfélemlíteni, hogy utóbb annál nagyobb elkeseredéssel, annál fokozottabb boszúérzettel törhessenek a védtelen kurucokra. Azért még ez év folyamán, midőn nagy Péter orosz cár a lengyel fejedelemség ügyében vele tárgyalásokat folytatott, fölkérte a cárt, járna közben a magyarországi szerbek kibékeltetésének ügyében. Hogy a cár tett-e s mit tett ez ügyben, erre vonatkozólag biztos adatokat nem ismerünk, annyi azonban kétségtelen, hogy a Tisza-Duna-köz szerbjei. támogattatván a szerémiek és bánatiak által, továbbra is az uralkodóház hívei s a fölkelő magyarság ellenségei maradtak.

A következő (1708.) tavaszon kettős hír érkezett a Kassán időző Rákóczyhoz: az egyik Rabutinnak Erdélyből való kijövetelét, a másik az alvidéki szerbség készülleteit tudatta vele. Károlyihoz ápril 18 án írt levelében a fejedelem így szól: „Rabutinnak kijövelele ujabban confirmáltatik... úgy gondolkodom, hogy ha az mellém rendeltetett corpust idején összegyűjthetem s erejét kitanulhatom, egyenesen Szeged felé küldök eleikben, kivált hogy ha kegyelmed nem fog késni az lovas ezredek küldésével, s ugyanúgy vélem, hogy ezek reconjunctiokra való nézve ment Tököli (szerb vezér), az kinek ezen órában írják ott létit és próbálásra való szándékát.“ Három nappal utóbb pedig ezeket írta: „Sötér és a kecskemétiak tegnapi leveléből értem az rácságnak készülleteit: azért ujonnan is szükségesnek ítélem azon két lovas regimenteknek által küldéseket, az melyekről már ekkoráig is vehette kegyelmed parancsolatomat.“

A szerb mozgalmak hírére Sötér Tamás kuruc-ezredes Kecskeméten tanácsot tartván, legott parancsot küldött Pestvármegye összes községeihez a fegyveresek összegyűjtése végett. Ennek folytán a fejedelem ápr. 22-én Beresényihez küldött levelében már írhatta, miszerint a szerbek készülteinek hírére a kecskemétiak és nagy-körösiék 2000 embert állítottak fegyverbe, a kikhez Egerből ágyukat és egyéb hadiszereket küldött, s egyidejűleg meghagyta Zay és Szentmiklósy tiszta-dunaközi ezredeseknek, hogy „in casu necessitatis“ azok oltalmára menjenek. Tudatja továbbá a fejedelem, hogy az erdélyi német hadnak egy része Szegedhez, más része Péterváradhoz iparkodik.

A szerbek a Sötér alatti kurucok ellenkészületeit hallván, egyelőre fölhagytak támadási tervökkel s a mint Beresényinek egyik leveléből kitetszik, a Maros vidékére küldték át hadaikat, a hol sikeresebb táborozást reméltek. A nyár folyamán a kuruc hadak műveleteiről hallunk a Tisza-Dunaközön. Medow angol követnek jun. 23-án kelt jelentése szerint Szeged és Csongrád közt egy 6000 főnyi kuruc sereg pusztított. Ugyanő még jul. 25-én is azt írja, hogy a magyarok kisebb csapatokban egész Szeged falai alá mennek portyázva.

Az aug. 3-iki trencsényi szerencsétlen ütközet, a melyben Rákóczy hadai szétszórattak, újabb bátorságot öntött e vidék labancaiba. Sötér kurucai azonban még mindig Szegedig jártak, bár a fejedelemnek szept. 1-én kelt levele szerint már ekkor Péterváradnál szerémi hadak is jöttek volt át az újabb operációkban való részvételre. A szerbek, segédhadaikat összeszedve, valamint az előző évben Kecskemét, úgy most Nagy-Kőrös tönkretételét vették tervbe, hanem ezuttal nem koronázta siker törekvéseiket. Szept. 11-én támadták meg ezt a várost, és támadásuk, habár nem volt váratlan, végzetszerűvé válhatik vala, ha a környék segédesapatai még idejekorán nem jönnek a város segélyére. Ennek folytán a támadás nemcsak meghjusult, de sőt a szerbek nagy veszteséggel voltak kénytelenek menekülni Szeged felé. A fejedelem nem is késett Sötérnek és hozzátartozóinak meghagyni, hogy a menekülőket Szeged körül is üldözzék. A kurucok most már — mint Beresényinek okt. 27-én kelt leveléből kitűnik — Szentés, Vásárhely, Algyő és Tápé felé, sőt a Duna mentén egész Péterváradig kalandoztak csoportosan.

A trencsényi vereség azonban, a mely a kurucokat érte, sokkal inkább demoralizálólag hatott Rákóczy párthíveire, mint várni lehetett volna. Sőt a tiszadunaközi városok — úgy látszik — már a háború mielőbbi befejezésének, vagyis inkább Rákóczy végleges leverésének előjelét látták abban, s azért N.-Kőrös és Kecskemét hódolatát úgy Buda mint Szeged német parancsnokainak be is jelentette. Ez évben nem is hallunk ezen a vidéken semmiféle más mozgalmakról s csak annyit tudunk, hogy gr. Herberstein szegedi várparancsnok az év végén sürgette a városoktól az adó beszedését.

Ámbátor a két város és környéke meghódolt az osztrák főnhatóságnak, a békesség még korántsem állott helyre. Tudatták már az előző évekből ama városok lakói, hogy egyes várparancsnokok által részükre kiadott védlevek a legkevésbé sem óvták meg őket a német, de főleg a szerb hadak garázdálkodásaitól. A következő (1709.) év tavaszán a Pétervárad körül telelt német had Szegedhez vonulván, a szeged-vidéki szerbek Kecskemét környékét újból háborgatni kezdték s igen sok marhát raboltak. Erre május 3-dikán Szűcs Istók kuruc hadnagy a három város (Cegléd, Nagy-Kőrös, Kecskemét) lovasságát összeszedvén, leszáguldoz a Bácskaságra s útjában mindent iszonyúan elpusztít. — Gr. Herberstein szegedi parancsnok május 17-én levelet intézett Kecskemét városához, büntetéssel fenyegetőzván az esetre, ha a harcokkal föl nem hagynak. Az akkép megfélemlített magyarságon a szerbek ekként álltak boszút, hogy május 21-ike körül egész Cegléd vidékéig üzték rablásaikat.

A háború-okozta nyomort ebben az évben más két tényező is fokozta. Egyik az árvíz, a másik a pestis. Az 1708—9. évek közti tél Európa-szerte fölötté kemény lévén, a tavaszi nagy olvadások folytán főleg a Duna mellékét egészen elborította az ár s ezen a vidékeken főleg a Kalocsa alatti helységek szenvedtek legtöbbet. A pestis, mint Rákóczy emlékirataiban említi, a török tartományokból hozatott át s állítólag épen Csongrádon ütött ki, a honnan csakhamar tovább terjedt, ápril közepén pedig Kecskeméten is fölütötte fejét. Május végéről az u. n. „Labanc Naplóban“ ezeket olvassuk: „Az alföldön, az Tisza mellékén, azt mondják, hogy nagyon omol egyik ember a másikára, az pestisben, és hogy már Kecskeméten is száporán hálnak.“

E közben miután a tavasszal Hatvan körül táborozó Károlyi északra rendeltetett s miután az alvidék a német-szerb hadak által folyton háborgatott, június elején Heves- és Pestvármegyékre Szentpétery Imre a hevesi hadakkal küldetett. A tiszta-dunaközi kuruc hadak vezérlete ezidétt — Bottyán távolléte folytán — Sötér Tamás ezredesre volt bízva, habár a fővezérlet Bottyán Jánost illette, a ki ekkoriban az északi vidékeken harcolt. Bottyán csak ez évi júliusnak elején indult meg felsőbb rendelet folytán a Bácskaságra.

Beresényi jul. 14-én a fejedelemhez írt levelében Bottyán tudósítása folytán említi, hogy a szerb hadak Szeged körül gyülekeznek és hogy ő Kókayt és Sötért a tábornok mellé rendelte. De a fejedelem pár nap múlva már a dunántúli részek megsegítésére küldte Bottyánt. Heister császári tábornagy, Bottyánnak a Dunán való átkelésél megakadályozandó, Buda- és Péterváradról a naszádosokat rendelte D.-Földvár felé, mire Bottyán hirtelen észak felé Solton át Üllőnek indult, hogy Vácon át az északi részekre üssön. Üllőn aug. 21-én kelt meghagyásával a tiszta-dunaközi hadak vezérletét Sötér Tamásra bízta. „Hogy ezen alföld — írja Bottyán — vigyázó nélkül ne legyen, maga mellé vevén itt levő compániáit, ezen orderem vételével menjen alá, az hol legszükségesebbnek látja az vigyázást.... Bácskaságra, vagy Tisza-Duna mellékire, vagy az merre értendi az ellenségnek motusit, portáztasson szokott hazafiúi dexteritása szerint.“

Bottyán már Selmec körül hordozá győzelmes fegyvereit, midőn hátrahagyott ezredese, Sötér Tamás hírnökei jelentek meg előtte. Sötér üzenete nem kevesebb, mint hogy a szerémségi, bácskai és a marosmelléki szerbség tömörülván, Kecskemét, Halas, Kőrös, stb városok kirablására készül. Kéri tehát a „méltóságos generális urat, jönné le minél előbb, mert különben — maga egyetlen ezredével a feles szerb hadaknak ellent nem állhatván — oda az egész alföld.“

A „Tisza-Duna közt commenderozó generális“ nek (így írta magát Bottyán) legszebb jellemvonása — mint azt jeles életírójának oly híven sikerült föltüntetni — a föld népe iránti végtelen szeretete volt. Mind addig is soha, úgy most sem engedhette, hogy a gondjaira bízott alföld népe védtelenül maradjon, azért legott megindítá azok segélyére lovasságát. Bottyán ez előreküldött seregeit nem látta többé viszont, mert szept. 26-án tarna-őrsi táborában meghalt. Leküldött hadai beszáguldozták az alvidék rónáit s az ellenséget szept. végeig pusztították. Ez a had, a jászkúnsági és a városok által kiállított ezredekéből állott, Bottyán halála után pedig ennek a seregnek csak egy része maradt ezen a vidéken Sötér és Cseplész János vezérlete alatt, a többiek északra rendeltettek.

Ezen intézkedés folytán az alföldi városok, nem érezvén magukat kellő biztonságban, hódolatukat mind Budára, mind pedig Szegedre ismét bejelentették, sőt Kecskemét okt. 29-én a szegedi, nov. 29-én pedig a szécsényi német parancsnoktól kapott védlevelet, mely szerint a szerb hadak fejvesztés terhe alatt tiltattak el a város és vidékének háborgatásától. Tehát mire az év végéhez közeledett, a vidék nyugalma is — habár csak látszólag — helyreállt.

Esterházy Antal kuruc tábornok dunántúli hadait a Tisza-Dunaközre telelés végett áthozván, 1710. jan. 4-én indult északnak 3000 lovasával, mindenütt portyázva egész Vácig. A harci riadó ennek folytán ismét fölhangzott az alföld hófölte térein, s a szerbek téli szállásaikat elhagyva ismét csoportosulni kezdtek. A fejedelem ennek hírért vevén, febr. 18-án ezeket írta Eszterháznak: „A mai napon két felől is bizonyos hírül értvén a rácságnak Szegedhez való gyülekezetét és a német conjuntiójára igyekező szándékát, hogy mindezt, mind az minap történt casus szerint Eger felé való csapását praepediálhassam: holnap Isten jóvoltából az körülem levő hadaknak egyik részével Ceglédre szándékozom.“ Rákóczy febr. 20-án már Cegléden volt, a honnan Károlyival tudatá, hogy a Szeged környékén összegyűlt szerbség a Tiszán átkelt s a marosmellékiekkel egyesült. Ennek folytán a fejedelem nem is sokáig késett Cegléden, a mely város ekkoriban föltötte pusztult állapotban volt, hanem, minthogy a Tisza-Dunaközén a szerbek átköltözése folytán számbavehető ellenség nem volt, február 23-án már megindult Jászberény felé.

E közben történt, hogy az 1709. évi pultavai csata után Magyarországra menekült lengyelek Rákóczy szolgálatába álltak. A fejedelem — mint emlékirataiban mondja — túlzó követeléseik folytán sehogy sem voltak megelégedve, s hogy némileg megnyugtassa, ez év tavaszán Kecskemét, N.-Körös és Cegléd városokba küldte őket, meghagyván nekik, hogy

főleg a szerbekre „jól vigyázzanak.“ A lengyelek azonban nemcsak minden katonai fegyelmet ignoráltak, hanem — mint az egykorú Cserei följegyzé — „hallatlan praedálást és sok istentelenséget követének el.“ Herberstein szegedi parancsnok, a kecskeméti lengyelek fegyelmetlenségéről értesülvén, május elején, mintegy 500 főből álló német-szerb hadat küldött a város ellen, a mely a dőzsölőkön könnyű szerrel aratott győzelmet. A lengyeleket ettől fogva nem volt hatalom, a mely a városokban való maradásra bírhatta volna, hanem furesza rendetlenségben menekültek Rákóczyhoz, elpanaszolván szerencsétlenségeiket. A fejedelem ennek folytán részint hazabocsátotta, részint más vidéken fekvő hadaihoz osztotta be őket.

Ez év nyarán Rákóczyt ismét a Tisza-Dunaközén találjuk. — Terve lévén a dunántúli részek meghódoltatása, július hóban a Dunához vonult, a hol Rác-Almáznál sikerült Béri Balogh Adám dandárnok és Borbélyi alvezredesnek az átköltözés, bár nagyobb hadat a Budáról leereszkedett szerb sajkások föllépése folytán nem küldhetett át a fejedelem. Ez az expedíció azonban szomorú véget ért, a mennyiben a kurucok ama vidéken magukra maradván, mindenütt vesztesek lőnek, sőt Balogh dandárnok a németek kezébe esvén, lefejeztetett.

Rákóczy szerencséje s híveinek buzgalma ezidét már sokkal alább szállott, semhogy a fölkelő magyarság önvédelmi harcát még hosszabb időn át folytathatta volna. A fejedelem mindinkább északra szorítottatott, s így a Tisza-Duna közti vidéken ez év őszén már nem találunk kuruc hadakat. A németek okt. 20-án Szolnokot, nov. 17-én pedig már Kecskemétet is megszállták, mire a többi ezen vidéki városok is meghódoltak. Csak egyes kisebb csoportokban kóválygó kurucok háborgatták itt-ott a megszálló seregeket, talán bízva, hogy Rákóczy még megjelenik egyszer ezen a vidéken. De reményök ezeknek is csakhamar eloszlott. Gróf Cusani cs. tábornok minden békére nem hajló vagyonát elkoboztatni rendelte; Herberstein szegedi várparancsnok pedig nyílt levelet bocsátott a Bácskaságon bujdosó kurucokhoz, a melyben fölhívja őket, hogy kegyelemnyerés végett nála mielőbb jelentkezzenek. Fölhívásának azonban nem nagy eredménye lévén, a bujdosók üldözésére a parancs mindenütt kiadatott.

Végre dec. 24-én Ebergényi báró császári főhadbiztos Kecskeméten megjelenvén, miután a kurucok részint lerakták fegyvereiket, részint az üldözések következtében elvesztek, a várost az uralkodó iránti hűségre megesketé s a lakosságnak általános kegyelmet adott. A tiszta-dunaközi magyarság erre végleg meghódolt. Minthogy pedig a békealkudozások a császári és a Rákóczy-féle párt között még nov. 17-én megkezdettek, a

német hadak nyugodtan tértek téli szállásaikra, a bácskai szerbek pedig a hadiszolgálatból lassanként végleg hazabocsáttattak.

A békét, mely a Tisza-Dnnaközén már ez év végén tényleg beállott, a következő május 1-én kötött szatmári egyesség szentesítette. — Rákóczy és lelkes társai hontalanul bolyongtak idegen földön, a szomorú vándorúton, mely őket mégis a halhatatlanságra vezette. Itthon pedig elnémult a csatazaj s az alföld rónáin a harei dőrejt a pásztor síró tilinkója váltotta föl ismét, lágy dalokat zengve a letűnt nagy napok emlékei s egy szebb jövő reményének magasztos antithesise között.

Történeti ismertetés.

Rodostó és a bujdosók sírja.

Thaly Kálmántól.

A halottak iránti kegyelet leginkább a természet ösztönszerű érzelmének, de gyakran a hiúság képmutatásának is szüleménye, és csak ritkán a hála nemes kötelességének eredménye.

Ez utóbbi buzdította a Rákóczi időszak jeles történetíróját, a mult 1888-ik év őszén *Konstantinápolyba* utazni, és onnan *Rodostót* és *Izmidet* (a régi *Nikodemiát*) felkeresni, hol *Rákóczi* és *Tökölyi* bujdosó társaikkal éltek és meghaltak.

Valóban csudálkozhatunk, hogy honfitársaink, kiknek nagy része minden időben pietással csüngött martyrjai emlékéen, oly gyéren zarándokoltak a már-már enyésző sírokhöz.

Az első ilyenmű megemlékezés éppen egy század előtt, 1789-ik évben a *Bécsben* megjelenő „*Hadi és más nevezetes történetek*” című lapban történt, melyben egy *Szolnokról* származó *Mészáros* nevű, *Szelim boszniai* basa szolgálatában levő egyén előadja, mit akkor *Rodostóban* talált.

Utánna 1794-ik évben egy névtelen *kassai* doktor elbeszéli a „*Magyar Merkur*” című lapban, mit 1792-ik évben nagyobb keleti útjában tapasztalt, mely alkalommal *Rodostót* is megemlíti.

Ezek után, ha volt is valaki *Rodostóban*, hallgatott felőle, csak 1862-ik évben utazott látogatás és felkeresési célból *Rodostóba* *Kubinyi Ferenc*, *Henszelmann Imre* és *Ipolyi Arnold* tár-

saságában, hol azonban igen rövid ideig tartózkodva, mondhatni csak futtában szemlélték meg mindent, és noha *Henszelmann* sokat lerajzolt, a látottakból, mégis mit sem tettek közzé.

1877-ik évben a magyar származású, a *konstantinápolyi* cs. kir. osztrák-magyar követségnél alkalmazott *Kutschera Hugó* látogatott el *Rodostóba*, és a tapasztaltakról a „*Pester Lloyd*“-ban német nyelven: „*Eine Wallfahrt nach Rodostó*“ címen írt egy hosszabb értekezletet.

Ott járt *Szilágyi Dániel* és *Czakó Imre* konstantinápolyi gyógyszerész is, de ők is hallgattak élményeikről.

Végre a mult 1888-ik év őszén a szakavatott és lelkes *Thaly Kálmán* tette magának kötelességül mindent alaposan megvizsgálni, mi *Rodostóban* még fen áll, és arról hű jelentést adni, mit a „*Pesti Napló*“-ban kivonatban, és a „*Századok*“ 1889-ik évi VI. és VII. füzetében pedig egész terjedelmében híven teljesített is.

Műve kezdetén már elmondja *Thaly*, hogy *Rodostó* reánk nézve oly vonzó, hogy magában tanulmányában a szakszerű ridegség szabályait elvetve, több közvetlenséggel és nagyobb melegséggel írt, mint az hasonló ismertetéseknél szokásos. De ép ezen eltérés teszi művét legérdekesebbé, mert egyaránt kielégíti a szakértő bűvárt, mint az érdeklődő honfit.

Művét *rodostói* útja leírásával kezdi. Mindenki tudja, hogy az *II-ik Rákóczi Ferenc* és hív követőinek számkivetési és elhalálozási helye volt, és hogy az a régi *Thraciában*, a mostani török *Ruméliában*, a márványtenger partján fekszik. Ide utazott *Thaly* 1888-ik évi október 6-án Konstantinápolyból, vele *dr. Kunoss Ignác* debreceni orvos, *Bárczy Oszkár* cs. kir. kamarás és honvéd őrnagy, és *dr. Kincses Imre* szinte orvos, még pedig gőzhajón. *Thaly* leírja tengeri útját, mely szerint éjjelután két órakor, 9 órai utazás után érkezett meg *Rodostóban*.

Mielőtt *Rodostó* város leírásába bocsátkozna, elmondja, hogy husz évvel *Rákóczi* megérkezése előtt, 1700-ik évben több hétig ott időzött a fejedelem édesanyja, *Zrinyi Ilona Tökölyi Imre* fér-

jével, és hogy *Komáromi János* titkárjuk volt az, ki ottani élményeiket megírta.

Tökölyi a mondott időben a *Rodostótól* nem messze levő ásványvizet használta, és innen utazott *Izmidbe*, számkivetési helyére. *Komáromi* igen érdekesen írja le tengeri utazásukat *Konstantinápolyból Rodostóba* és innen a fürdőbe. Leírja *Rodostó* gyönyörű fekvését, szép szőlőhegyeit és gyümölcseit, hozzá mindent mit látott és tapasztalt.

Sokkal behatóbban ismerteti *Rákóczi* kamarása, *Mikes Kelemen Rodostót*, ki 1720-ik év tavaszán *Rákóczival* és *Bercsényivel* ápril 24-én költözött ide. *Mikes* mondja, hogy: „mi itt igen szép helyen vagyunk. Az bizonyos, hogy sehol a fejedelemnek jobb lakhelyet nem adhattak volna, mert ennek a városnak a földje olyan mívelt, valamint egy jó megmívelt kert“, meg is éneklí azt verseiben:

„Város kies helyen fekszik,
Mely a szemnek szépen tetszik,
Szép oldalra van építve,
Szőlőhegygyel körülvéve.“

Az eddigi látogatók felületes vizsgáló eljárásuknak felemlítése után. Thaly *Rodostó* város és környékének tüzetesebb ismertetésébe bocsátkozik. Elmondja, hogy *Rodostó* a *Márvány-tenger* partjain a legnépesebb város, 25—26 ezer, felében török, többi részében örmény, görög és csekélyebb számú spanyol zsidó lakossal, kereskedése élénk, tanintézetül pedig egy állami *lyceum* szolgál.

Leírja folyton a város fekvését, a nemzetiségek szerinti külön városrészeket, azoknak szűk, görbe utcáit, elmondván azt is, hogy az egész kellemes és egységes képnek háttérét a távolban egy fokonkint emelkedő hegylánc képezi. Felemlíti továbbá a kikötővel szemben fekvő fehér márványsziklapartu *Marmara* szigetét, úgy az *ázsiai* parton messziről kékelő *bruszaí olimpusi* hegyeket, mint gyönyörű tájképet. Különösen dicséri az

egész vidék nagy termékenységet, a sok szőlőt, gyümölcsöt, és mindenféle hasznos termékeit.

Leírja még *Thaly* a lakházak különböző építkezési módorát, és a *hant* (vendéglőt), melyben szálva voltak.

Meglátogatván *Mr. Pierre Aslánt*, a városnak leggazdagabb gabnakereskedőjét és osztrák-magyar, egyszersmind német birodalmi konzult, ki igen szívélyesen fogadta őket, de dolgai által akadályozva lévén, csak fiát, egy 18—19 éves, franciául jól beszélő, csinos fiatal embert bocsátá, mint kalauzt rendelkezésükre, ki elmondta hogy atyjának nagyanyja *Cecil de Kessegh* (Kőszegi Cecilia) a „*madzsar kiráj*“-jal (így nevezik Rodostóban Rákóczit) ide költözött családoknak egyikéből származott, szép anyja nem rég halt meg, és 94 évet élt. Nagy készséggel ajánlkozott vezetőnek, mert „az öreg asszony által“, úgymond, jól kiismeri magát a magyarok egykori lakjaiban.

A tengerrel párvonalban húzódó örmény város végén a fő-utcának egy keletnek forduló ódonszerű, egyemeletes, régi házakból álló oldalutca volt egykor a magyarok utcája. Ide telepítette *III. Achmed* szultán 1720-ik évben *Rákóczi* társaival, ki 1725-ik évben *Péter cár* halála után lemondván minden reményről, elhatározta végkép Rodostóban maradni. Ekkor kezdette az öreg fejedelem lakhelyét nemcsak kényelmessé tenni, de finomabb ízléssel csinosítani is. *Mikes* szerint sokat költött művészekre és mesteremberekre. A fejedelem palotaszerű lakházai a házsor belső részében voltak elhelyezve, és lenyúltak egész a délnek fekvő kereszt fő-utcaíig, körülvéve tágas udvarral és kerttel. A főbejárat a tengerpartról volt, és egy *Rákóczi* által épített terassera nyilott, mely még jelenben is épen áll.

Az utcai kapu most is látható, de befalazva, és a címer hiányzik homlokzatáról. Az első háznak földszintjét, most egy szegény örménycsalád lakja. Egy kis ajtón kilépve, előttünk volt Rákóczinak ebédlő palotája. Az ebédlő maga egy pompás nagy terem, díszműves fatáblázatú menyezettel, benne egyetlen nagyobb bútorral, mely egy óriási az oldalfalat elfoglaló pohárszék,

14 magas, egymásfeletti kettős ablakkal és egy, a tengerre nyíló erkéllyel. Az ablakok mesterművek, velencei, részben színes üvegből. A miniatur élénk színezetű, itt-ott füzérekbe összefont virágfestések gyönyörűek, és gyümölcsöket ábrázoló gipsz doborművekkel változnak, a falnak alapszíne kékeszöld. Az óriás pohárszéken kívül van az ebédlőben még egy ritka szép pipaszekrény is. A terem egyik sarkában egy kis emelvény látható, melyen állítólag, annak idejében Czinka Panna húzta a Rákóczi-induló mélabús, lelkesítő hangjait. Ezen ebédlő, melyet *Thaly* lefényképeztetett, egy folyosóval összeköttetésben állott az egész házsorral, különösen az utolsó házban levő kápolnával. A mellékházak ajtai és ablakai hasonlóan voltak díszítve, de ezek jelen mind puszták. Az utolsó kápolnás sarokház előtt volt a fejedelemnek tulajdonképeni lakosztályul szolgáló két háza, melyeket végrendeletileg, az általa alapított róm. katolikus plébániának hagyományozott, de ezek jelenleg átalakítva vannak, csak-hogy minden régi díszítményeiktől megfosztva. *Henszelman* ottjártakor a díszítmények még megvoltak, és általa le is rajzoltattak. E két ház hátamögött volt a fejedelem nagyszerű ló-istállója.

Innen *Thalyt* visszavezették a főutcába, a magyarok lenyúló telkén álló utcai második házba, egy gyönyörű, a többi házakkal hasonló díszű verandás épületbe, mely igen szép fresco és stucco díszű képekkel, hozzá setétzöld veres szegélyzetű ajtókkal pompázott, ezen épület valószínűen *Bercsényi* palotája volt. *Bercsényi* nejével, *Csáky Krisztina* grófnővel 1720-ik évben, Franciaországból jött *Rodostóba*, eleinte más negyedben lakott, és csak később költözött át a magyarok városrészébe.

A házak megsejmlélése után *Thaly* a róm. katolikus parochiába ment, hol átnyujtván páter *Manducci perai* misszionarius főnök ajánló levelét, igen szívesen fogadtatott, a lelkész azonnal feltárta előtte a meglevő régi anyakönyveket.

Az újabb időben restaurált plébániaépület 1-ső emeletében van elhelyezve, Magyarország védőjének, a boldogságos szűznek

szentelt kápolna, melynek eredeti szép fatáblázatu menyezete most is meg van, de a falakat bemeszelték. A két oltárból az egyik még a régi rococo ízlésű eredeti oltár.

Ezután *Bercsényinek* a görög templomban elhelyezett sírjához siettek. A templom elég szegényes, puszta, meszelt falakkal, puha deszka tetőzettel, minden diszítmény nélküli ócska kinézésű épület. A déli zárfal sarkában látható az 1722-ik évben pestisben elhalt gróf *Eszterházy Antal* síremléke, közvetlen mellette pedig *Szarvaskendi Sibrik Miklós* sírköve. Majdnem a templom hosszfaia közepén, a falhoz támasztott érseki trónszék előtt fekszik az 1725-ik évben elhalt gr. *Bercsényi Miklós* művészileg faragott síremléke. Az első kettő fehér márványból, a *Bercsényi* alabastromból készült, utóbbi és *Sibriké* haut reliefű, az *Eszterházyé* bas reliefű felirással, és a családi címerekkel díszítve. Sajnos, hogy *Bercsényi* címere és annak koronája elkopott, mert a metropolita, ünnepek alkalmával a tronra ülve, arra helyezi szentséges, de sarkos lábait. *Thaly* közli mind a három sírkőnek feliratát; véleménye szerint a síriratokból a *Bercsényiét* maga a fejedelem, *Eszterházyét* Bercsényi, *Sibrikét* pedig *Mikes* szerkesztette.

Egyébiránt *Thaly* nagyon gyanakszik, hogy a sírkövek nem fekszenek a sírok felett, de onnan önkényileg később áthelyeztetek, mert a temetések idejében a sírok a templomban ásatván, szerteszét voltak elhelyezve, most pedig az emlékkövek mind a templom keleti részében vannak egymás mellett összeszorítva, és így (kivéve talán a *Bercsényiét*), valószínűen elmozdítva eredeti helyükről.

Ezen erős gyanutól vezetve *Thaly Bercsényi* sírkövét fel emeltetni kívánta, hogy a vezér koporsóját felnyitván, hamvai azonosságáról meggyőződést szerezzen, *Aszlan* konzul közbenjárása mellett célt is vélt érhetni.

Ebédután azonnal a matrikulák átvizsgálása után a magyarokat érintő bejegyzéseik másolásához akartak fogni, azért a kath. parochiára mentek.

Munkaközben fogadta *Thaly Pierre Aslan* konzul szívélyes látogatását, kit azonnal fel is kért a sírfelnyitási engedélyének kieszközlése iránt, *Aslan* méltányolva a kérést, a metropolitához sietett, de a metropolita a presbiterium összehívása nélkül, nem mert a felnyitásra engedélyt adni, azért más napra gyűlést rendelt. *Aslan* nem is kételkedett az engedély megadása felett.

Elvégezvén a matrikula jegyzeteinek kiírását, és elbucsuzva a szívélyes lelkésztől, a parochia épületből estefelé a *Rákóczi*-forrás megtekintésére siettek, és pedig az ifjú *Aslan* vezetése alatt. A tengerparton végig haladva, egy domb alján csakhamar célt értek. Itt csörgedezett *Rákóczi* egykori külső sétakertje szélén, a domboldalból fakadó, márványba foglalt forrás, melynek márvány kőlapjait esinos kőfedélzet borította, címeres, esinosan faragott, latin felirású portale emelé a csurgó külső díszét, de az most szétrombolva hevert szerteszét. *Kubinyiek* még épen látták az egész kutat, melyet *Henszelmann* szinte lerajzolt. *Kutschera* is látta még az egyik felirásos követ, de a címert a tetején már hiában kereste.

A csurgó ma is adja a vizet. Van még egy másik „*madzsar csezme*“ is, de ennek is már elhordták márvány köveit, azért *Thalyék* fel sem keresték.

Hanukba visszatérvén, egy egész csoport örmény, a magyarok földjei és házainak haszonbérllői vártak reájuk, kérvén az újonnan bérbeadást, mit *Thaly* természetesen, mint tőle nem függőt, megtagadott.

A magyarok tulajdonjoga a kérdéses fekvőségekre most is fenn áll, mert *III. Achmed* szultán ajándékozó fermanja még megvan a rodostói városházán, és mert vissza nem vonatott, a törökök által most is érvényben lenni tartatik. Ez az oka, hogy a magyarok házai és földjei, ki által sem bíratnak, és akik most ott vannak, csak mint haszonbérllők türetnek, sőt sokszor az összes földek parlagon hevernek, de azért egyet-mást a ravasz örmények titokban elfoglalva használnak.

Így van ez mindannyi temetővel is, mert mindannyi a

magyarok földjein terülnek szét, noha ott azok is csak türetnek; keletkezésüket úgy magyarázzák, hogy sokan a magyar bujdosók közül a fejedelem halála után annak kertjében kívánták magukat temettetni, és így lett a magyar „*hortus hungarorum*“ból „*cemeteryum hungarorum*“. Így tett mindannyi keresztény felekezet is, tudván azt, hogy a törökök a temetkezési helyeket „szent“-nek tartják. Mikor azután egyik-másik temető megtelt, tovább foglaltak, de a régi temetők sírjait felásták, és a kiásott csontokat az újonnan foglalt földön egy nagy gödörbe temették, így járt bizonyosan a szegény *Mikes* sírja is.

Míg *Thaly* a bérleti akaró örményekkel bajlódott, megjelent a 95 éves rodostói Mathuzalem, a han kávésnak apja, ki szívesen elbeszélte mit csak tudott a régi dolgokról. Különösen állítá, hogy *Rákóczinak* palotái igen fényesek, és kertjei nagyon díszesek voltak. Jól emlékezett a *janicsárok* által őrzött, most befalazott tengeroldali díszes kapura, elmondván továbbá, hogy a fejedelem palotájából két függő híd vezetett az átaellenes, a szolgaszemélyzet által lakott házakba, és hogy ezeken ment át a „*madzsar király*“ díszkertjébe is, mely a tenger partján egész a fejedelem forrásáig terjedett, és a *madzsar* urak kedvelt sétahelyéül szolgált, de a fejedelem halála után minden hamar elpusztult. Ezt pedig véleménye szerint a fiatal *József* hercegnek kalandos udvaroncai okozták, akik között rendet tartani nem lehetett.

A görög templom sírjairól kikérdezte, az öreg azon felvilágosítást adta, hogy a görög templom udvarában folyton sokan temetkeztek, különösen a régi magyar urak szolgálai, de mikor az megtelt, a magyarok földjén a görögök is új temetkezési helyet foglaltak, és a régi temetőben kiásott csontokat az új temetőbe átvitték. Ekkor újították meg a régi rozszant templomot is, de a templom belsejében eltemetett három magyar nagy úr sírját nem bolygatták, és azok most is azon a helyen léteznek, hová azokat eredetileg helyezték.

Berecsényi sírja felnyitása és megvizsgálására nézve, *Thaly*

nem vala szerencsés, a konzisztorium azt csak oly feltétel alatt engedélyezte, ha a görög templom részére nagyobb alapítvány tétetne, mit *Thaly*, mint magánzó, nem tehetett.

A kellemetlenül meglepő hír után *Thaly* társaival kiment a magyar földön létező temetőbe, de bár mindent átkutattak, magyar feliratú sírkövet nem találtak, és mindenkitől azt az értesítést kapták, hogy bizony a sírkövek legnagyobb része a régi temetőkből széthordattak, csak kis részét vitték az örmény templom udvarába. Ezért a faragott kövekből épített nagyobb-szerű örmény templomba menvén, csakugyan az egész templom alját fehér márvány, lekopott felirású kövekkel kirakva találták, de a megvizsgált kövek kivétel nélkül örmény eredetűek voltak, csak egyetlen egy „*Miska*“ névvel ellátott 1743-ik évből származott sírkőre akadtak, ellenben az ott eltemetett *Csáky Mihály* és *Mikes Kelemen* sírjának nyomára nem jöhettek.

Az nap délután egy öreg örmény értesítette *Thalyt*, hogy a forrás egyik köve a plébános fakamrájában hever, hol azt csakugyan fel is találták, és így a *Kutschera* által 1877-ik évben még a csurgón talált fél feliratot kiegészíteni lehetett. A csurgót a felírás szerint 1812-ik évben „*Dominus Georgius de Kesek ab Hungaria*“ restauráltatta. (Kőszegi Gergely.)

A törökök mindenütt, még az utcákban is örvendezve közeledtek, de végre bucsuzni kellett, mindenekelőtt elbucsuzván *Aslan* consultól, a közlekedő kis török gőzösre szálltak, mely zsufolva mindenféle nemzetiségűek által, az esti órákban megindult, és a gyönyörű látványos vidéken át, rövid ködmiatti veszteglés után, reggel a *Konstantinápolyi* aranyzarv kikötőjébe értek.

Perában még azon nap meglátogatta *Thaly P. Alanducci*-t az olasz minoriták főnökét zárdájában, kérvén őt, lenne szíves *Rákóczinak* a rodostói róm. kath. templom alapító okmányát levéltárában felkeresni. De minthogy a *perai* kolostorok több ízben leégtek, és ez által levéltáraik rendetlenségbe jöttek, az okmány szorgos kutatás dacára, nem volt feltalálható, csak egy

hiteles feljegyzés tanuskodott nemcsak az alapításról, de az oda kiküldött lelkészekről is.

Ezen jegyzék szerint *Rákóczi* halálát közeledni érezvén, 1735-ik évben a fiatal plébánia fenállását biztosítandó, az általa akkor birt két házat, ahoz tartozó földekkel a plébániának hagyományozta. Az 1736-ik évben Rodostóba érkezett ifj. *Rákóczi József* az ott talált fiatal lelkészt, *P. Damofil* annyira megkedvelte, hogy magával vitte a Duna melletti táborába, ennek karjai között halt is meg az utolsó *Rákóczi* 1738-ik évi november 16-án *Csernavodán*.

Érdekes a *Rodostón* tartózkodott magyaroknak *Thaly* általi összeírása, mely következő:

1. *Gróf Bercsényi Miklós* 1725-iki nov. 6-án történt haláláig.
2. Ennek második neje *gr. Csáky Krisztina* 1723-iki apr. 25-én közbejött haláláig.
3. Harmadik neje, illetőleg özvegye *Köszeghi Zsuzsanna* 1726-ik évben Lengyelországbai átköltözéséig.
4. Első nejétől származott fia, *gr. Bercsényi László* 1720. szeptembertől 1721-ik évi júliusig, mikor a francia Beresényi huszárokat szervezte.
5. *Gr. Forgács Simon* fiával, *Zsigmondal* 1721-ik évig, mikor ők is Lengyelhonba mentek.
6. *Gr. Eszterházy Antal* 1722-ik évi aug. 10-én közbejött haláláig *Bálint* fiával, ki az ifj. *Bercsényit* Franciaországba követte.
7. *Gr. Csáky Mihály* egész 1757-ik évben történt haláláig, gyermekeit és nejét *Klobusiczky Évát* a hibornok *Csáky* által részükre kieszközölt amnestia folytán hazabocsátotta.
8. *Br. Zay Zsigmond* 1758-ik évi október 22-iki haláláig.
9. *Szarvaskendi Sibrik Miklós* 1735. évi október 15-iki haláláig.
10. *Krucsa István*, ki később Lengyelhonba költözött.
11. *Pápay János*.
12. *Pápay Gáspár*, mindkettő 1739. évig.
13. *Ládonyi Horváth Ferenc* 1723-ik évi februárba történt haláláig.
14. *Markusfalvi Máriássy Ádám* hol itt, hol ott tartózkodott.
15. *Zágoni Mikes Kelemen* 1762-ik évi október 2-iki haláláig.
16. *Hosvay János* 1737-ik évig.
17. *Kosztolányi Javorka Ádám*, ez is több helyütt lakott és *Jaroslón* halt meg.
18. *Langenthali Lang Ambrus*, a

fejedelem orvosa 1725. évben történt haláláig. 19. *Radoszlovics János* udvari pap 1737-ik évig. 20. *Charieres Jakab János*. 21. *Bechon Lajos*. 22. *Gr. d' Absac*, a fejedelem francia udvaroncai. 23. *Ináncsi Ebeczky Sámuel* 1723. évben nyert amenstíájáig. 24. *Molítárd Lajos* testőrkapitány. 25. *Pázmándy Péter*. 26. *Benedekfalvi Detrich Boldizsár*. 27. *Kajdacsy Péterné* 1726-ik évben *Kőszeghi Zsuzsannával* Lengyelhonba költözött. 28. *Jóó János*. 29. *Kajdacsy Ferenc*, előbbi fia. 30. *Nyitrai Tóth András*. Ezek után még megnevez Thaly 22 egyént, kik többnyire a fejedelem, vagy Bercsényi szolgálatában állottak. Ezen jegyzetekből kitétnik, hogy nem hiába panaszkodott *Mikes* főkamrás, hogy annyi néppel kell bajlódnia.

A Rodostón lakott vagy megfordult magyarok és hozzátartozóiknak előszámlálása után átmegy Thaly a matrikulák ismeretetésére, megjegyezvén, hogy a halotti és esketési anyakönyvek 1740-ik évben, a születésiek pedig 1738-ik évben veszik kezdetüket, és pedig *Luvári* lelkész által vezetve, és hogy azelőtt anyakönyvek nem léteztek, vagy elvesztek.

A halotti matrikulában 1772-ik évig 45 magyar halott van *Luvári* által bejegyezve, kik között a legnevezetesebbek gr. *Csáky Mihály*, *Mikes Kelemen*, *Detrich Boldizsár*, *Kőszeghi György*. A bejegyzettek leginkább pestisben haltak el.

Ezek után egész 1799-ik évig még 32 magyaros név fordul elő. Utolsó ezek között: *Stefanus Hungarus vulgo dictus Ojeros Stefanos, unus ex illis qui cum principe Francisco venerunt, die 11. Septembris 110 annorum*. Eredetileg 120 volt írva, de kijavítottatott. Ezen *Horváth István* volt az utolsó Magyarországból beszármazott magyar. Az ezután még 1848-ik évi március 12-ig előforduló 12 magyar származásuak már török földön születtek, neveik: *Kovács*, *Katinkai* és *Kőszeghyre* vezetnek viszsza, de ezen nevek az olasz írmodor által annyira el vannak torzítva, hogy alig ismerhetők fel. Az 1888-ik évben októberben elhalt *Kőszeghy Cecilia*, *Kőszeghy Gergely* leánya vitte sírba a legutolsó magyar nevet Rodostóban.

Esküvő 1740-ik évtől egész 1782-ik évig összesen 13 van bejegyezve, és pedig különösen *Detrich Boldizsár*, *Horváth István*, *Katinkai Illés*, *Kovács Mihály*, *Köszeghy Gergely*, *Szathmári István*, *Katinkai János*, *Kovács Gábor*, *Szathmári András*, *Horváth Istán* és *Magdolna* leánya neveik megemlítésével.

Keresztelés 1738-ik évtől egész 1848-ik évig összesen 127 fordul elő, és pedig leginkább a *Köszeghy*, *Detrich*, *Szathmári*, *Horváth*, *Katinkai* (Hatinkai vagy Hutinkai?), *Vitalis*, *Kovács*, *Takács* és *Kutasy* családokból. A kereszteléseknél a komák is meg vannak nevezve. Az is kitűnik a jegyzésekből, hogy a magyar leszármazók az idők folytán mindig sűrűbben léptek örömenyekkel és más keleti keresztényekkel házasságra.

Mikes halálának éve eddig biztosan nem tudatott, de *Luvári* anyakönyvi bejegyzéséből következtethetjük, hogy a „generálisnak“ címzett *basbug*, *Mikes Kelemen* 1761-ik évi október 2-án csakugyan pestis nyavalyában halt el, mit az anyakönyv bejegyzéseinek sorrendje is bizonyít. A „generális“ címet pedig, mint a török hatóságtól kinevezett *basbug*, azaz „felügyelő“ kapta.

Mikes szerint nem egyszerre jöttek a magyar bujdosók *Rodostóba*, mert *Szathmári István*, *Katinkai Illés*, *Györök Márton* és *György László* sokkal később jöttek *Rákóczi* után.

Panaszkodik *Mikes* a felett is, hogy oly kevés magyar nő lakott *Rodostóban*, mert szerinte ott csak a kis *Köszeghy Zsuzsannán* kívül, ki *Bercsényinek* harmadik felesége lett, csak két özvegy asszony lakott, utóbbiak egyike *Kajdacsiné*, a másik pedig *Bercsényinének* többször említett udvarhölgye *Spax* (Paksi?) *Erzsébet* lehetett.

Foglalatoskodik még *Thaly Pázmándi Gergely* fia *Péter* és *Detrich Boldizsár* családjával, *Detrich* volt az utolsó *basbugja* a törököknek a magyarok közt.

A *Köszeghy* családról *Mikes* után, mondja *Thaly*, hogy a család törzse *Köszeghy György* volt, ki 1678-ik évben *I-ső Lipót* királytól nemességet nyert, és *Bercsényi ungvári* nagy uradalmának tiszttartója volt, utóbb pedig előregedvén, pénztárnoka

lett. Fia *Imre*, mint katona, ura mellett szolgált. Másik fia *Pál*, *Bercsényinek* benső titkára lett, és teljes bizalmát birta. Halálának ideje nincsen tudva, két árváját *János* és *Zsuzsannát*, *Bercsényi* második neje vette pártfogásába. *Zsuzsika* a grófi udvarban nevelkedett, és itt lett *Mikes* szerint a bujdosóknak kedves vigasztalója, úgy, hogy az öreg *Mikes* is bevallja irántai szerelmét.

Bercsényinek második neje gróf *Csáky Krisztina* 1723-ik évben elhalván, az öreg törődött *Bercsényinek* ápolóra volt szükség, nem is találhatott volna jobbat, mint boldogult neje neveltjét *Zsuzsannát*, kit nőül is vett, és aki híven ápolta 1725-ik évben közbejött haláláig. Férje halála után, *Mikes* vérző szívvel kísérte Lengyelhonba, hol 1750-ik évi március 21-én halt meg. Fivére *János*, Konstantinápolyban megnősült, 1741. évben *György* fia született, ki azután a család fője és fentartója lett. Az utódok elszaporodtak; többen közülök nő-, mint fiágon nagyobb vagyonhoz jutottak, és előkelő, konzuli hivatalokat viseltek. *Thaly* felsorolja a Kőszeghy család geneológiáját, és mellékli a leszármazási kimutatást, megemlítvén, hogy a családnak magyarországi ága kihalván, annak tökéletesen nyoma veszett.

Az utolsó, kivel *Thaly Rodostóból* foglalkozik: az öreg *Horváth István*, aki a *Rákóczi Ferenc* fejedelem, *Bercsényi* és az ifj. *Rákóczi Józseffel* jött, összes háromszori emigrációnak, de saját számos családjának tagjait is, kivéve egy leányát, túlélte és eltemette. *Belotti* lelkész az anyakönyvbe először 120 évet írt be, azonban ezt később 110-re kijavította, de *Horváth* saját állítása, és a *kassai* doktor adatai szerint csakugyan 120 éves lehetett midőn 1790-ik évi szeptember 11-én meghalt. Annyira tisztelte őt az egész lakosság, hogy nem is nevezték máskép, mint: „*Ojeros Stefanos*“, azaz *Szent Istvánnak*.

Neki köszönhetjük *Mikes* iratainak megmentését, ki azokat *Szelim boszniai basa* szolgálatában levő *Mészáros* nevű, *szolnoki* születésű egyénnek hazaküldötte. Így adja ezt elő *Görög Deme-ter* az általa szerkesztett: „*Hadi és más nevezetes történetek*“

című bécsi Magyar Hirlap 1789-ik évi november 27-iki számában, hol egyszersmind *Szelim* basát, mint különös magyarbarátot és művelt embert mutatja be. Így jutottak *Mikes* levelei *Görög Dömötör*hez, ki azután azokat kiadás végett 1794-ik évben *Kulcsár* barátjának kiadás végett átadta, így láttak azután azok a közönség előtt napvilágot.

Horváth István mindenesetre bizonyos műveltséggel bíró ember volt, és a bujdosók részéről tiszteletben részesült, mert nősülésénél, valamint gyermekei keresztelésénél, mindig az emigráció előbbkelői vettek részt. Az említett *Belotti* lelkész előbb azt jegyzé be az anyakönyvbe, hogy *Horváth* a fejedelemmel jött *Rodostóra*, de későbbben, mint lelkiismeretes ember kiigazítá tévedését, mondván, hogy *Horváth* csak később, a török háborúkban (1737—1739.) elfogatván, *Luvari* lelkész által szabadított meg, és így jött *Rodostóba*. Már 56 éves volt, mikor nőül vette 1743-ik évben a görög nemzetiségű *Constantiát*. Gyermekei mindannyian, már zsenge korukban a pestis áldozatai lettek, csak *Mária* és *Magdolna* leányai maradtak életben, kik férjhezmenvén, a *Horváth* családot csak leányágon tartották fenn számos gyermekeikben.

Ezen *Horváth István* volt az utolsó magyarul beszélő a kivándorlott rodostói magyarok közül.

Ezzel *Thaly* rodostói kutatását bevégezvén, és Konstantinápolyba visszatérvén, fenmaradt még a Konstantinápolyban eltemetett *II. Rákóczi Ferenc* fejedelem, úgy anyja *Zrinyi Ilona*, nemkülönben az *Ismidben* Ázsiában eltemetett *Thökölyi Imre* sírjainak felkeresése.

(Vége köv.)

Grosschmid Gábor.

Történelmi szemle.

Dr. Acsádi Ignác akadémiai tag a magyar tud. akadémiának m. é. október 8-án a „Magyar jobbágy-népessége számáról a mohácsi vész után“, tartott értekezletében mondja:

„A történetírás a közszellem tükre; ösztönzéseit rendesen tőle nyeri,

és azok az áramlatok és irányok, melyek a társadalomban uralkodnak, a legtöbbször a történetíróra is ellenállhatlan befolyást gyakorolnak ama problémák kiszemelésénél, melyek megoldásának tudományát és tehetségeit szentelni kívánja. Ott, hol az állam nem csak nagy és zajos politikai akciók, hanem a csendes mélyreható kulturtevékenység iránt is élénk érzéssel viseltetik, hol egyenlően gondviselésébe fogadta a társadalom minden elemét, a polgárosító munka és emberi szorgalom összes tényezőit, ott a történetírás nem csupán a katonai vagy diplomáciai eseményeknek, nem csak a híres embereknek s a vezérlő elemeknek áldozta figyelmét. Ott felöleli a társadalom összes elemeit, a nép minden rétegét, az ismeretlen, névtelen nagy tömegeket, melyek hivatása kevésbé dicsőséges, de nem kevésbé hasznos, és ép oly nélkülözhetetlen, mint az uralkodó osztályoké. Ahol a közszellem kellően méltányolja az elemek jelentőségét a modern államban, ott a történetírás készségesen foglalkozik multjuk felderítésével is.“

Vajjon lehet-e Acsády állításait Bács-Bodrogh vármegyére alkalmazni? röviden válaszolhatunk, hogy „nem.“ Bács vármegyének nagyon viszontagságos volt multja, de történetírója soha sem volt, mit tudunk is multjáról, nem saját, de idegen emberek feljegyzéseiből, mint volt Verancsics és Szerémi, vagy a megyén kívül őrzött okmányok alapján tudunk, Bács-Bodrogh vármegyében igen csekély a vágy tudni, mi történt hajdan, és ezen nem is csodálkozhatunk, mert úgy Bács, mint Bodrogh vármegye hajdani lakossága végkép elveszett, nincs nálunk valószínűen egy egyén sem, kinek őse hajdan itt lakott, és ha van, mit sem tud őseiről. Innen van, hogy történetírásunk gyermekkorát éli, és törekvése csak idegen forrásokból meríthet. Ezen okból kell nekünk honunk minden történeti mozzanatát éber figyelemre méltatni, hogy a mondottakból kiválaszthassuk, mi szűkebb honunkat érinti.

Mindenek előtt megemlítem a magyar tudományos akadémia értekezéseit a történeti tudományok köréből, melyek az utóbbi időkben jelentek. Ilyenek: Pulszky Ferencnek „Tanulmányai a népvándorlás korának emlékeiről.“ Ezen tanulmányok reánk nézve is nagy hézagot pótolnak, mert nálunk is szaporodnak az emlékek a praehisztikus korszakból. A hegyesi, kúrai és zombori ilyenmő leletek figyelmet keltettek, és tanulmányozásra hívnak fel.

Nagy méltánylást érdemel dr. Acsády Ignácnak értekezése „A magyar jobbágy-népesség számáról a mohácsi vész után“, mely vármegyénk akkori népességére is világot vet, habár a mű leginkább csak a dunántúli, és a felső vidéki vármegyékkel foglalkozik.

Nagyon érdekes Fraknoi Vilmos akadémiai alelnöknek értekez-

lete: „Carvajal János bibornok magyarországi követségeiről 1448-iktól egész 1461-ik évből,“ mely ugyan megyénk viszonyait alig érinti, de annál jellemzőbb az ország akkori összes viszonyaira.

Nem kevésbé érdekes Téglás Gábor akadémiai levelező tagnak tanulmánya: „A rómaiak dáciai aranybányászatáról“, mely szinte a bányászatot nélkülöző vármegyénkre közvetlen nem alkalmazható, de azért érdekes a mi vidékeinkre is, hol annyi római érem jön mindennap napfényre.

Nagy mérvben méltányolható a „Századok“ című közlönye a „Magyar történelmi társulatnak“, mely Szilágyi Sándor titkár jeles szerkesztőse által oly nagy lendületet ad egész történelmi irodalmunknak. A két utolsó füzet, Thaly Kálmánnak „Rodostó és a bujdosók sírjairól a helyszínen tett történelmi kutatásait, úgy a történelmi társulatnak Mármaros megyében és Nagy-Bánya városban tett ez évi kirándulásának történetét foglalja magában. Az előbbi évkönyvünkben már máshelyütt kellőleg méltányoltuk. A mármarosi kirándulás pedig valóban felhívja az egész ország figyelmét, ezen a természet szépségeivel annyira megáldott, és történetünkre nézve oly nevezetes vármegye vidékeire.

De e felett minden füzet bőven ismerteti a jelen irodalmat, így ez alkalommal figyelmeztet Xenopolnak „A trajanusi Dakia rumunjainak történeteire“, közli egyszersmind Szilágyi István, Csanki Dezső és Mihályi Jánosnak Marmarosmegyére vonatkozó dolgozatait.

Különös megemlítésre méltó még Abafy Lajosnak „Hazánk“ című történelmi közlönye is, melynek füzetei, dús tartalmuknál fogva, megbecsülhetlen forrása hazai történetünknek, de különösen megyénk történetére is, így tartalmazza a mult évi októberi és novemberi füzet: Vetter Antalnak művét „Az 1848—1849-ik évi szerb támadásról“, Szirmay Antalnak „A magyar jakobinusokról írt történetét“, a folyó évi áprilisi füzet: Luchesini Caesar akkori porosz követnek jelentéseit Martinovics összeesküvéséről és számos más országos, valamint helyi érdekű értekezletet, és adatot.

Sok történik honunkban a régészet terén is. A történeteket leginkább megtudhatjuk a Hampel József hírneves régészünk által szerkesztett „Archeologiai értesítő“ füzeteiből, mint a m. tud. akadémia arch. bizottságának és az orsz. régészeti s embertani társulatnak közlönyéből.

Leginkább tanusíthatja ezt az utolsó két füzetnek tartalma, mely következő:

Gaul Károly: Ókori kocsi helyreállítása a somodori sírlelet alapján. Némethy Lajos: Hol állott szent Gellért vértanu temploma? Dr. Czobor Béla: Erdődy Bakócz Tamás kárpitja. Szumrák Pál:

Az olajfák hegyén Besztercebányán. Csergő Géza: Czimerek régi hazai ötvös műveken. Dr. Szendrei János: A lajta-ujfalusi lelet. Pulszky Ferenc: A szilágy-somlói kincs. Dudás Gyula: A szegedi szent Döme templomról. Szadeczky Lajos: Magyar ötvösök Krakóban. Miskovszky Viktor: Serédy Gáspár emlékkápolnája. Dr. Kuzsinszky Bálint: Hét-falusi éremlelet. Farkas Sándor: Óskori leletek Szentes vidékén. Szentmártoni Darnay Kálmán: A sümeghi etruszk bronzedényekről. Lakner Ambró: A csornai leletekről. Téglás Gábor: Római kőbányászat Tordán. Ziehen Gyula: Antik mythologiai domborművek. Finály Henrik: Az apa-hidai lelet. Szendrei János: Perényi Imre nádor némely ingóságai 1497-ben. Vosinszky Mór: Lengyeli ásatások. Dr. Kuzsinszky Bálint: Aquincumi múzeum. Lipesev József: A zólyomi régiségek. Dr. Schönherr Gyula: Történelmi kiállítás Nagy-Bányán. Pulszky Ferenc: Az ősrégészet bécsi és párizsi kongresszusai. Neudeck Vilmos: A sajtó-gömöri várhegyről. Szentmártoni Darnay Kálmán: A dabroni urnatemetőből. Szelle: A böleskei ásatásról. Téglás István: Óskori lelet Kóhalom határán. Bella Lajos: Újabb soproni őseletekről. Ádám Iván: A peleskei épület s a szigligeti csonka toronyról.

Megyeinkben felemlítésre érdemes ifj. Husvéth Istvánnak római érmek gyűjteménye, jól fentartott ezüst és bronz példányokban. Ezen érmek mind Kőszegen (Batinán) találtattak, hol köztudomásra egy nagyobb római castrumnak táborhelye volt. Husvéth úr az ügy iránti buzgóságból közölte a birtokában levő érmek tüzetes leírását, egyszersmind a kettős példányok kicserélését is felajánlotta.

Grosschmid Gábor.

A társulat régészeti gyűjteménye a folyó évben szaporodott:

I. Érmek.

Kuzmiák Sándor Bács-Kereszturi tanító küldeménye: III. Béla 2 drab. IV. Béla és fia ötödik István 2 db. Károly Róbert, I. Mária, Zsigmond, V. László, Corvin I. Mátyás 2 db. II. Ulászló, Magyar régi tartományok, Rudolf, I. Miksa 2 db. II. Mátyás 6 db. Báthori Gábor, Bethlen Gábor, II. Ferdinand 2 db. I. Lipót, Ragusa város, Zsigmond lengyel király, György nassauai herceg, Petermen Churi püspök, Erneszt montforti gróf, I. Ferenc császár, VII. Pius pápa érmeik, összesen 34 darab, melyből 32 ezüst.

Dr. Thim József adománya Zomborból. Római érmek: Hadrian, Claudius gothicus, Probus, Numerantius, Constantinus magnus, Licinius pater, Constans, Valentinianus 2 db. Valens két darab. Johannes Trimiscus görög. Magyar érmek: II. Ulászló, Mária Thérézia 3 db. Újabbkori 10 db. Összesen 22 db. réz és ezüst érem.

Beküldöttek még:

Ruspoting Károly Zomborból: II. József egy $\frac{1}{4}$ kros.

Latinovics Géza Borsódról. Ezüst: Szerbiai két frankos két db. Szerbiai egy frankos 2 db. 10 Centesimi francia. 10 Centesimi olasz. Egy db. bajor. 30 kros osztrák 1807-ből, és pedig 10 db. ezüst, hozzá még 14 db. újabbkori rézérmét, összesen 24 darabot.

Fritz Dávid Zomborból: Johanes Trimisce 969—976. év-ből; találtatott a zombori vasuti indóház tájékán.

Schäffner József Zomborból: Gordianus pius római császár 238—244., Mária Terézia 1779-iki érmeit.

Czirfusz Ferenc tanfelügyelő úr: I. Miksa 1577-beli ezüst érmét.

Mayer Mihály Zomborból: II. József és II. Ferenc 2 db.

Verner Béla Zomborból: I-ső Ferenc római császár.

Stebler Mihály Zomborból: Corvin Mátyás 1464. ezüst, Mária Terézia egy darab ezüst.

Meiezen Alajos es. kir. főhadnagy: 1 drb Ferenc érmét.

Pelikán Lipót es. kir. kapitány: 10 para szerb kir. váltópénz.

Mindannyi összesen 92 darab érem

II.

Hegyes és Keresztur községek határában, úgy a zombori határban felfedezett őstelepekről többrendbeli leletek jelentettek és küldettek be Kis Lajos, dr. Thim József és Kuzmiák Sándor által, melyek most vannak rendezés alatt.

III. Pénz- és bankjegyek gyűjteménye.

1 darab 5 frtos régi osztrák fekete bankó.

2 " 2 " " " " " "

1 " 1 " " " " " "

1 " 5 " (minta) régi osztrák bankó.

1 " 25 " régi osztrák bankó.

1 " 10 " " " " " "

1 " 10 dolláros amerikai Kossuth bankó.

1 " 10 frtos 1849-béli magyar bankó.

4 " 5 " " " " " "

1 " 2 " " " " " "

1 " 10 kros osztrák váltó pénzjegy.

3 " 30 " magyar 1849-béli váltó pénzjegy.

1 " 15 " " " " " "

Összesen 19 darab.

A BÁCS-BOLGÁR VÁRMEGYEI
TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TULAJDONA.

